

SZENT ISTVÁN EGYETEM

**A KÖZÉPKORI KOLOSTORTÁJ VIZSGÁLATA A
MONASZTIKUS RENDEK ESETÉBEN**

MAGYAR VERONIKA

BUDAPEST

2018

A doktori iskola

megnevezése: **Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola**
tudományága: **agrárműszaki**

vezetője: **Dr. Bozó László**
egyetemi tanár, DSc, MHAS
Szent István Egyetem
Kertésztudományi Kar
Talajtan és Vízgazdálkodási Tanszék

Témavezetők: **Dr. Csemez Attila**
egyetemi tanár, DSC
Szent István Egyetem
Tájépítészeti és Településtervezési Kar
Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék

Dr. Szilvácsku Zsolt
egyetemi adjunktus, PhD, dr. jur
Szent István Egyetem
Tájépítészeti és Településtervezési Kar
Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék

.....
Az iskolavezető jóváhagyása

.....
A témavezetők jóváhagyása

Tartalomjegyzék

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE.....	5
ÁBRÁK, TÁBLÁZATOK ÉS DIAGRAMMOK JEGYZÉKE	6
1. Bevezetés.....	8
1.1. Témaválasztás indoklása	8
1.2. A kutatási téma jelentősége.....	8
1.3. Célkitűzés, kutatási terület lehatárolása	10
1.4. Hipotézisek.....	13
2. Irodalmi áttekintés.....	14
2.1. Tájregészeti és kolostortáj nemzetközi és hazai viszonylatban.....	15
2.2. Magyarország középkori gazdálkodása és infrastrukturális jellemzői.....	20
2.2.1. Magyarország mezőgazdasága a középkorban.....	20
2.2.2. Magyarország úthálózata és településhálózata a középkorban.....	22
2.3. A magyarországi monasztikus rendek és tájalakító tevékenységük.....	27
2.3.1. Monasztikus rendek Magyarországon.....	27
2.3.1.1. A bencés rend.....	28
2.3.1.2. A ciszterci rend.....	29
2.3.1.3. A premontrei rend	30
2.3.2. A monasztikus rendek tájalakító tevékenysége.....	31
2.3.2.1. A vizsgált rendek területi elhelyezkedése	31
2.3.2.2. A monasztikus rendek kertkultúrája.....	37
2.3.2.3. A monasztikus rendek gazdálkodása.....	42
3. Anyag és módszer	50
3.1. A kolostortáj vizsgálati módszertanának ismertetése.....	50
3.2. A vizsgált területek térbeli és időbeli lehatárolása	53
3.3. A mintaterületekhez tartozó történelmi adatok elemzése.....	61
3.4. Térinformatikai vizsgálatok	61
4. Eredmények.....	64
4.1. A letelepedés-kori tájvizsgálat	64
4.2. A középkori kolostortáj és a szerzetesek tájalakító tevékenységének vizsgálata.....	70
4.3. A középkori kolostortáj jelenkori továbbélése	76
4.4. Részletes esettanulmány – A borsmonostori ciszterci apátság.....	77
5. Következtetések és javaslatok.....	91
5.1. A monasztikus rendek magyarországi letelepedés-kori táji adottságai	91
5.1.1. A bencés rend letelepedés-kori táji adottságai	91

5.1.2. A ciszterci rend letelepedés-kori táji adottságai	92
5.1.3. A premontrei rend letelepedés-kori táji adottságai	92
5.2. A monasztikus rendek középkori tájalakító tevékenysége, a középkori kolostortáj	93
5.2.1. A bencés rend középkori tájalakító tevékenysége	93
5.2.2. A ciszterci rend középkori tájalakító tevékenysége	94
5.2.3. A premontrei rend középkori tájalakító tevékenysége	94
5.3. Középkori kolostortáj elemek napjainkban	95
5.4. Következtetések szintézise	96
5.5. A középkori kolostortáj általános leírása	100
5.6. Hipotézisek vizsgálata az eredmények alapján	103
5.7. További kutatási javaslatok	104
6. Új tudományos eredmények (tézisek)	106
7. Összefoglalás	110
Irodalomjegyzék	112
Mellékletek	126
M1. melléklet: Fogalomtár	127
M2. melléklet: A vizsgált monasztikus rendek középkori kolostorjegyzéke	129
M2.1. melléklet: A bencés rend középkori kolostorjegyzéke	129
M2.2. melléklet: A ciszterci rend középkori kolostorjegyzéke	141
M2.3. melléklet: A premontrei rend középkori kolostorjegyzéke	143
M3. melléklet: A vizsgált monostorok letelepedés-kori környezeti adatainak ismertetése	146
M3.1. melléklet: A vizsgált bencés monostorok letelepedés-kori környezeti adatainak ismertetése ...	146
M3.2. melléklet: A vizsgált ciszterci monostorok letelepedés-kori környezeti adatainak ismertetése	148
M3.3. melléklet: A vizsgált premontrei monostorok letelepedés-kori környezeti adatainak ismertetése	149
M4. melléklet: A mintaterületek körüli 500 m-es puffer terület környezeti adatainak ismertetése	150
M4.1. melléklet: A bencés mintaterületek körüli 500 m-es puffer terület környezeti adatainak ismertetése	150
M4.2. melléklet: A ciszterci mintaterületek körüli 500 m-es puffer terület környezeti adatainak ismertetése	152
M4.3. melléklet: A premontrei mintaterületek körüli 500 m-es puffer terület környezeti adatainak ismertetése	153
M5. melléklet: A mintaterületek jelenkorra kiható adatainak ismertetése	154
M6. melléklet: A vizsgált monostorok birtokjegyzéke	157
Köszönetnyilvánítás	186

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

I. ASK	Nagy Szent Bazil életszabályok
AUS	Ausztria
CRO	Horvátország
EGM	EuroGlobal Map
HUN	Magyarország
kolostor/monostor	szinonima szavak
m B.f.	balti tengerszint feletti
MKL	Magyar Katolikus Lexikon
MRT	Magyar Régészeti Topográfia
NA	nincs adat
nb.	nemzetség beli
OSM	Open Street Map
psz.	puszta
ROM	Románia
SER	Szerbia
SLO	Szlovákia
SRH.II	Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ductum regumque Stipris Arpadianae gestarum - Szent István Nagy Legendája
SRTM	Shuttle Radar Topography Mission
sz.	század
SZBR	Szent Benedek Regulája
Szt.	Szent

ÁBRÁK, TÁBLÁZATOK ÉS DIAGRAMMOK JEGYZÉKE

Ábrajegyzék

1. ábra: A doktori disszertáció felépítése.....	12
2. ábra: A Dunántúl legfontosabb útvonalai a középkorban.....	25
3. ábra: A középkori bencés monostorok területi elhelyezkedése	33
4. ábra: A középkori ciszterci monostorok területi elhelyezkedése	35
5. ábra: A középkori premontrei monostorok területi elhelyezkedése	36
6. ábra: A Sankt Gallen-i monostor helyszínrajza	38
7. ábra: Pannonhalma 1680-ban	40
8. ábra: A zirci apátság és környezete 1805-ben	41
9. ábra: A zirci apátság és környezete 1857-ben	41
10. ábra: Az egykori pilisi ciszterci apátság halastavának és malmának elhelyezkedése	45
11. ábra: Egyházi birtokok elhelyezkedése 1382-ben a Duna felső folyása mentén	46
12. ábra: A vizsgált monostorok elhelyezkedése a középkori Magyarországon	60
13. ábra: Az egykori borsmonostori középkori kolostortáj szerkezete	81
14. ábra: Borsmonostor és környéke az első katonai felmérésen	82
15. ábra: Lejtőkategória eloszlás Borsmonostor környékén.....	82
16. ábra: Kitérttség eloszlása Borsmonostor környékén.....	83
17. ábra: A borsmonostori apátság birtokában lévő falvak elhelyezkedése az alapítás időszakában.....	84
18. ábra: A borsmonostori apátság tulajdonában levő falvak elhelyezkedése a középkorban	85
19. ábra: A borsmonostori apátság tulajdonában levő változó nagyságú gazdasági területek elhelyezkedése a középkorban.....	86
20. ábra: Szőlőterületek Locsmánd határában	88
21. ábra: Az egykori Száka elhelyezkedése.....	88
22. ábra: A borsmonostori kolostortáj kiterjedése napjainkban	90
23. ábra: A megmaradt halastavak Zircen	95
24. ábra: A megmaradt halastó Jászáron	95
25. ábra: A pilisi halastó helye	96

Táblázatjegyzék

1. táblázat: A vizsgált bencés monostorok	56
2. táblázat: A vizsgált ciszterci monostorok.....	58
3. táblázat: A vizsgált premontrei monostorok.....	59
4. táblázat: A vizsgált monostorok tengerszint feletti magasságának eloszlása	65
5. táblázat: A vizsgált monostorok lejtőkategória eloszlása	66

6. táblázat: A vizsgált monostorok kitettség eloszlása	66
7. táblázat: A vizsgált monostorok vízfolyástól mért távolsága	67
8. táblázat: A vizsgált monostorok úttól mért távolsága	68
9. táblázat: A vizsgált monostorok lakott területtől mért távolsága	69
10. táblázat: A vizsgált monasztikus rendek által létrehozott kolostortáj jellemzése.....	97
11. táblázat: A szerzetesek tájalakító tevékenysége korszakonként.....	102

Diagram jegyzék

1. diagram: A vizsgált monostorok tengerszint feletti magasságának eloszlása	65
2. diagram: A vizsgált monostorok kitettség eloszlása	66
3. diagram: A vizsgált monostorok vízfolyástól mért távolságának eloszlása	67
4. diagram: A vizsgált monostorok úttól mért távolságának eloszlása.....	68
5. diagram: A vizsgált monostorok lakott területtől mért távolságának eloszlása	69
6. diagram: A vizsgált monostorok 500 m-es puffer zónájában a szintkülönbség eloszlása.....	71
7. diagram: A vizsgált monostorok 500 m-es puffer zónájában a jellemző lejtőkategória tartományok eloszlása	71
8. diagram: A vizsgált monostorok 500 m-es puffer zónájában az uralkodó kitettség eloszlása	72

1. Bevezetés

Doktori értekezésem témájának a magyarországi szerzetesrendek tájalakító tevékenységét választottam, azon belül is a középkori kolostortáj vizsgálatával foglalkozok a monasztikus rendek¹ esetében. Munkám során a tájvizsgálatot, a tájrégészetet, a forráskutatást (régészeti, irodalmi, történeti) ötvözve tárom fel a középkorban a szerzetesek tájalakító tevékenységét és az általuk létrehozott kolostortáj jellemzőit.

1.1. Témaválasztás indoklása

Hazánkban járva az ember akarva-akaratlanul, de belebotlik egy-egy monostor² vagy kolostor³ maradványba. Évente több száz ember látogatja meg, a napjainkban is működő szerzetesi központokat, mint például Pannonhalmát, Tihanyt, Zircet, Csornát. Itt főleg az apátság építéséről, a szerzetesek életéről tudunk meg információkat, esetlegesen megtekinthetjük a botanikus kertet, vagy a kerengőt. Azonban senki nem gondol bele, hogy a szerzetesek az építészetben, az oktatásban, a tudományokban és a művészetekben betöltött szerepükön túl még mennyi mindent hoztattak a magyarországi tájkép változásához az évszázadok folyamán. Tanulmányaim során mindig nagy érdeklődést mutattam az egyházi építészet és kertkultúra iránt és önszorgalomból egyre jobban elmélyedtem a témában, fedeztem fel, hogy a hazánkba érkező szerzetesek milyen jelentős tájalakító tevékenységeket végeztek. Ennek köszönhetően a kíváncsiságom kinőtte magát és ezt a témát választottam a doktori kutatásomnak is.

1.2. A kutatási téma jelentősége

A középkori kolostortáj vizsgálat egy sajátos részét képezi a tájrégészetnek és a tájvizsgálatnak. Hazánkban egy teljesen új kutatási terület, mely csak pár évtizedes múlttal rendelkezik, melynek főleg történelmi okai vannak. Ennek köszönhetően napjainkban a téma feldolgozottsága gyerekcipőben jár, számos lehetőséget kínálva a lelkes kutatók számára.

¹ Lsd. M1 melléklet: monasztikus rendek

² Lsd. M1. melléklet: monostor

³ Lsd. M1. melléklet: kolostor

A hazai monostorokra és kolostorokra vonatkozó forrásanyag gazdag birtok és gazdasági tevékenységre vonatkozó adatokat tartalmaz, ugyanakkor a történelmi viszonytárságoknak köszönhetően jelentős károkat szenvedett. Ez nagyban megnehezíti egy-egy monostor teljes történetének a feldolgozását. Ugyanakkor a rendelkezésre álló forrásanyagból számos monostorra készültek el a birtoklástörténetre, építéstörténetre vonatkozó monográfiák a XIX. század végén, XX. század elején. Az első világháború idején a kutatások megakadtak, majd az 1920-as évektől kezdve új lendületet vettek, egyre több régészeti feltárás történt és számos olyan munka született, mely megteremtette az alapot a későbbi elemzésekhez. Mályusz Elemér⁴, Kisbán Emil⁵ a pálos kolostorokkal, Kalász Elek⁶ a ciszterciekkel foglalkozott. Balogh Albin, Borsa Iván, Pataki Vidor, Szabó Dénes egy-egy monostorra koncentrált. A második világháború és az azt követő kommunizmus időszaka a kutatást ismét megakasztotta, erőteljesen korlátozta. Közben Nyugat-Európában, főleg Angliában, a kutatási eredmények sorra jelentek meg, illetve módszertani megújuláson mentek át. 1970-1980-as években, Angliában terjedt el a "*landscape archaeology*", vagyis a tájrégészet⁷, melynek fő területévé a monasztikus rendek és birtokaik váltak⁸. Magyarországon a kutatások ekkor főleg régészeti, műemléki munkák voltak, melyek mellett a hangsúly az írott források feldolgozásán volt. A tájrégészet, mint új irányvonal ebben az időszakban nem ért el hazánkba, továbbra is a rendelkezésre álló írott és régészeti anyagok feldolgozása, összegyűjtése állt a középpontban. A monasztikus rendek mellett a koldulórendek és a gyógyító rendek kolostorainak elemzése, régészeti feltárásuk is előtérbe került. A rendszerváltás után az egyháztörténet kutatása új lendületet kapott; kiállítások, konferenciák szerveződtek. A tájhasználatra, tájalakításra vonatkozó kutatások az utóbbi évtizedekben lendültek fel hazánkban, melyek a kolostori gazdálkodással szorosan összefüggő elemzéseket tartalmaznak. Ezek a kutatások leginkább a pálos rendre, mint az egyetlen magyar alapítású rendre összpontosulnak, a monasztikus rendek esetében kevés feltáró kutatás született.

⁴ Mályusz Elemér: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. I.: Levéltári Közlemények 3 (1925) pp. 100-191; II.: 5 (1927) pp. 136-209; III.: 6 (1928) pp. 87-203; IV.: 7 (1929) pp. 278-311; V.: 8 (1930) pp.65-111. ; VI.: 9 (1931) pp. 284-315; VII-VIII.: 10 (1932) pp.92-123, 256-286; IX.: 11 (1933) pp. 58-92; X.: 12 (1934) pp.111-154; XI.: 13 (1935) pp. 236-252.

⁵ Kisbán Emil. (1938): A magyar pálos rend története. Budapest.

⁶ Kalász Elek (1932): A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Budapest.

⁷ Részletesebb leírás a tájrégészetre és a kolostortájra vonatkozóan 2.1. fejezetben található.

⁸ A téma kutatói többek között: Michael Aston, John Blair, James Bond, R. A. Donkin, Colin Platt, B. Waites.

A kolostortáj kutatáson belül az eddigi elemzések a gazdálkodásra és rendtörténetre koncentráltak; azonban ezek alapjával, a táji adottságok vizsgálatával egyik kutatás sem foglalkozott. A doktori értekezésemnek választott témakör ebből a szempontból hiánypótló a szakterületen, mivel elsődleges célja az egyes monasztikus rendek és a monostorokhoz kapcsolódó középkori kolostortáj táji adottságainak az elemzése és ezen keresztül a szerzetesek tájalkító tevékenységének feltérképezése.

1.3. Célkitűzés, kutatási terület lehatárolása

Értekezésem célja három monasztikus rend, a bencés, a ciszterci és a premontrei rend tájalkító tevékenységének és ezen folyamatok következtében kialakult középkori kolostortáj vizsgálata. A vizsgálat térben és időben elkülönülő, ugyanakkor egymásra épülő folyamatokból tevődik össze. Munkám során fontosnak tartom az egyes folyamatok közötti összefüggések feltárását és bemutatását.

Dolgozatom három idősíkra koncentrálok, melyekhez különböző célok kötődnek:

1. A letelepedés kora: időintervalluma a hazai első monostor megalapításától, vagyis 996-tól (Pannonhalma=Szentmárton) terjed a tartárjárásig (1241–1242). Ennek oka mind a monasztikus rendek, mind pedig Magyarország történeti eseményei között keresendő⁹. A vizsgálat célja a magyarországi három monasztikus rendre vonatkozóan a letelepedés időszakában a kiválasztott területek táji adottságainak leírása, illetve annak meghatározása, hogy az adott helyszín környezeti adottságai megfeleltek-e az adott monasztikus rend elvárásainak, a regula¹⁰ előírásainak.

2. Középkor: a tájvizsgálat, a monasztikus rendek tájalkító tevékenysége az egyes monostorok alapításától a megszűnéséig, de legkésőbb a mohácsi csatáig (1526) tart¹¹. A korszak elemzésénél elsődleges feladatom a kolostor környezetének vizsgálata, a szerzetesek megjelenésének hatására bekövetkező változások feltárása, a középkori kolostortáj adottságainak jellemzése.

⁹ Az indoklás kifejtése a 2.2. és a 2.3.1. fejezetekben részletesen leírásra kerül.

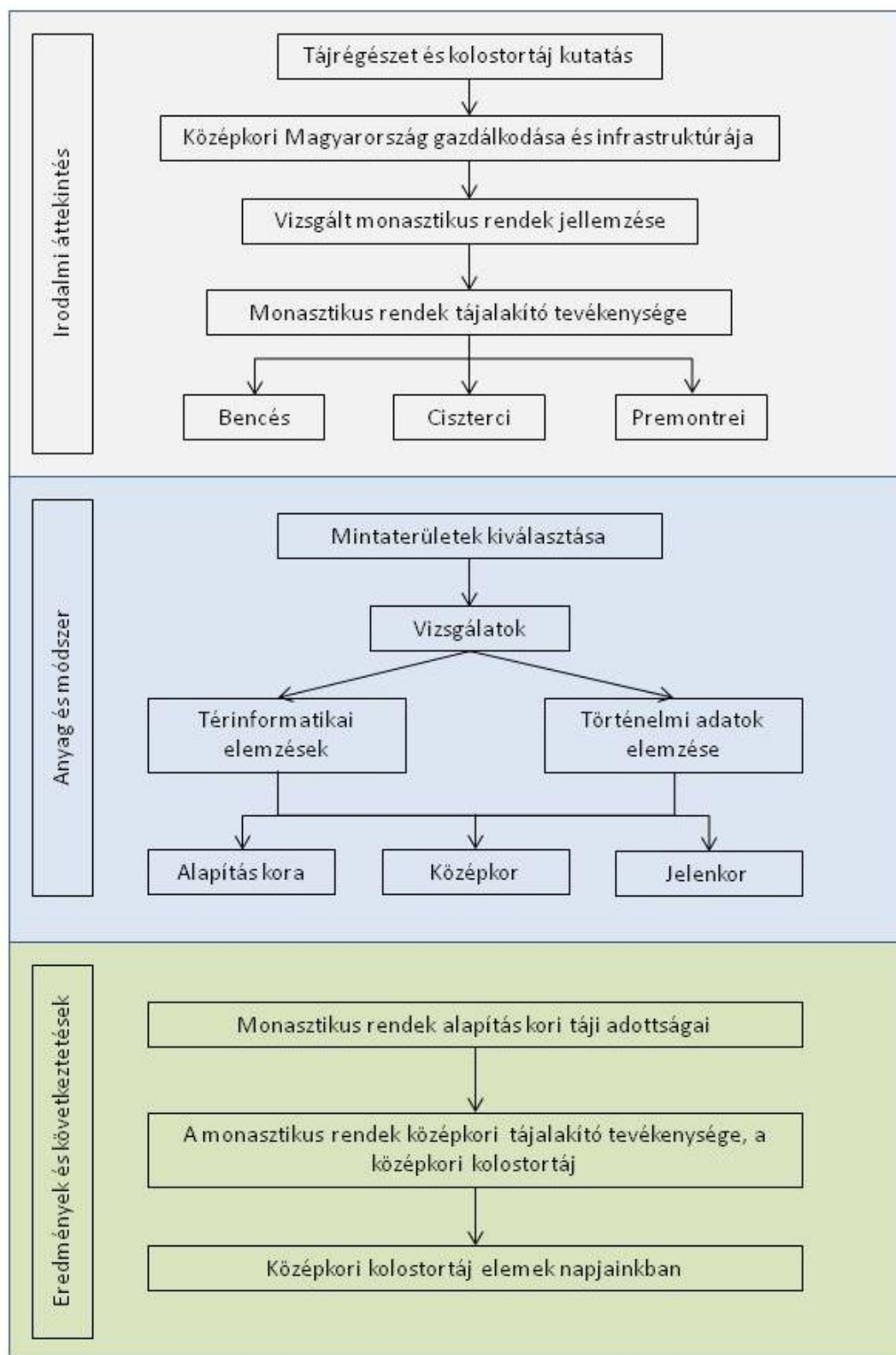
¹⁰ Lsd M1. melléklet: regula

¹¹ Az indoklás kifejtése a 2.2. és a 2.3.1. fejezetekben részletesen leírásra kerül.

3. Jelenkor: a jelen korban a kolostortáj és azon belül egyik elemének, a halastónak továbbélését, a jelen kor tájszerkezetében való lenyomatát vizsgálom, annak érdekében, hogy meghatározhassam, hogy a halastó napjainkban milyen formában jelenik meg. Választásom azért a halastóra esett, mivel a kolostortáj legmaradandóbb felszínformáló tájeleme¹². (Megtalálható-e még tó formájában? Ha igen, darabszáma, nagysága, hogyan változott? Ha nem, nyoma megtalálható, beazonosítható, jelenleg milyen területhasználati mód van a helyén?). Továbbá célom a középkorban vizsgált kolostortáj jelenkori „maradványainak” feltárása, a területhasználatok változásának bemutatása.

A fentiekben vázolt célok elérése érdekében végzett kutatások és vizsgálatok három elkülönülő részből állnak. Első lépésben a tájrégészetre és a kolostortáj kutatásra vonatkozóan általános áttekintést nyújtok, mint hazai, mint pedig nemzetközi viszonylatban. Ez megfelelő alapot biztosít a saját kutatásom megalapozásához, ugyanakkor fontosnak tartom a kolostortáj pontos definíciójának a meghatározását. Második lépésben feltárom a középkori Magyarország történelmi és gazdasági, valamint infrastrukturális hátterét, továbbá a három monasztikus rendre vonatkozó adatokat (magyarországi történetük, gazdálkodásuk, tájalakító tevékenységük) is bemutatom. Harmadik lépésben a kiválasztott mintaterületek esetében az általam kidolgozott vizsgálati módszer segítségével a letelepedés-kori és a középkori tájvizsgálatot végzem el. A tájvizsgálat kiegészül a minta területek jelenkori területhasználatának és a középkori kolostortáj jelenkori „maradványainak” a feltárásával. Végül ezek alapján meghatározom ez egyes célkitűzésekhez kapcsolódó eredményeket, téziseimet, a célkitűzések alapján megfogalmazott hipotéziseim igazolását, vagy cáfolását. A doktori disszertációm felépítését az *1. ábra* mutatja be.

¹² A kolostortájról és annak alkotó elemeiről részletes leírás a 2.1. fejezetben található.

1. ábra: A doktori disszertáció felépítése

1.4. Hipotézisek

A célkitűzésekhez igazodva fogalmazom meg hipotéziseimet, melyek a következők:

H1 Hipotézis: Előzetes irodalomkutatás alapján feltételezem, hogy a kolostortáj fogalom, illetve annak értelmezése, területi lehatárolása nem egységes. Az irodalomkutatás alapján létrehozható egy egységes definíció a kolostortájra.

H2 Hipotézis: Feltételezésem alapján a magyarországi letelepedésük időszakában a három monasztikus rend (bencés, ciszterci, premontrei) által monostoraik számára kiválasztott területek eltérő táji adottságokkal rendelkeznek és megfelelnek az egyes rendekhez tartozó regula előírásainak.

H3 Hipotézis: Feltételezésem alapján a három monasztikus rend középkori tájalakító tevékenysége és ennek következtében kialakult kolostortáj jelentős változásokat eredményezett a középkori Magyarország tájszerkezetében. Továbbá az előzetes irodalomkutatás alapján feltételezem, hogy a rendeknek a tájban változást okozó tevékenységük időben és térben elkülönülnek egymástól.

H4 Hipotézis: Az előzetes irodalomkutatás alapján feltételezem, hogy a szerzetesek által a nyugatról hozott fejlettebb gazdálkodási módszereket, tevékenységeket nem egy az egyben alkalmazták/másolták hazánkban, hanem alkalmazkodtak a helyi táji adottságokhoz, így kialakítva a középkori Magyarországra jellemző sajátos kolostortájat.

H5 Hipotézis: Feltételezésem alapján a középkori kolostortáj napjainkra átalakult, esetlegesen "eltűnt", vagy csak egy-egy eleme maradt fenn.

2. Irodalmi áttekintés

Az irodalmi áttekintés három fő részre tagolódik. Elsőként tájvizsgálattal és azon belül a tájrégészettel és a kolostortáj témakörével foglalkozom nemzetközi és hazai viszonylatban. A második alfejezetben Magyarország középkori gazdálkodását, úthálózatát és településhálózatát ismertetem. Legvégül pedig részletesen foglalkozok a három monasztikus renddel, azok magyarországi történetével, gazdálkodásukkal, tájalkító tevékenységükkel.

A magyarországi monasztikus rendek tájalkító tevékenységével, az egyes monostorok körül kialakult kolostortáj kutatásával egy-egy tanulmány, cikk formájában már korábban is foglalkoztam.¹³ Ezek az áttekintő, illetve egy-egy helyszínre koncentráló kutatások jelentik a doktori disszertációm alapját. Az itt elért kutatási eredmények, megállapítások beépítésre kerülnek a dolgozatomba.

A kutató munkám egyik eredménye az volt, hogy a tájalkító tevékenységük (ezzel összefüggésben a letelepedés helye és tevékenységük) alapján három csoportba soroltam a rendeket.

- Az **első csoportba** azokat a rendeket soroltam, amelyek Magyarországon jelen voltak ugyan, de tájalkítás szempontjából nem meghatározóak. Ide tartoznak a lovagrendek, melyeknek tagjai nem szerzetesek voltak, hanem olyan világi lovagok, akik szerzetesi szabályzatok alapján éltek; ezek a templomosok, a johanniták és a kisebb gyógyító rendek. Szerepük a keresztes hadjáratokban és a határok őrzésében volt, folyton vándoroltak.
- A **második csoportba** azokat a rendeket kerültek, amelyek nagy szabad területeken telepedtek le, jelentős földadományokkal rendelkeznek, fő tevékenységi körük a gazdálkodás volt, ezáltal a tájra gyakorolt hatásuk kiemelkedik. A monasztikus rendek közül a bencések, a ciszterciek és a premonstreiek voltak azok, akiknek a legjelentősebb tájalkító hatásuk volt, így doktori értekezésemben is e három renddel foglalkozok.

¹³ MAGYAR V. (2010): Connection of farming and landscape forming in the Cistercian. Konferenciakik. PhD hallgatók VII. Nemzetközi Konferenciája, Miskolc, pp. 35-40.

MAGYAR V. (2011): The relations between the location-activity- and landscape forming at the orders. Konferenciakik. Tavaszi Szél Konferencia Konferenciakötet, pp. 233-240.

MAGYAR V. (2012): Környezet és természetvédelmi elvek a szerzetesek munkásságában és tájalkító tevékenységében. Konferenciakik, Tavaszi Szél 2012 Konferenciakötet. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, pp. 437-441.

Letelepedéskor a magányt, a kies helyeket keresték, ahol elvonulhattak a világtól és Istennek szentelheték életüket, de megélhetésüket biztosítaniuk kellett, így gazdálkodtak is. A gazdálkodásuknak köszönhetően a táj folyamatosan változott, alakult.

- A **harmadik csoportba** soroltam azokat a szerzetesrendeket, amelyek városokban telepedtek le, építették fel kolostoraikat, így a város szerkezetére, annak kialakításában, formálásában volt jelentőségük, ebbe a csoportba a kolduló- a gyógyító- és a tanító rendek tartoznak (MAGYAR 2012).

Kutatásaim során nem csak a középkorra koncentráltam, hanem a későbbi évszázadok során is elemeztem az egyes monostorok gazdálkodó tevékenységét. Például Zirc, vagy Pannonhalma esetében a szocializmus időszakáig végig követtem tevékenységüket¹⁴. Ezen kutatások során elért eredmények még inkább megerősítettek azon feltételezéseimben, hogy tájalakítás szempontjából a monasztikus rendek középkori tevékenysége kiemelkedő és meghatározó a magyar tájkép formálódásában (melyeket a H2, H3 és H4 hipotéziseimben meg is fogalmaztam).

2.1. Tájrégészet és kolostortáj nemzetközi és hazai viszonylatban

A táj komplex rendszer, nem statikus, hanem állandóan változó, sok korszakos régészeti jelenség. Az emberiség az évezredek során különböző okokból megváltoztatta a tájat; például társadalmi, politikai, gazdasági, vagy éppen vallási okokból. Minden korszak egy történeti tájat hozott létre, melyek során a változások egymásra épülnek, és sok korszakot ölelnek fel (ASTON 1997).

A **tájrégészet** a komplex tájvizsgálat egyik szegmensét képezi, mely alapot biztosít a múlt táji változásainak feltérképezéséhez. Tematikájában és módszereiben egy interdiszciplináris terület. Pontosan meghatározott precíz definíciója nincs, tulajdonképpen különböző módszerek és elméletek összessége, melynek célja, hogy feltárja azon összetett folyamatokat, melyek során az ember akarva vagy akaratlanul, de alakította, formálta a tájat. Feladata az ember és környezete

¹⁴ MAGYAR V. (2011): Connection of farming and landscape forming in the Benedictines. In: *Review on Agriculture and Rural Development* 6 (1), pp. 88-92.

MAGYAR V. (2010): The impact of the Benedictines and the Cistercians on the agriculture and landscape forming in Hungary. In: *International Science and Technology Conference Proceedings Book*. Turkish Republic of Northern Cyprus: [s.n.], pp.766-770

MAGYAR V. (2011): Szerzetesrendek szerepe a hazai gazdálkodás fejlődésében. In: FERENCZ Á. (szerk.): *Erdei Ferenc VI. Tudományos Konferencia*. Kecskemét: Kecskeméti Főiskola Kertészeti Főiskolai Kar, pp. 501-505.

múltbéli kapcsolatára utaló, a tájban megjelenő fizikai jelenségek felismerése, rögzítése és megértése. A tájrégészet a tájat struktúráként szemléli, a szerkezetére és a kapcsolatok feltárására összpontosít. A tájrégészet túlmutat a klasszikus értelemben vett régészeti kutatásokon, nagyobb kiterjedésű léptékben gondolkodik, például úthálózatok, földhasználati rendszerek, vagy éppen kolostorok tájkarakterének meghatározásában. A tájrégészet a jelenségek közötti kapcsolatokat keresi, a mesterségesen kialakított elemeket természeti környezetükbe ágyazva vizsgálja. Olyan felszínen azonosítható, rögzíthető és látható jelenségeket vizsgál, melyekből regionális szinten alkothat képet az emberi tevékenységről (ASTON 1997, ZATYKO 2011).

A tájrégészet forrása maga a táj. A felmérés minden olyan természeti, kulturális vagy régészeti jelenségre kiterjed, mely a rendelkezésre álló módszerek révén rögzíthető és értékelhető. Például légi fotók és a helyszíni bejárások során rögzített adatok térinformatikai elemzése, melyek révén felszínre kerülnek olyan apró domborzati eltérések, amelyek egy egykori kolostor romjait, vagy halastavát rejtik. A tájrégészet egyik fontos kutatási területe az utak, hiszen ezek az egyes elemek közötti kapcsolatok és összefüggések alapjai. Az utak vizsgálatánál fontos a használati idejük és elődleges funkciójuk, vagyis mely korban honnét hova vezettek és milyen céllal használták. A római eredetű utak kitűnő alapanyagot szolgáltatnak, melyeket a középkorban is gyakran használtak. Másik alapvető eleme a tájrégészetnek a határhasználat és a szántóföldi művelés nyomainak kutatása, ahol szintén élen jár az angol szakirodalom. A csatornák, a gátak és a halastavak a gazdálkodás alapjait jelentették a középkorban, főleg a szerzeteseknél. Minden tájrégészeti vizsgálat elején szükség van az adott terület jelenlegi és múltbéli földrajzi viszonyainak a megismerésére (ZATYKO 2011, ZATYKO 2010, ASTON 1997, ASTON - ROWLEY 1974).

A kolostortáj a tájrégészeti kutatások egyik fókuszterületének számít (FERENCZI 2014). Egy adott kolostortáj elemzése multidiszciplináris terület, hiszen tájrégészeti, topográfiai, történeti térképek, kolostori összeírások, történelmi elemzések, művészettörténeti, építészettörténeti ismeretek szükségesek hozzá. Célja az ember és a természeti környezet közötti interakciók és a tájtörténeti változások vizsgálata, a kolostortáj egyes elemeinek azonosítása (BOND 2004).

Nemzetközi viszonylatban a legelső kolostortájra vonatkozó elemzés Colin Platt nevéhez fűződik, aki angliai kolostorbirtokokat hasonlított össze a ciszterci rend esetében. Az elemzés alapját régészeti anyagok, oklevelek, történeti térképek, tájrégészeti adatok és helynévanyagok szolgáltatták (PLATT 1969). 1989-ben Stephen Moorhouse Észak-Angliában végzett kutatásában a kolostorbirtokokat tájképi szempontból vizsgálta. Hangsúlyozta annak fontosságát,

hogy az állandóan változó gazdasági környezetben a kolostorok nem maradhattak fent elszigetelten, kihasználták a környezet és a kereskedelem nyújtotta lehetőségeket, szoros együttműködésben az adott régió gazdaságával. Moorhouse további érveket sorakoztatott fel a régészeti terepmunka és a korabeli térképek együttes alkalmazása mellett, amin specifikus kolostori birtokokat jelöltek. Ezek a térképek a történelmi táj, kolostorokra utaló bizonyítékok gazdag forrása, mint például: malmok, halastavak, út menti keresztek (MOORHOUSE 1989).

Az új irányvonalat James Bond és Wendy Davies képviseli, akik azt hangsúlyozzák, hogy a kolostorok további régészeti kutatásai feltárhatják a letelepedési mintájukat, gazdálkodásukat, vagy a szántóföldekbe vetett növények váltakozását (BOND 2004, DAVIES 2014). Jelenleg a régészeti munkák túlnyomó többsége csak egy-egy monostorra korlátozódik és azon belül a kolostort körülvevő birtokra, vagy egyéb birtokra. Ezzel szemben Robinson földrajzi mintákat vizsgáló új megközelítése a kolostortájak és azon belül a monostori gazdálkodásra fókuszál (ROBINSON 1980).

Angliában a ciszterciek és gazdálkodásuk az egyik legkutatottabb téma, ezen belül is a grangia rendszer¹⁵, mint az egyik legfőbb jellemzője és eleme a szerzetesek tájalkító tevékenységének. Platt már korábban említett műve képezi az újkori kutatások alapját. Williams is ezzel a témával foglalkozik a Walesi cisztercieken keresztül, a majorságok fejlődésére és gazdasági tevékenységükre fókuszálva (WILLIAMS 1990). Austin több társával együtt Strata Florida, az egykori ciszterci kolostor kutatásában vett részt, ahol a kolostort és környezetét elemezték földrajzi, társadalmi és kulturális vonatkozásban. Tájrégészeti módszerekkel vizsgálták a kolostort és a hozzá tartozó grangia rendszert. A vizsgálat kimutatta, hogy a szerzetesek folyamatosan alkalmazkodtak az állandóan változó környezethez, rugalmasan kezelték a rend gazdálkodására, építészetére és az életvitelére vonatkozó szabályait (AUSTIN 2013).

Pestell, Menuge és Waites szélesebb kontextusban vizsgálta a kolostorokat, mint például a középkori kolostorok gazdálkodása és napjaink mezőgazdasági területei közötti összefüggések feltárását, vagy a ciszterci kolostorok letelepedésének szimbolikáját (PESTEL 2004, MENUGE 2000, WAITES 2007).

James Bond szintén Angliában vizsgálta a kolostortájat a ciszterciek és a bencések vonatkozásában. Bond a külvilág hatását (például az alapító család hatása) hangsúlyozza, mely a

¹⁵ Lsd 2.3.2.3. fejezet 48. oldal

gazdálkodásukat is befolyásolta. Például az alapításkor és a korai időszakban több szétszórt birtokot kaptak, melynek központi irányítása nehézkessé vált, így több földet művelésre birtokba adtak, majd a költségek növekedése miatt ismételten közvetlen irányítás alá vonták a földeket, majd a XIV. században ismételten bérbe adták a csökkenő laikus testvérek¹⁶ száma miatt (BOND 2004).

Bridget M. Lynch 2008-as vizsgálatában az Angliában megtelepedő cisztercieket helyezte a középpontba. Célja a középkori Leinster tartomány kolostortájának leírása, a monostorok fizikai környezetének a meghatározása, a rend mezőgazdasági munkájának a szélesebb közéleti és gazdasági világra tett hatásának feltérképezése, továbbá a kolostorban élő szerzetesek és a szekuláris világ közötti kölcsönhatások vizsgálata. Részletesen foglalkozik azzal, hogy a szerzetesek birtokában lévő földterületeket mely család adományozta a rendnek. A vizsgálatok végeredményeként egy sablont állít fel, a ciszterciek fizikai, gazdasági és környezeti vizsgálatához. A fizikai környezet vizsgálata során a táji adottságok kerültek felmérésre, többek között: geológiai adottságok, domborzat, vízrajz, letelepedés kori területhasználat (erdő borítás), úthálózat, szegélymintázat, jelen kori megye,- település határ (LYNCH 2008).

Napjainkban a kolostortáj vizsgálata önálló kutatási terület. Mint ahogy az irodalomkutatásomból is látszik, főleg Angliában, egy folyamatosan és nagy részletezettséggel kutatott téma, addig hazánkban viszonylag kevés tanulmány született a témában (BENCZE 2015). Magyarországon az ezredfordulón indultak meg a kolostortáj és elsősorban a pálos kolostorok példáján keresztül a tájrégészeti-topográfiai kutatások. Bizonyítást nyert, hogy a klasszikus régészeti és okleveles adatokon túl a tájrégészeti adatok lehetőséget kínálnak egy szélesebb körben élénk tároló középkori tájkép megalkotására (FERENCZI 2014). Az időszakot megelőzően is történtek már a kolostorokra és a mindennapi életükre vonatkozó kutatások, azonban ezek főként az oklevelekből kinyerhető információk összegyűjtésében ki is merültek. Legnagyobb ilyen összefoglaló anyag a Magyarország Régészeti Topográfiája sorozat. A változást az ezredforduló és a folyamatosan fejlődő technikai lehetőségek hozták meg, mint például a geofizikai mérések alkalmazása, légi fotók és űrfelvételek elemzése (PETŐ 2014). Napjainkban Laszlovszky József foglalkozik kolostortáj kutatással, főként a pálos rendre koncentrálna (LASZLOVSZKY 2004). A monasztikus rendek és az általuk létrehozott kolostortáj kutatására nagyon kevés figyelem irányul.

¹⁶ Lsd: M1: laikus testvér

Kolostortáj fogalma

A kolostortáj fogalma Bond könyvében jelenik meg: *"A kolostori tér egy terület fizikai behatárolása, mely történelmi hagyományokon és eseményeken alapul. A kolostorokat az első alapításuktól kezdve kiterjedt földbirtokokkal és egyéb tulajdonokkal látták el, melyeken megteremthették és alakíthatták az ellátásukhoz szükséges elemeket és feltételeket és a közösségüket támogató bevételeket."*¹⁷

PROCTER (2007) szerint a kolostortáj a rendszerezett uradalmi egységek összessége által alkotott táj, melynek egyes elemei a monasztikus rendekhez köthetőek.

A kolostori táj képe összetett, mely folyamatos változásokon megy keresztül (PETŐ 2014) a monostor megalapításától kiindulva napjainkig, ennek köszönhetően a jelen kori kolostortáj képe teljesen más, mint a középkorban, ahol virágzott a gazdálkodás. Kiterjedését nem lehet pontosan meghatározni, nagysága rendenként és kolostoronként változik. Elhelyezkedése, kiterjedése függ a szerzetesek számától, az adományok számától, a birtoktest nagyságától.

A kolostortáj két fő elemcsoportból tevődik össze. Az egyik csoport a monostor komplexuma, mely a kolostorból, a templomból, a különböző kiszolgáló épületekből, valamint az ezt körbevevő falból tevődik össze (LYNCH 2008). A másik fő elemcsoport a kolostori gazdálkodás révén létrejött emlékek, melyek a különböző gazdasági épületek, műhelyek, parcella szerkezet, telek határok, birtok szerkezet, művelés alá vont területek, kertek, vízelvezető csatornák, víztározók, malmok, gátak, halastavak (PETŐ 2014).

A kolostortájhoz elvégzett irodalomkutatás alapján az általam felállított kolostortáj fogalom a következő:

A kolostortáj a szerzetesek által épített monostor és a körülötte elhelyezkedő – a szerzetesek és a szerzetesi közösség tájhoz fűződő kapcsolata és tevékenysége által formált – tér együttese, mely kiterjed a monostorhoz közvetlenül kapcsolódó és a távolabb művelt birtokaikra is.

¹⁷ "Monastic space is a physical impoundment of a territory, which is based on historical traditions and events. Monasteries were endowed from their first foundation with extensive lands and properties, where they could establish, configure, and develop the elements and conditions of sustenance and incomes to support their community." (BOND 2004 p.12.)

2.2. Magyarország középkori gazdálkodása és infrastrukturális jellemzői

Az Árpád-korban jelentősen megnőtt a megművelt területek aránya, mely annak köszönhető, hogy a népesség növekedésnek indult, városias központok jöttek létre (ahol a lakosság kereskedelemről és kézművességből élt), melyek élelmiszerigényének kielégítése nagyobb területet és kapacitást igényelt. A középkorban - kisebb kilengésektől eltekintve - folyamatos mezőgazdasági fejlődést figyelhetünk meg. A fellendülés nemcsak a gazdálkodás területén mutatkozott, hanem az ország infrastruktúra hálózatában is. A települések rögzültek, település központok, településhálózatok jöttek létre, melyeket összekötő úthálózat alapját jelentő római utak kiegészültek új feltáró úthálózattal (LASZLOVSZKY 2008).

2.2.1. Magyarország mezőgazdasága a középkorban

A Kárpát-medence legnagyobb részét, a talaj- és a klimatikus adottságaink köszönhetően már a középkori földművelési technikáknak köszönhetően művelték. A honfoglaló magyarokat a félnomád életmód jellemezte, a domináns állattartás mellett földművelést is folytattak. A nagy vízfolyásokkal tagolt, ártéri területek kitűnően alkalmasak voltak minden évszakban a nagyobb állattömeg eltartására is. A honfoglaló magyarok a téli szállásokhoz hasonló rögzülő településeket kezdtek kialakítani, melyek körül kisebb területeket is bevontak szántóföldi művelésbe. A kora Árpád-kori települések esetében egymástól távol álló házak voltak, melyeket árok vett körül és az árkon belül folyt a gazdálkodás. A megművelt földek a folyamatos használat miatt kimerültek, így szükség volt a településen belül a művelt területek helyének változtatására, vagy akár az egész település helyének megváltoztatására. Ennek köszönhetően alakultak ki a költözködő falvak. A XI. században törvényi szabályozás született ellene, létrejöttek a rögzülő falvak és körülöttük a határjelekkel ellátott mezőgazdasági területek. Kezdetben egymezős ökörszántó rendszert alkalmaztak. Azonban a népesség növekedése, az agrárfalvak megjelenése, a gazdálkodás fokozatos előtérbe kerülése, a megművelt földterületek jellegének változása hozta meg a fejlődést és az átalakulást a mezőgazdaság számára (LASZLOVSZKY 2006).

A gazdálkodásban bekövetkező változások nemcsak a felsorolt belső változásoknak, hanem külső hatásoknak is köszönhető. A termelés intenzívebbé válása, az alkalmazott agrártechnikák felgyorsították a gazdálkodás térhódítását (KATUS 2000). A legelső külső hatás a hazánkba különböző időpontokban érkező monasztikus rendeknek köszönhető. Legelőször a bencések

érkeztek hazánkba (960-as évektől kezdve) és a szerzetesek magukkal hozták a korszak legfejlettebb nyugati gazdálkodási formáit. Az elavult kétnyomásos gazdálkodás helyett háromnyomásos gazdálkodást alkalmaztak. A kolostor közvetlen környezetében intenzív gazdálkodást folytattak, míg a távolabbi területeken gyakran egyfajta gazdálkodási formára specializálódott termelés figyelhető meg. A hazánkban megjelenő bencéseknek köszönhetően jelentős pozitív változások következtek be a gazdálkodás terén, a szerzetesek átadták tudásukat az itt élő embereknek. A bencések újjáélesztették hazánkban a szőlő kultúráját, melynek köszönhetően a XI. században a szőlőművelés a mezőgazdaság legfejlettebb ága lett. A következő fejlődési szintet a ciszterciek megtelepedése jelentette a XII. században, akik magukkal hozták a majorsági jellegű birtokközpontos rendszert, mely lehetővé tette a még hatékonyabb termelést (LASZLOVSZKY 2008, PUSKELY 2006).

A második külső hatás az agrárgazdaság átalakulásában a vendég (hospes) népesség megjelenése volt. Ezek a népek fejlettebb mezőgazdasági technikával rendelkező területekről érkeztek hazánkba, ahol már ekkor a túlnépesedés jelei mutatkoztak. Művelésre alkalmas, azonban eddig be nem népesített területeken telepedtek le, mely hozzájárult a peremterületek benépesítéséhez. Mindezen folyamatok a termőterületek növekedését, intenzívebb használatát jelentette. Nekik köszönhető az új fordító eke megjelenése is, mely intenzívebb talaj-előkészítést tett lehetővé. Az eke lehetővé tette az enyhébb lejtésű területek művelésbe vonását, azáltal, hogy teraszokat alakítottak ki, hosszú keskeny parcellákkal. A szabályozott háromnyomásos gazdálkodás, az új technológiák és eszközök, a szervezett kolostori gazdálkodás a szántóföldek kiterjedését eredményezte (LASZLOVSZKY 2008).

A tatárjárás következtében az ország középső területit az elnéptelenedés sújtotta. IV. Béla kunokat telepített a területekre, akiknél az állattartás dominált. Ugyanakkor a XIII. századi hospes népességnek köszönhetően a szőlőtermesztés ismételten fellendült. A szántóföldi gazdálkodás mellett továbbra is meghatározó eleme volt a középkori gazdálkodásnak az állattenyésztés. Komplex hasznosítási formák jöttek létre, nemcsak állattenyésztés és földművelés tekintetében, hanem az ország egyes területeire nézve is. Az ártéri területeken csatornarendszer segítségével tudták szabályozni a talaj nedvességtartalmát, így lehetőségük volt halászatra, legeltetésre vagy gabonátáblák kialakítására (LASZLOVSZKY 2006).

A késő középkorban falu hálózatok jöttek létre, a szántóföldi művelés kiszorult a házak közül, létrejött a külső és belső telekrendszer. A fejlettebb, szabályozott parlagváltós vagy nyomásos rendszernek köszönhetően sokkal nagyobb területeket tudtak megművelni. A fejlettebb technikák következtében a szőlőtermesztés határa is feljebb húzódott. A változások a társadalmi átrendeződésből is fakadtak, hiszen kialakult egy olyan paraszti réteg, akik mezőgazdasági bér munkát végeztek. A változások magukkal vonták a településszerkezet átalakulását is (LASZLOVSZKY 2006).

2.2.2. Magyarország úthálózata és településhálózata a középkorban

Középkori úthálózat

Egy ország életében, legyen az bármelyik korban is az úthálózat elsődleges fontosságú, így volt ez a középkorban is. Az utak voltak a gazdasági és a társadalmi élet, valamint a közigazgatás érrendszere. A települések, a kolostorok, illetve a szántóföldek, az erdők és az egyéb tájlemek az utak révén kapcsolódtak össze, létrehozva egy térbeli egységet, ezáltal hatást gyakorolva az emberre és a tájra. Az utak nélkülözhetetlenek voltak a kereskedelemben, a mezőgazdasági termények szállításában, a társadalmi kapcsolatok fenntartásában (SZILÁGYI 2012).

A magyarországi középkor több szempontból is két korszakra osztható, melynek választópontja a tartárjárás. A középkori úthálózat fejlődése és nyomvonalának alakulása is élesen elkülönül egymástól. A tatárjárásig csak az utak végpontját határozta meg a törvény, az utak végcélja Esztergom volt és a kora középkori úthálózat kialakulását nagyban befolyásolta a római kori hagyatékok. A tatárjárás után az útirányt is megszabta az uralkodó, Buda vált a központtá és az úthálózat fejlődése igazodott a térszerveződéshez (GLASER 1930, SZILÁGYI 2014).

A középkori úthálózat kialakulásának első időszaka a Szent István államszervezésétől a tartárjárásig tartott. A rómaiak kivonulása és az Árpád-kor közötti időszakban nem beszélhetünk útépitésről, vagy karbantartásról, így a népvándorlás korszaka nem érintett ebben a vonatkozásban (NEIL 1992). Az első időszakban az utak nyomvonalának kialakulását, a meglévő római úthálózat mellett, a nemzetközi és az országon belüli kereskedelem határozta meg. A római utak, útmaradványok a középkori úthálózatra gyakorolt jelentős hatásával több

szerző is foglalkozik¹⁸. Legrészletesebben Glaser Lajos (1930) ír a Dunántúlon elhelyezkedő középkori úthálózatról és annak használatáról. Szilágyi Magdolna (2014) Glaser munkásságát továbbgondolva foglalkozik a római kori utak továbbélésével, bővítve az utak anyagára, töltésére és elnevezésére vonatkozó ismeretekkel.

Az ezredfordulón Szent István állam és egyházszervezésének köszönhetően új városi és egyházi központok jöttek létre. A nagyobb központok, mint például pécsi és győri püspökség, visegrádi és a soproni ispánság, az esztergomi érsekség egykori római városok vagy katonai táborok helyén alapultak (KRISTÓ 2003). Ugyanakkor a római utak nemcsak közlekedési útvonalként, hanem birtokhatárként is szolgáltak a középkorban, mint például Szombathely és Sárvár között menő római út, mely az út mentén lévő települések határát is kijelölte (SZILÁGYI 2014).

A Duna jobb partján húzódott a földrész kelet-nyugat irányú kereskedelmi útvonala, mely egyben vízi útvonal is volt. Gyakran az utak középkori elnevezéséből tudunk következtetni az utak szerepére, illetve eredetére. Például a Rába nyugati partján a folyóval párhuzamosan futó római utat Só útként, Római útként is nevezték. A Maros, a Szamos és a Berettyó völgyében vezettek az Erdélybe menő sóutak. Budáról kiinduló, Szolnokon és Váradon át vitt a Magna Via Erdélybe. Szegedről a só- és borszállítás a Kiskunságon keresztül menő budai úton, vagy Baranya felé a káliz úton, későbbi nevén, a sós úton történt. A Felvidéken lévő bányavárosokat az Esztergom–Párkány–Zólyom útvonalon érték el a középkori emberek. A dél felé tartó egyik tengely a Nagykanizsa–Fiume útvonal, a másik a Velencétől induló, Pettau érintésével a Murán átkelő és Bécs felé, illetve Körmend, Vasvár felé elágazó via Lattinorum, vagyis az olaszok útja volt (PALLÁDI-KOVÁCS szerk. 2001). A Dunántúl legforgalmasabb középkori útja az egykori Aquincum és az olasz Poetivio (Ptuj) útvonal volt, melynek nyomvonala Óduda–Martonvásár–Velence–Fehérvár–Berhida–Peremarton–Veszprém–Almád (ma: Monostorapáti)–Tapolca–Keszthely–Zalavár–Magyaród–Kolon (ma Balatonmagyartól délre)–Komár–Kanizsa–Zákány településeken haladt keresztül (2. ábra) (IKITS szerk. 1990).

Az első korszakban Esztergom központú volt az ország, mivel ez volt a királyi város. Ide vezettek a bécsi, brünni, olasz, dalmát, szerémségi és a bányavárosokból jövő utak közvetlenül és az erdélyiek Budán át. Például a szerémségi út Dorog–Zsámbék–Bicske–Martonvásár–

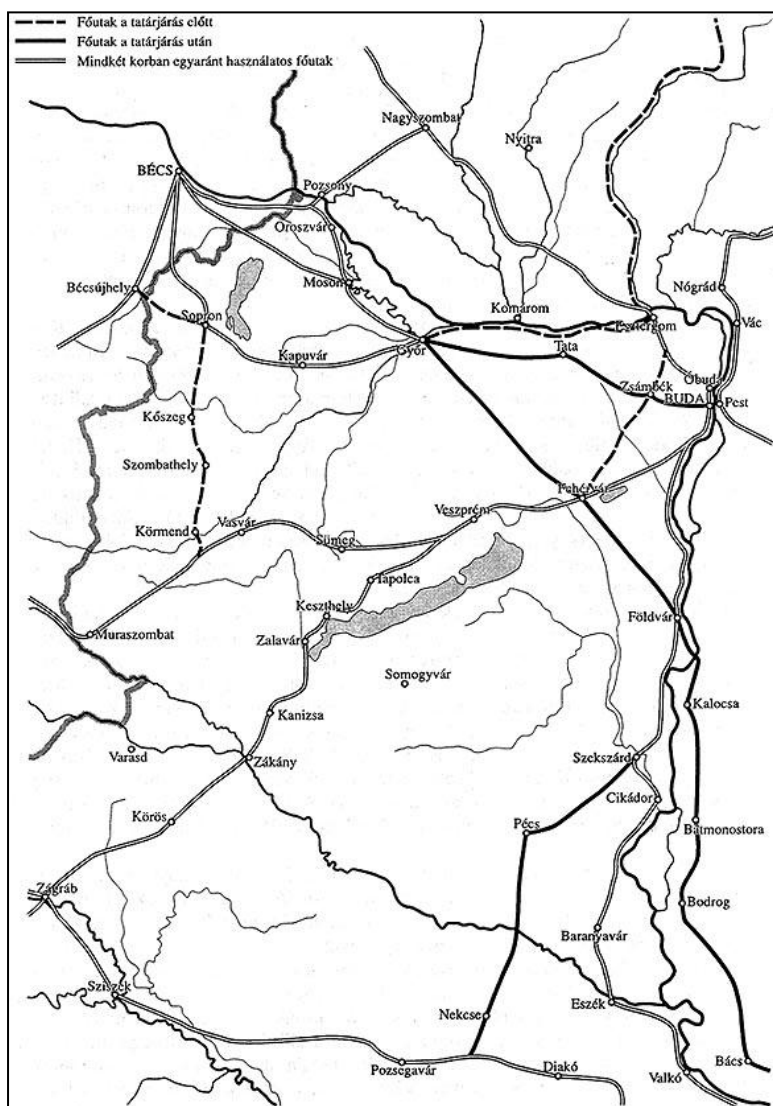
¹⁸ *László Gyula*: Budapest a népvándorlás korában. In: Budapest története. I. Budapest az ókorban. 2. Szerk. Szendy Károly. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1942. pp. 803–805.; *Székelgy György*: A pannoniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. Tanulmányok Budapest Múltjából 12. (1957) pp. 14–15.; *Endre Tóth*: The Roman roads of Pannonia. The New Hungarian Quarterly 24. (1984) p. 179.; *Petrovics István*: Út. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Szerk. Kristó Gyula. Akadémiai, Bp., 1994. p. 702.

Adony–Földvár–Szekcső–Mohács–Baranyavár–Eszék útvonalon vezetett. Olaszország felé Fejérvár–Veszprém–Vasvár–Muraszombat–Pettau útvonalon lehetett közlekedni. A brünni út a mai Párkánynál lévő kakacsi révnél keresztezte a Dunát, majd Udvard–Sempte–Nagyszombat–Holics útvonalon ért el a városig. Erdélyből két úton lehetett eljutni Esztergomba. A szolnoki vonal Meszes-kapu–Nagyvárad–Szolnok–Bicske–Pest, a szegedi vonal a Maros mentén haladt Kecskemétet érintve (GLASER 1930).

Míg a Dunántúlon és Felvidéken főleg észak-déli, addig az alföldön kelet-nyugat irányú útvonalak domináltak (Tokaj, Szolnok, Csongrád, Szeged városok ezen kereskedelmi útvonalaknak köszönhetik fellendülésüket), mint ahogy Erdélyben is, a folyóvölgyekben. Itt a legtöbb útvonal a Maros és a Szamos völgyében, valamint a Kárpátok szorosain és hágóin át vezetett. Legfőbb útvonal a nemzetközi Bécs–Budapest–Arad–Brassó–Bukarest–Drinápoly–Konstantinápoly volt.

A nemzetközi kereskedelmi útvonalak, a római utak vonalát követték, míg az országon belüli kisebb forgalmú utak, a szekérutak nyomvonalát az egyes termékek áramlásának iránya, a királyi és vallási központok kialakulása, valamint az államszervezés határozta meg (PALLÁDI-KOVÁCS szerk. 2001).

A középkori Magyar Királyság úthálózat alakulásának második korszaka a tatárjárástól a török dúlásig tartott. A XIII. század közepén, a Magyar Királyságban szerkezeti átalakulások mentek végbe, melyek a Szent István által létrehozott vármegyék felosztásával, a középkori kereskedelem fellendülésével, a települések számának növekedésével járt. Új utak alakultak ki azon területeken, melyek nem rendelkeztek római kori úthálózat alapjaival és megszűnt a római eredetű utak kiemelt szerepe. A tatárjárást követően, az újjáépítés során új településszerkezetek és központok jöttek létre. Ezzel párhuzamosan a megváltozott térbeli elhelyezkedésnek megfelelően új úthálózat alakult ki. A létrejövő utak a római tudatos úttervezéssel ellentétben a meglévő földrajzi és időjárási viszonyokhoz igazodtak, az energiafelhasználás szempontjából a leggazdaságosabb útvonalak jöttek létre, a használatuk révén állandósultak (SZILÁGYI 2014, PETŐ 2014).

2. ábra: A Dunántúl legfontosabb útvonalai a középkorban
(PALLÁDI-KOVÁCS szerk. 2001)

Középkori településhálózat

A természetföldrajzi körülmények döntő hatást gyakoroltak a településhálózat kialakulására már a rómaiak letelepedésekor hazánkban. A folyók és az állóvizek, valamint a szegélyek mentén alakították ki szállásaikat az emberek (BLAZOVICH 1998).

A Kárpát-medence 895–896 között települt be finnugor és türk etnikumú magyarsággal, számuk 400–450 000 fő volt, melyhez hozzáadódott a már itt élő szláv, bolgár és avar népek száma, mely körülbelül ennek a fele lehetett. Az új területek benépesítése fokozatosan történt. Kezdetben a határvidék, az erdős peremhegységek lakatlanok voltak, a külső gyepűrendszer az ország védelmét szolgálta. A medence közepén elhelyezkedő síkvidéki Alföld egy része - mely az árvizektől védet - alkalmas volt a szántóföldi gazdálkodásra, így itt nagyobb népsűrűség

mutatkozott, mint az Alföld azon részein, melyek a folyók árterében helyezkedtek el (itt külterjes legeltető állattartás volt). Ezekhez a területekhez képest, a Kisalföld és a Dunántúl területei, melyek jobb adottságokkal rendelkeztek, sokkal nagyobb arányban népesültek be. A honfoglaló magyarok félnomád életmódot folytattak, vagyis téli szállásaikhoz rögzülő településeket kezdtek kialakítani. A kora Árpád-kori települések esetében egymástól távol álló házak voltak, melyeket árok vett körül. A megművelt földek a folyamatos használat miatt kimerültek, így szükséges volt a településen belül a művelt területek helyének változtatása, vagy akár az egész település helyének megváltoztatása. A XI. században törvényi szabályozás született ezen településforma ellen, létrejöttek a rögzülő falvak (LASZLOVSZKY 2004, BELUSZKY 1999).

A települések számának növekedését a XI-XII. században az egyes nemzetségek szétköltözése, illetve a földbirtokok szétozása eredményezte. A birtok központok körül - melyek láncolatban helyezkedtek el - falvak alakultak ki. Döntő többségében az első települések a folyók és az állóvizek mentén alakultak ki és később állandósultak a tőlük távolabb fekvők. A vizektől távolabbi, főleg az Alföldön, nem jött létre olyan sűrű és nagyságú település hálózat, mint a Dunántúlon vagy a Kisalföldön. Az állandóság és a település hálózat kialakulásában fontos szerepet játszott a vármegye rendszer kialakítása is.

A XIII-XIV. században bekövetkező gazdasági és társadalmi változások a településstruktúrára is hatással voltak. Kialakult egy egységes telekrendszer és jogi helyzetű jobbágyi osztály, az állandó nagyságú faluhatárokon belül a települések nem mozogtak. A tatárjárás a folyamatot megtorpasztotta, számos település elpusztult, majd a veszély elmúltával az emberek visszatelepültek. A XV. században a település hálózat képe nem változott, a belső területeken ritkább, a dombos, hegyes vidékeken sűrűbb beépítés volt (BLAZOVICH 1998).

A természet földrajzi viszonyok mellett a közlekedési útvonalak is hatással voltak a települések elhelyezkedésére. A vízi (Maros, Duna, Tisza) és a fő kereskedelmi utak mentén település- és kolostor lánc alakult ki. Ezek közül emelkedtek ki a fő kereskedelmi központok, a legjelentősebb városok a középkori Magyarországon, melyek gazdasági, kereskedelmi és vallási központokká is váltak. Az ország egyes régiói nem egységesen fejlődtek a középkorban. A nyugati országrészben a XV. század közepére ezek a folyamatok lejtásozódtak, addig az alföldi területeken ekkor indult el a gyarapodás. Az Alföldön a XV. században alakultak ki a jelentősebb mezővárosok, melyekbe a környező falvak lakosai áramlottak. A török megszállás idején, a hódoltsági területeken a települések egy része teljesen elpusztult, elnéptelenedett; a fejlődés megtorpant (BLAZOVICH 1998).

2.3. A magyarországi monasztikus rendek és tájalakító tevékenységük

Ahhoz, hogy megértsük a szerzetesrendek és a tájalakítás között fennálló kapcsolatot, fontos ismernünk a rendek történetét, alapelveiket, szabályait melyek szerint éltek és működtek. Mikor a magyarok a szerzetességgel és a kereszténységgel megismerkedtek, az már több száz éves múlttal rendelkezett. Kezdetben csak bencés alapításokról beszélhetünk, majd a ciszterciek és a premonstreiek érkeztek hazánkba. Őket követték a koldulórendek és a lovagrendek (HANGODI 2012).

2.3.1. Monasztikus rendek Magyarországon

Hazánkban három monasztikus rend képviseltette magát, a bencések, a premonstreiek és a ciszterciek. Az általam vizsgált rendtörténeti időszak a Magyarországra való érkezés és a mohácsi csata közötti évszázadokat öleli fel. A török megszállás idején a legtöbb kolostorból a szerzetesek elmenekültek, az épület együttesek megsemmisültek. A monostor helyreállítások az 1700-as évek elején kezdődtek meg, a szerzetesek újra virágzó központokat hoztak létre. Ennek a fellendülésnek II. József szekularizációs rendelete vetett véget 1781-ben, amikor is a társadalomnak hasznot nem hozó, ún. szemlélődő rendeket, vagyis a nem oktató, gyógyító rendeket (bencés, ciszterci, premonstre) feloszlatta, vagyonukat elvette. Ekkor kezdtek el a monasztikus rendek a tanítással foglalkozni. II. József halálos ágyán egy tollvonással néhány kivételtől eltekintve visszavonta rendeleteit 1790-ben. 1802-ben a feloszlátott rendek monostoraikat és birtokaik egy részét visszakapták. Ekkortól a tevékenységeik között nemcsak a gazdálkodás, de az oktatás is jelen maradt. A nyugalmas évtizedeket a szocializmus időszakáig élvezhették a szerzetesek, amikor is 1950-ben ismételten felszámolták rendjeiket. A rendszerváltás után a rendeket visszaállították (TÖRÖK 1990).

2.3.1.1. A bencés rend

A rend nagy elterjedését Nagy Szent Gergely pápának (590–604) köszönhetjük, aki missziós feladatokkal látta el a bencéseket, a pogány törzsek megtérítését bízta rájuk. A kereszténység terjesztése mellett fontos szerepet játszottak a pogányok által lakott területeken az európai kultúra megalapozásában¹⁹. Az első szerzetesek hazánkba Géza fejedelem (?945–997) idején érkeztek. Az első bencés apátság Szentmárton, vagyis Pannonhalma volt, melynek építtetését még Géza fejedelem kezdte el 996-ban, de a munkákat már Szent István (969–1038) fejezte be (SÖVEGES 1996). Szent István Nagy Legendájában a következő leírást találjuk: *"...És mert Pannónia dicsőségére ott született boldog Márton főpap, s az ő érdemeinek oltalmában aratott győzelmet ellenségein a Krisztushoz hű király - mint már mondtuk -, azért a király tanácsot tartván Isten kedveltjeivel, a Szent-hegynek mondott helyen, a szent püspök telke mellett, az ő nevére monostort épített, birtokokkal, javadalmakkal és minden szükséges egyébvel gazdagította, s a közbejárásával legyőzötteken tizedet véve a püspökségekhez hasonlatossá tette. ..."* (SRH. II. 383-384. Leg ford 27.)

Szent István élen járt az alapításokban, az ő nevéhez fűződik a következő monostorok alapítása: Pécsvárad (1015)²⁰, Zalavár (1019), Bakonybél (1016–1020). A kolostoralapításokat a későbbi királyok is folytatták. Aba Sámuel (?990–1044) a sári (1042) és a debrői (1035–1045), I. András (?1015–1060) a tihanyi (1055), I. Béla (1016–1063) a kolozsmonostori (1062) és a szekszárdi (1062), I. Géza (1040-1077) a garamszentbenedeki (1075), Szent László (1046–1095) a mogoródi (1077), a szentjobbi (1088), a bátai (1090) és a somogyvári (1091) kolostorokat alapították. A XI. és a XII. század folyamán számos családi vagy nemzetiségi monostor is épült: Csatár (1137), Lébény (?1159), Ják (1232). A XII. század elején hozzávetőlegesen a bencés monostorok száma elérte a százat. A jelenlegi kutatások szerint 71 monostor létezése igazolható pontosan.

¹⁹ Nyilvános iskolákat nyitottak kolostoraik mellett. Az iskolák szerepét tovább erősítette Nagy Károly (741-814) 789-ben kiadott rendelete, mely szerint minden püspökségen és kolostor mellett iskolának kellett működnie: *"...Ezeket tartá nagy Károly szemei előtt, midőn 789 terjedékes uradalmát oskolákkal hinté el. Városon, falun, klastromban, sőt mindenütt, hol templom létezett, egyszersimd oskoláknak is kellett létezni. ..."* (Közhasznú esmeretek tára p. 443.). Az oktatás mellett szerepük meghatározó volt a különböző iparágak, a gazdálkodás a művészetek és az építészet területén (GECSE 1995).

²⁰ *"...Miután Asrik apátot övéivel együtt tisztelettel befogadták, a Vas-hegy lábánál egy Szent Benedek atyáról elnevezett cönobiumot épített, ahol mindmáig virul a szerzetesi gyülekezet a Regula rendjében, s mivel bővelkedik a fenntartáshoz kellő mulandó javakban, nincs másra szüksége, csak arra, hogy az övéi és mások lábát az evangélium szerint megmossa...."* (SRH.II. 382-383. Leg.ford.26.)

A monostorok nagy része a tatárjárás (1241–1242) során elpusztult és többet nem is építettek újjá. A XIV. század elején azon kolostorokat, melyekbe a szerzetesek visszatelepédtek, a XII. század második felében Nyugat-Európában kezdődő hanyatlás elérte. A monostorok a teljes vagyonukkal és jövedelmükkel a világi papok kezére kerültek. A reformmozgalom a XV. században érte el Magyarországot, melynek legnagyobb hazai képviselője Tolnai Máté (1460–1535) volt, azonban a török előrenyomulás meggátolta a teljes országot érintő reform véghezvitelében (TÖRÖK 1990, TÖRÖK et al. 1996, GECSE 1995, SÖVEGES 1996).

2.3.1.2. A ciszterci rend

A rend alapítója Szent Róbert (kb. 1027–1111), aki Citeaux völgyében alapította meg apátságát, azzal a szándékkal, hogy ott az eredeti szigorú benedeki regula szerint élnek. Ezen elvek az öltözködésükben, az étkezésben, a kolostor és a templomaik kialakításában, a szerzetesi életükben mutatkozott meg (TÖRÖK 1990, GECSE 1995).

Az első ciszterciek az ausztriai Heiligenkreuzból érkeztek hazánkba. Az első apátságuk a mai Bátaszék közelében Cikádon épült fel 1142-ben. Az utána következő történelmi bizonytalanság némi kihagyást eredményezett, azonban III. Béla (1172–1196) idejében újabb monostorok létesültek, melyeket franciaországi központokból érkező szerzetesek népesítettek be: Egres (1179), Zirc (1182), Szentgotthárd (1184), Pilis (1184), Pásztó (1191). Az alapítási hullám megtört az 1190-es éveket követően, majd a XIII. század első felében újabb nagyobb méretű alapítások történtek: Borsmonostor (1197), Kerc (1202), Bélháromkút (1232), Pétervárad (1234) (TÖRÖK 1990, ROMHÁNYI et al. 2008). A tartárjárás után a rendnek a már meglévő kolostoraik újjászervezése jelentette a fő feladatot, alapítások alig voltak. A XIII-XIV. század fordulójára 19 apátság működött Magyarországon, melyek nagy része királyi alapítás volt (ROMHÁNYI et al. 2008, KOSZTKA 1993).

A rend virágkorát hazánkban 1180-1280 között élte, majd a XIV. században elérte az Európa szerte megjelenő hanyatlás.²¹ Hanyatlásának több oka is volt. Egyrészt a kolostorokban nagyon kevés szerzetes élt, mely a mindennapi munkájuk és saját maguk ellátását is nehezítette. Végző csapást a török megszállás jelentette. Cikádor, Kerc, Pétervárad, Borsmonostor és legvégül Zirc esett áldozatul a török pusztításnak (GECSE 1995).

²¹ Európában a XIV. században indul el a rend hanyatlása. Az anyagi jólét, az eredeti szabályok és szigorúság mérséklése, illetve a XVI. századi reformáció az Észak- és Közép Európa ciszterci kolostorainak megszűnéséhez vezetett (GECSE 1995).

2.3.1.3. A premontrei rend

A rendet Szent Norbert alapította, akik Szent Ágoston kánonjainak követői. Szent Benedek regulájától, így a bencésektől és a ciszterciektől való fő különbség az volt, hogy nem követték a környezettől történő teljes elszakadást, hanem igyekeztek figyelmet fordítani a hívők lelki szükségleteire, lelkipásztorkodást; vagyis aktív, tevékeny életformát folytattak. Ennek köszönhetően a rend nagy népszerűségnek örvendett (GECSE 1995, VERHEIJEN 1967).

Hazánkba az első szerzetesek Prémontré-ből²² érkeztek II. István (1116–1131) hívására²³. Az első monostor, melyet megépítettek Váradhegyfok volt (1130), melynek falai a Körös jobb partján emelkedő dombtetőn a mai napig állnak. A következő években Váradhegyfok lett a hazai premontrei élet központja és az anyamonostora is a további alapításoknak.

Kolostoraikat elsősorban a bencések által kevésbé megszállt területeken hozták létre: Almás (XII. sz.), Ábrány (XIII. sz. eleje), Lelesz (1188–1196), Jászó (1220-as évek), Túróc (1251), Ócsa (1210–1230), Zsámbék (1205–1222), Majk (1235 előtt), Csorna (1180-as évek), Rátót (1241 előtt), Túrje (1235 előtt), Kaposfő (1250–1252). A monostoraik közül, vagy, ahogy ők nevezték, prépostságok közül hozzávetőlegesen tíz volt királyi alapítású, a többit a birtokos arisztokrácia alapította (TÖRÖK 1990, ROMHÁNYI et al. 2008).

A monostorok számát illetően több nézőpont létezik. Ennek oka, hogy a többség a tartárjárás (1241–1242) előtt létesült és a pusztítás során szinte az összes oklevél megsemmisült. Ezek egy részét valamilyen módon pótolták. Ezekből, illetve külföldi összeírásokból lehet hozzávetőlegesen megállapítani számukat. Régebben 65-ről, később 45-ről, a legújabb kutatások szerint 39 monostorról beszélhetünk (OSZVALD 1957). A rend népszerűsége mintegy 200 évig tartott és a XV. században a fegyelem lazulni kezdett, majd a török hódítás következtében az összes monostor elpusztult (GECSE 1995).

²² Szent Norbert vándorlásai során egy letelepedésre alkalmas árnyas völgybe érkezett, melyet a legenda szerint Isten mutatott meg neki, ezért nevezte el Prémontrá-nak (GECSE 1995).

²³ A legenda szerint a rend hazai sikeres és gyors megtelepedése, valamint terjeszkedése annak köszönhető, hogy Szent Norbert rokonságban állt I. Géza (?1044-1077), I. Béla (1016-1063) és Szent László (1046-1095) királyokkal (CSELENKO 2006).

2.3.2. A monasztikus rendek tájalakító tevékenysége

A ránk maradt birtok adományokból, határ összeírásokból és a kolostorok, monostorok történeti adataiból, kiegészítve a tájvizsgálati, a tájrégészeti eljárásokkal képet kapunk a középkori monasztikus rendek tájalakító tevékenységéről. Elsődlegesen fontos feltárni a szerzetesrendek területi elhelyezkedésének jellemzőit, hiszen ez nagyban befolyásolja gazdálkodásukat. A gazdálkodási tevékenység rendenként is eltér egymástól, attól függően, hogy nyugatról milyen mintát hoztak magukkal, illetve letelepedés után hazánkban hogyan alkalmazkodtak a helyi viszonyokhoz és a birtok adományoknak köszönhetően milyen lehetőségeik voltak.

2.3.2.1. A vizsgált rendek területi elhelyezkedése

A hazánkba nyugatról érkező monasztikus rendek mindegyike egy-egy, a rendre vonatkozó szabályozást követett. Ez megkövetelte tőlük, hogy településektől távol, domb illetve hegytetőkön, vagy éppen völgyekben építsék fel kolostoraikat, hogy Istent szolgálhassák távol a világ zajától. Természetesen ezek nem teljesen kőbe vésett előírások voltak, hiszen alkalmazkodniuk kellett az egyes országok, vidékek sajátosságaihoz. Az egyes rendekhez tartozó kolostorok, monostorok elhelyezkedését több tényező is befolyásolta (KOSZTA 2000).

Egyrészt tudatos helykiválasztásról beszélhetünk a királyi alapítású monostorok esetében, hiszen az egyházszerzés részét képezték a kolostorok. A királyi alapításúak feladata a krisztianizáció mellett a király és családjának, valamint az alattvalók lelki üdvéért való könyörgés volt (KOSZTA 1996). A vallási életet a királyi és az arisztokratikus családok uralták, akik a monostorok alapítói és pártfogói voltak (PESTELL 2004). A kolostor hálózatok fő kereskedelmi utak mentén jöttek létre. Ennek oka egyrészt az, hogy a monostorok egyik bevételi forrása a különböző vámokból származott, másrészt pedig a Szentföldre induló zarándokok pihenőhelyeiként is szolgáltak (KOSZTA 2000).

Romhányi szerint a középkori keresztény országokban a legfontosabb tényezők, a demográfiai és gazdasági viszonyok, melyek együttesen határozták meg a kolostorok jelenlétét. A rendek az országnak azon területein telepedtek meg, amelyek az adott időszakban lakottak voltak (ROMHÁNYI 2015). Ugyanakkor a monostorok anyagi létét a földbirtokok jelentették. Kezdetben a három nagy monasztikus rend esetében az első monostorok királyi alapításúak voltak és majd csak a későbbi évszázadokban kerültek előtérbe a nemzetségi alapítások. Így maga az alapító is nagyban befolyásolta az egyes kolostorok területi elhelyezkedését, a monostor

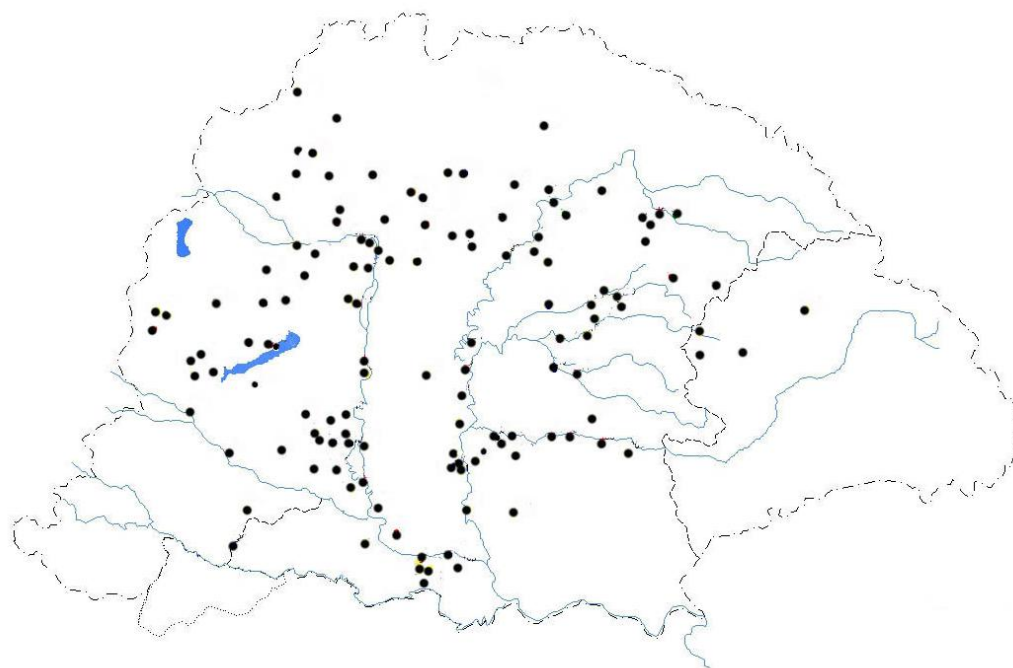
nagyságát, ezáltal a szerzetesek számát is. A nemzetiségi monostorok nagysága az adott család anyagi helyzetétől függött, míg a nagy királyi alapításúak sokkal nagyobb mennyiségű és kiterjedésű földbirtokokkal rendelkeztek (FÜGEDI 1972).

A hazánkba nyugatról érkező szerzetesek tekintetében rendenként eltérő volt, hogy mely területeket részesítették előnyben. Egy ősi mondás szerint *"Bernadus valles, montes Benedictus amabat, oppidia Franciscus, celebres Ignatius urbes"*, vagyis Benedek a hegyeket, Bernát a völgyeket, Ferenc a városokat és Ignác a nagyvárosokat szerette (TÖRÖK 1990).

Az általam vizsgált három rendnél egyfajta szabályszerűség figyelhető meg a területi elhelyezkedés tekintetében, mely mind földrajzi, mind domborzati, mind infrastrukturális viszonyokban megmutatkozik. A három monasztikus rend nem egyszerre, hanem egymás után virágzott fel, mely szintén befolyásolta a területi elhelyezkedésüket. Azonban mindhárom rendben közös volt, hogy legtöbbször olyan területeket kaptak meg, ahol a tulajdonos úgy gondolta, hogy semmire sem alkalmas: kopárok, "levegőrontó posványok", erdős területek, esetlegesen külső még lakatlan területek (ÉRDÚJHELYI 1903).

A **bencéseknél** Szent Benedek regulája iránymutatást tartalmaz a szerzetesek számára: *„A monostort, ha lehetséges, úgy kell építeni, hogy minden szükséges dolog, mint a víz, malom, kert és különféle műhelyek a monostoron belül legyenek, hogy a szerzeteseknek ne kelljen kint csatangolniuk, ami lelküknek nem válik üdvére.”* (SZBR 66.6)

A bencések voltak hazánk első szerzetesei, ők élvezték legtovább az egyeduralmat is (több mint 100 évvel később telepednek le a ciszterciek és a premonstreiek), ennek következtében a legtöbb monostor hazánkban a bencés rendhez tartozott. Földrajzi elhelyezkedésüket nézve a kolostorok több mint fele a Dunántúlon helyezkedett el (3. ábra). A tatárjárásig 70 bencés monostorból 32 a Dunántúlon helyezkedett el. A tatárjárás során sok kolostor elpusztult, azonban utána jelentős részüket helyreállítottak, illetve több új alapítás is történt, igaz nem olyan arányban, mint a kezdeti XI.-XII. században (FÜGEDI 1972, GECSE 1995).

3. ábra: A középkori bencés monostorok területi elhelyezkedése
(ROMHÁNYI 2008)

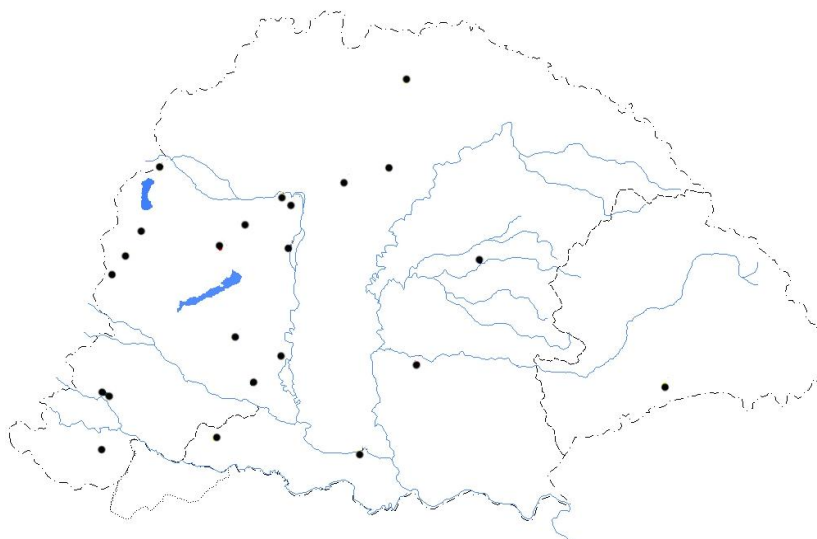
A földrajzi elhelyezkedést tekintve különböző szakaszok figyelhetők meg, attól függően, hogy az évszázadok folyamán mely területeket részesítették előnyben. Az 1100 körül a legtöbb monostor a Dunántúlon helyezkedett el, csak néhány található a Felvidéken és az Alföldön. 1200-ig a bencés apátságok száma a Dunántúlon megduplázódott, az Alföldön a Maros, a Körös és a Tisza mentén épültek újak. Erdély területén egyetlenegy sem létesült ebben az időszakban. A tatárjárást követően számos kolostor újjáépült, azonban több teljesen elpusztult, új alapítást pedig csak elvétve találunk ebben az időszakban. A megmaradt és működő kolostorok jórészt a Dunántúlra koncentráálódtak (ROMHÁNYI 2015).

A bencés monostorok legtöbbször hegyre, magaslatra épültek, mint ahogy ez jól megfigyelhető Pannonhalma, Zobor, Tihany, Pécsvárad, Somogyvár esetében. Természetesen vannak kivételek, mint például Bakonybél, Almád ahol meglévő udvarházat vagy vadászházat választottak maguknak. A legtöbb esetben folyóparton telepedtek le (Pannonhalma, Zirc, Csanád, Kolozsmonostor, Koppány, Földvár), előfordult, hogy hévízi források közelében (TÖRÖK 1990).

Infrastruktúra szempontjából a nyugati példákkal ellentétben lakott területek és kereskedelmi utak közelében telepedtek le, de mégis távol a nagyvárosoktól. A nyugati példákkal ellentétben nem vettek részt az ország lakatlan területeinek betelepítésében. Természetesen, mint mindenhol itt is van kivétel, Garamszentbenedek, mely Bars vármegye északi részén nagy kiterjedésű lakatlan területet kapott (ROMHÁNYI 2006).

A helykiválasztás során, már amennyire az alapító kiléte és a birtokadományok engedték, figyelembe vették a szántóföld minőségét, a patak és a forrás közelségét, a kő és az erdő mennyiségét, a napfény és az eső mennyiségét, arányát, legvégül az országút és a szomszédság közelségét (ÉRDÜLYHELYI 1903). A föld minősége befolyásolta a gazdálkodási tevékenységet, hogy az adott területen milyen növényeket tudtak termeszteni. Ezek a földek legtöbbször még művelés alatt nem álló területek voltak, ahol az ugar feltörésével alakították ki a parcellákat. A regula szabályai megkövetelték, hogy víz legyen a kolostor falain belül, ez pedig nagyban befolyásolta elhelyezkedésüket. Továbbá a gazdálkodáshoz is szükségük volt vízre: öntözés, halastavak kialakítása. A napfénytartam szintén a gazdálkodással van összefüggésben. Az erdő és a kő mennyisége az építkezés szempontjából volt fontos, hogy ne kelljen messzire menni az alapanyagokért. Az országút és a szomszédság távolságát pedig a regula előírásai miatt kellett figyelembe venniük. Azonban hazánkban a nyugati példákkal ellentétben lakott területek és a fő kereskedelmi utak mentén építették fel monostoraikat a szerzetesek.

A **ciszterciek** első monostora 1142-ben Cikádon létesült. Az apátságok az ország nyugati felén, illetve kevés a Felvidéken és a déli országrészben voltak. Alföldön egy-egy alapítással találkozhatunk (4. ábra) (ROMHÁNYI 2008). 1200-ig az alapítások a Dunántúlra koncentráálódtak, mindösszesen egy épült fel az Alföldön, a Maros mentén. Ugyanakkor a bencések dunántúli egyeduralmát nem tudták befolyásolni. A tatárjárásig hátralevő 40 évben a Dunántúlon építkeztek, illetve Dél-Erdélyben létesült a kerci monostor, egyedülként a monasztikus rendek közül. A tatárjárás következtében, hasonlóan a bencésekhez, több kolostor elnéptelenedett, illetve elpusztult. A tatárjárás után főleg a Dunántúlon számos apátság újjáéledt, de csak kevés magánalapításról beszélhetünk ezen a területen. A XV. század végén a reformmozgalomnak köszönhetően néhány apátság megerősödött, azonban a kisebbek, például Kerc, vagy Bélháromkút eltűntek (ROMHÁNYI 2008, ROMHÁNYI 2015).

4. ábra: A középkori ciszterci monostorok területi elhelyezkedése
(ROMHÁNYI 2008)

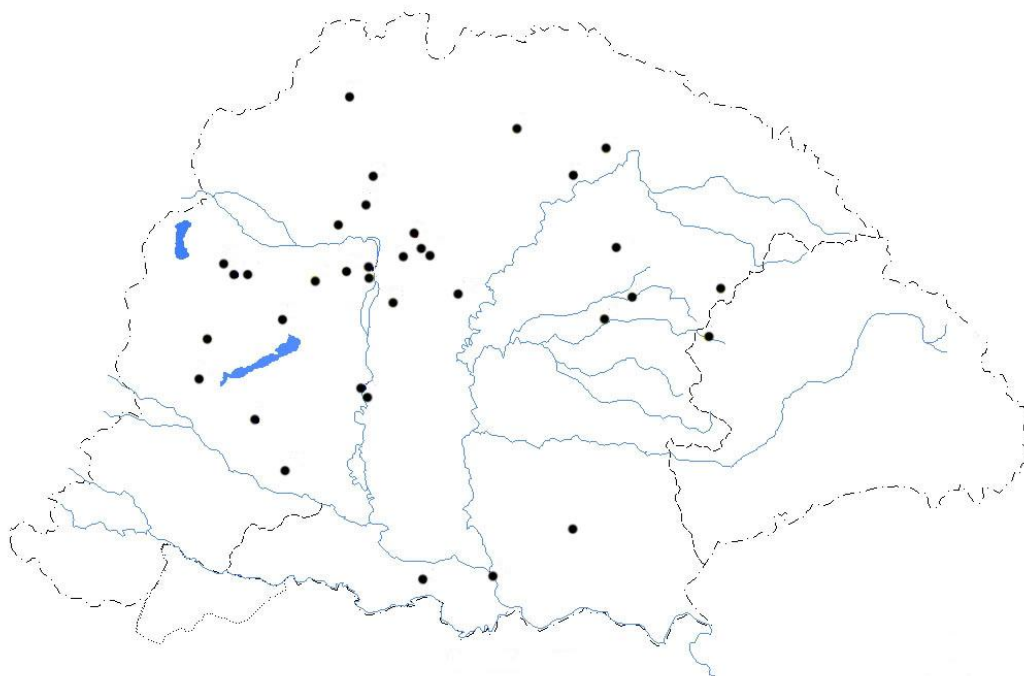
Domborzati szempontból a ciszterci apátságok vízzel ellátott völgyekben, rendszerint a patakok bal partján telepedtek le, például Egres, Ábrahám, Kerc. Bővizű forrás mellett állott Bélháromkút, Pilis. A mai Pornóapáti területén állt az egykori pornói apátság, mely egy mocsár közepére épült egy szigeten (ROMHÁNYI 2008, GECSE 1995, HERVAI et al. 1997).

A ciszterci apátságok elhelyezkedését a szigorú szabályaik is nagyban befolyásolták. Lehetőleg lakott helyektől távol, műveletlen területeken telepedtek le és már a legkorábbi szabályok is megkövetelték, hogy a kolostorok ne épüljenek falvak, városok és várak mellett. Az apátságoknak egymástól legalább 10 mérföld távolságban kellett lenniük. A templomok magányban álltak, csak a szerzeteseknek épültek, így nem volt szükség messze látszódó nagy tornyok építésére. (HERVAI et al. 1997). Ezzel ellentétben, hazánkban a rend által megkövetelt szempontokat nem követték. Számos kolostort fő kereskedelmi utak mentén alapítottak: vízi utak (Duna), Borostyánkő út, Lengyelországba, illetve a Balkánra vezető kereskedelmi utak. Cíkádor a középkori virágzó Bata mezőváros közelében épült fel a Duna völgyében futó nemzetközi út mellé. Az ország belseje felé vezető útvonalak mentét helyezkedett el Pétervárad és Szentgotthárd. Zirc a Bakony hegységet átszelő út középpontjában, Kerc pedig az Erdélyt a Balkánnal összekötő kereskedelmi útvonal mellett. Pilis a Duna mentén helyezkedett el, így a középkori Magyarország egyik legfontosabb vízi kereskedelmi útvonalára volt ráhatással. A Maros partján elhelyezkedő apátságoknak az Erdélyből erre elhaladó sóból származott jelentős jövedelmük. A kolostorok közelében, már az alapítás idejében is lakott területeket találunk. Borsmonostor egy vásárhely mellé épült, a mai Szentgotthárd területén lévő apátság egy piactér

és a már meglévő templom mellett állott. Pásztó a Mátrában szintén a mezőváros része volt. Ugyanakkor hazánkban is voltak olyan monostorok, melyek megfeleltek a ciszterci előírásoknak, vagyis völgyekben, az erdő mélyén, relatíve nagy távolságra a lakott területektől állottak, mint például a szépesi apátság (ROMHÁNYI 1994, KOSZTKA 1993).

A **premontreiek** első monostora 1130-ban Váradhegyfok volt, Várad közelében. A rend a bencésektől és a ciszterciektől kevésbé megszállt területeken telepedett meg (5. ábra). A tatárjárásig főleg először az ország északkeleti és északi részén (Váradhegyfok, Jászó, Túróc), majd Duna–Tisza közének északi területén és Buda környékén (Ócsa, Nyulak szigete, Hatvan) telepedtek le és néhány alapítás volt a Dunántúlon (Zsámbék, Majk, Csorna). A tatárjárás után újraalapításokról beszélhetünk. A rend szélesebb körben való elterjedését annak köszönhette, hogy a többi rendtől eltérően a premontreiek esetében kevesebb volt a királyi alapítás és több volt a nemzetségi monostor. A másik oka, pedig az hogy lekipásztorkodással is foglalkoztak, így beérték jóval szerényebb földadományokkal is (TÖRÖK 1990, ROMHÁNYI 2008).

Domborzati szempontból a bencésekkel nagy hasonlóságot mutat, hiszen patakok partján, rendszerint dombtetőn állottak a monostoraik. A szerzetesek magányos, kietlen helyeken telepedtek le, ezzel is megfelelve a rend előírásainak (OSZVALD 1957).

5. ábra: A középkori premontrei monostorok területi elhelyezkedése (ROMHÁNYI 2008)

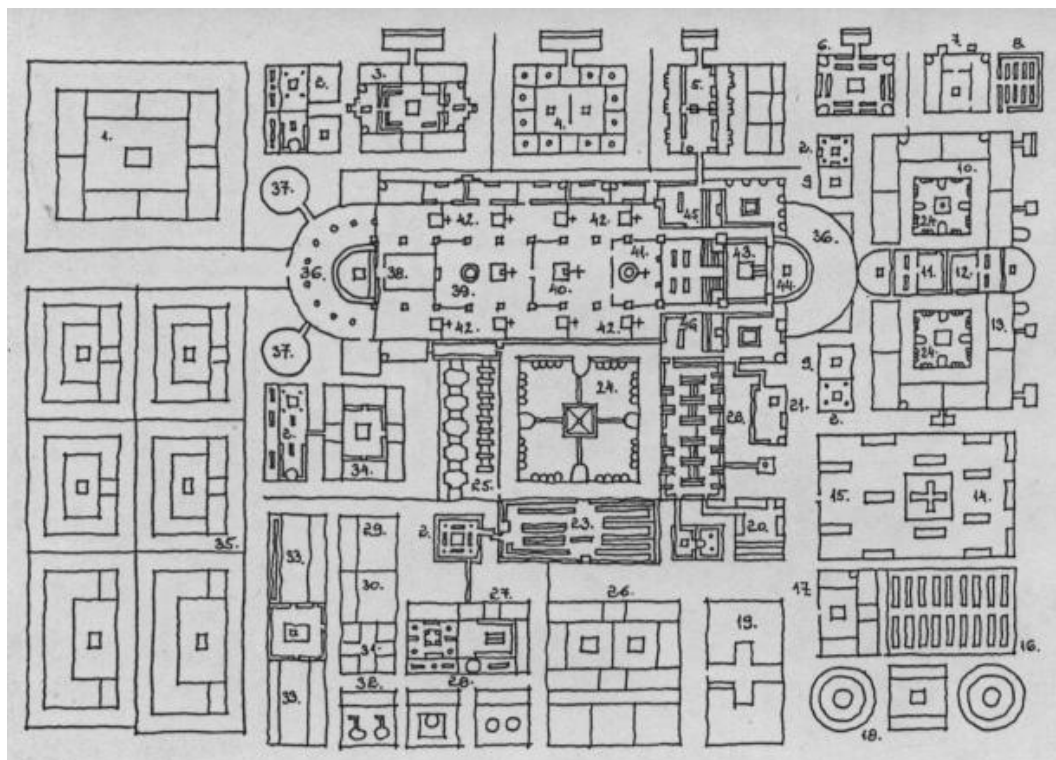
2.3.2.2. A monasztikus rendek kertkultúrája

A kolostor a középkorban a műveltség és a tudomány központját jelentette. A keresztény eszmék fejezték ki a középkori ember szellemi kapcsolatát a természethez, a kertekhez. A középkorban a kert még nem volt a tudatos pihenés helye, hanem a munkát és a szemlélődést szolgálta (MICHALUTI 1995). A kolostorkert egyrészt a paradicsomkertet (annak szépségét és békéjét) szimbolizálta, mely a szemlélődés helye; másrészt pedig a munka színtere is (PUSKELY 2006). Nagy Szent Bazil így fogalmaz: *"Elsőbbséget kell adnunk azoknak a foglalkozásoknak, amelyek nem vonják el figyelmünket attól, hogy életünk során mindig megmaradjunk Isten jelenlétében, s ezenkívül sem a zsolozsmázástól, sem az imától, sem a házirend egyéb követelményeitől nem tartják vissza az aszkétákat, akik Istennek tetsző élet gyakorlásának szentelték magukat. Elsősorban a földművelést kell választanunk, mert ez szolgáltatja a létfenntartáshoz szükséges élelmet, a vele foglalkozókat pedig megmenti a sok kijárástól és ide-oda szaladgálástól. Ám itt is vigyázzunk arra, hogy ez se járjon nagy zajjal, sem a szomszédok részéről, sem a közösségen belül."* (I. Aszk)

A bizánci és a keleti monostor alapításkor a helykiválasztás fontos szerepet töltött be. Figyelembe vették a termőföld minőségét, a víz távolságát, a biztonságot és a szép környezetet. Megtisztították a talajt a kövektől, kerteket hoztak létre, domboldalakon parcellákat alakítottak ki, vízelvezető csatornákat építettek. A monostor nagysága és a benne élő szerzetesek száma határozta meg a falakon belüli kertek nagyságát. Fő termesztett növényeik a következők voltak: zöldségek (hagyma, saláta, bab, káposzta, répa), gyümölcs, fűszernövények, gyógynövények. A falakon kívül, a külső szőlőterületek pedig biztosították a bort a szerzetesek számára (PUSKELY 2006, MEYVAERT 1986).

Az európai kertművészet bölcsője a bencésekhez köthető, akik hazánkban is meghonosították a kertművészetet (PUSKELY 2006). A bencések jórészt növényi eredetű táplálékot ettek (regula előírásainak megfelelően), ennek köszönhetően a kert és a kertművelés fontos szerepet töltött be az életükben. Ugyanakkor nem csak saját maguk ellátására termeltek, hanem a papok, zarándokok és a szegények számára is. A regula előírásainak köszönhetően szigorú időrendben és munkamegosztásban dolgoztak. Tudatos növényalkalmazás figyelhető meg, melynek célja a nagyobb méretű növények és nagyobb termés hozam elérése volt. A zöldség- és a gyümölcs termesztés kapcsán számos irat maradt fenn, mely a növények nemesítését írja le (hazánkban Szeder Fábán bencés tanár a pannonthalmi apátság kertfelügyelőjeként zöldségeket,

gyümölcsöket gyógy- és dísznövényeket termesztett, nemesített) (ÉRDÚJHELYI 1906, KISS 1986). A bencések első monostora Monte Cassino²⁴ volt, azonban az etalonnak számító és a későbbiekben Európa szerte másolt és átvett kolostorkert Sankt Gallen monostorában (Szent Gallen) létesült. A monostor elrendezése és kialakítása megfelelt a benedeki regula azon előírásának, hogy a szerzeteseknek ne kelljen elhagyniuk az épület együttest, a falakon belül minden megtalálható legyen (JÁMBOR 2009). A 820–830 között, Nagy Károly idejében készült alaprajz (6. ábra) kihatással volt az egész középkori kolostor építészetre és kertkultúrára.

6. ábra: A Sankt Gallen-i monostor helyszínrajza
(JÁMBOR 2009)

A kert elrendezése hasonlóságot mutat a kopt vallási kertekkel, melyeknek ábrázolásait fennmaradt faliszőnyegekről ismerjük. Az épületek egy zárt egységet alkottak, amelyen belül a templom kelet-nyugat tájolású, mely a keresztény ideológiáknak megfelelően a szentség vonala. A különböző rendeltetésű épületek pedig egy-egy kert vagy udvar köré csoportosultak. A kertre és későbbiekben minden monostor kertjére a tengelyosztás volt a jellemző. Négy azonos méretű,

²⁴ Szent Benedek alapította a monostort 529 körül. Itt írta meg Reguláját is. Az apátságot a longobárdok 590-ben lerombolták, de újjáépült és a szerzetesi élet feléledt a falak között. Ezután is több támadás éri, virágkorát a XVII. században éli, amikor is elnyeri végső nagyságát. A II. világháborúban lebombázzák az épületeket, de a megmaradt tervek alapján az eredeti állapot visszaállításra került (MKL)

négyzetes mezőre osztott tér, melyet két egymással merőleges út keresztez. Ez az elrendezés a későbbiekben a reneszánsz kertek elrendezésének az alapjává vált. Az alaprajz szerint a paradicsom kert (szemlélődés, belső koncentráció, szentmisére való felkészülés helye), a zöldséges kert, a gyümölcsös kert, a gyógynövényes kert, a szerzetesek és az apát lakásához tartozó kertek, a vendégházak kertje volt a falakon belül. Minden egyes termesztett növénynek megvolt a rendeltetése, szimbolikája. Például a kerengők középpontjában elhelyezett *Juniperus sabina* a feltámadást, a földi szenvedést jelképezte, a liliom az ártatlanságot szimbolizálta (RAPAICS 1940, KISS 1986, JÁMBOR 2009).

Az ideális alaprajzot azonban nem mindenhol lehetett teljesen megvalósítani Európa többi kolostorában, a szerzeteseknek alkalmazkodniuk kellett a helyi viszonyokhoz. Hazánkban a középkori kolostor kertekről pontos leírás vagy térkép nem maradt fenn. Az eddigi régészeti feltárások és a megmaradt néhány leírás alapján csak következtetések állnak rendelkezésünkre. Általánosságban elmondható, hogy hasonló növényanyagot használtak, mint nyugaton, alkalmazkodva az adott terület természeti viszonyaihoz. A már többször említett tatárjárás a kertkultúra fejlődésében is törést eredményezett, de az újjáépítéseknek köszönhetően ismételtén felvirágzott. Pannonhalma (7. ábra) és Tihany esetében a monostorok – mint megannyi számos épület – hegytetőre épültek, ahol korlátozott volt a rendelkezésre álló terület. A gazdasági épületek és a kertek a kolostortól távolabb, sík területen kerültek kialakításra, de legtöbb esetben egy kisebb kerengő, esetlegesen kert kapcsolódott szerzetesek celláihoz. Pannonhalma esetében a középkori kertekről kevés információ maradt fenn, nem ismerjük pontos kialakítását, a termesztett növényeket. Pontos információk a XIX. századtól állnak rendelkezésre, a termesztett gyógynövényekről, zöldség- és gyümölcsfélékről.

7. ábra: Pannonhalma 1680-ban²⁵
(*Iconismus astorum urbium et regionum Hungariae*, 30. ábra)

Zirc, a ciszterci rend központi monostor együttese patak völgyben épült fel, így a monostor közvetlen közelében, ahhoz kapcsolódva alakították ki a kerteket, a gazdasági épületeket. Itt sem maradt fenn pontos leírás a középkori kert kialakításáról, azonban a későbbi ábrázolásokból (8–9. ábra) következtethetünk a középkori kert elhelyezkedésére, formavilágára. Ezek alapján a dísz- és haszonkert közvetlenül kapcsolódott a kolostor együtteséhez és szerves része volt a három halastó. A kőfállal körülvett területen egyértelműen megfigyelhető a tengelyes elosztás. A későbbiekben ezt a klasszikus középkori tengelyes elosztást, a haszonkerttel egy tájképi kialakítású díszkert váltotta fel, melynek egy része napjainkban is fennmaradt.

²⁵ Pannonhalmáról ez a legkorábbi fennmaradt ábrázolás, mely a kolostort és környezetét teljes egészében megmutatja. A kép alapján következtethetünk a középkori állapotokra, látszik, hogy a kolostor együttest fal veszi körül és a környező sík területeken helyezkedtek el a gazdasági területek.

8. ábra: A zirci apátság és környezete 1805-ben
(Veszprém Megyei Levéltár)

9. ábra: A zirci apátság és környezete 1857-ben
(MOL S78)

Az adományokba kapott birtokokról, az ott megművelt területekről, a lakosokról sokkal több információ áll rendelkezésre a különböző okleveleknek, határleírásoknak, összeírásoknak köszönhetően (RAPAICS 1940).

A saját belső szabályzatukhoz igazodva a bencés elrendezést később a többi monasztikus és nem monasztikus rend is átvette. A kolostorkertek mintázata a későbbi évszázadokban a világi kertépítészet alapjait jelentette. A kolostorkertek gyógynövényei, zöldségei és virágai; a parcella kialakítása a falvak parasztkertjeibe is eljutott. A templomok melletti temetők kialakítása követte a kolostori alaprajzokat (JÁMBOR 2009).

2.3.2.3. A monasztikus rendek gazdálkodása

Az első monostorok királyi alapításúak voltak, a területüket és a birtokaikat a királytól kapták. Később, a XI. század második felétől, s erőteljesebben a XII. század elejétől nemzeti alapítások vették át a királyiak helyét, mellyel az adományozott birtok mérete is változott. Minél gazdagabb volt egy család, az általa alapított monostor is annál nagyobb földbirtokokban részesült. Továbbá az évszázadok során bekövetkező társadalmi átalakulás is hatással volt a birtokadományok méretére és összetételére (ROMHÁNYI 2006). Az egyes rendek gazdálkodása a középkor folyamán korántsem volt változatlan. Az évszázadok folyamán mind az európai gazdasági fejlődés, mind a magyarországi környezet átalakulása befolyásolta a kolostorok gazdálkodását (ROMHÁNYI 2008). Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag eléggé hiányos. Ennek oka, hogy a kolostorok, monostorok oklevelei a történelmi viszonytárságok során súlyos károkat szenvedtek, legnagyobb részük elpusztult. A megmaradt oklevelekből a monostorokra elkészült a birtokok számbavétele a XIX. század végén, a XX. század elején. Erdélyi László és Sörös Pongrác²⁶ a bencés rend, míg Békefi Remig²⁷ a ciszterci rend nagy kutatója volt.

²⁶ ERDÉLYI L., SÖRÖS P. (szerk.): 1902–1916: A Pannonhalmi Szent- Benedek-rend története. I-XII/B.

²⁷ BÉKEFI R. (1894): A cikádori apátság története. Pécs; BÉKEFI R. (1898): A pásztói apátság története 1190–1702. I. köt. Budapest; BÉKEFI R. (1891–1892): A pilisi apátság története. I-II. Pécs

A szerzetesek mindennapjai, étkezési szokásai

A szerzetesek mindennapjait a regula szabályozta. Az előírások határozták meg, hogy mennyit kellett tölteni áhítattal, elmélkedéssel, fizikai munkával, pihenéssel és hogy mit és milyen mennyiségben szabadott étkezniük. Szent Benedek a gyümölcsöt és a friss zöldséget ajánlotta és megtiltotta szerzeteseinek a négy lábú állatok húsának fogyasztását. Fő táplálékuk a hal, a tojás, a sajt és a különféle zöldségek, gyümölcsök voltak. A nehezen elérhető tiszta vizet a bor vagy a sör helyettesítette. A napi megengedett bor mennyiségét Szent Benedek egy heminában határozta meg (3–5 dl). Legtöbbször napi egy étkezés volt megengedett, mely alól csak a betegek és a lábadozók voltak kivételek (PUSKELY 2006, SALY 2017).

A kolostori étrend alappillére a kenyér és a sör/bor volt. A bencés regula előírásai minden szerzetes számára napi kb. 0,5 kenyér elfogyasztását engedélyezte. Többfajta kenyeret készítettek, a legfinomabb fehér kenyér csak az apát részére készült, míg a szerzetesek barna kenyeret kaptak. A bor esetében a napi adag kb. 3–5 dl volt, míg sör esetében ez közel 4 liter volt (1 gallon). Átlagosan számolva egy szerzetes évi 20 véka gabonát fogyasztott el kenyér formájában (1 véka gabonából megközelítőleg 20 vekni kenyér készült). A középkori termésátlagokkal számolva egy szerzetes ellátásához 3 acre (angol hold mértékegység, 1 acre $\approx$ 0,4 ha) földterületre volt szükség.

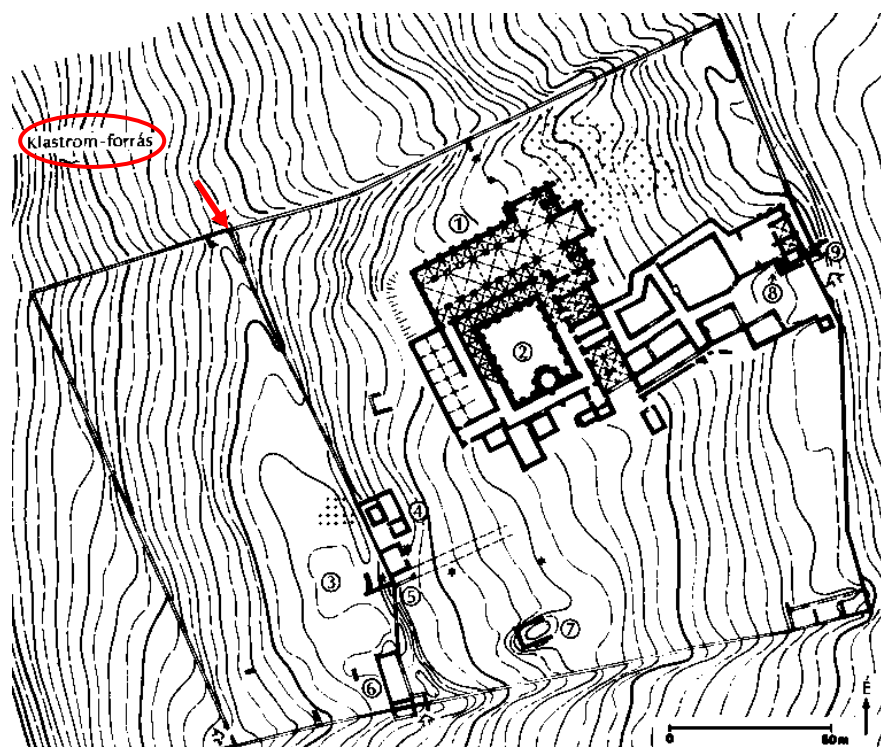
A napi söradag megtermeléséhez hozzávetőlegesen 2–3 acre földre (kb. 0,8–1,2 ha) volt szükség. Tehát egy ember éves kenyér és sör adagjához 5–6 acre területre volt szükség (kb. 2–2,4 ha) (BOND 2004). Hazánkban a sör mellett a borkultúrának volt kiemelkedő szerepe a szerzetesek életében. Az előállított bor mennyisége függött a szőlő fajtájától, a terület elhelyezkedéstől. Magyarországon a bencés rendnek köszönhetően a szőlőkultúra újra felvirágzott, új fajták kerültek betelepítésre. Tehát látható, hogy a szerzetesek számára előírt táplálkozás nagyban befolyásolta tevékenységüket, hiszen az önellátás és a szükséges alapanyagok előállítása érdekében gazdálkodniuk kellett.

A szerzetesek vízgazdálkodása²⁸

A monostorok építésénél fontos tényező a megfelelő vízellátás volt. A regula előírásai megkövetelték, hogy a szerzetesek ne hagyják el a kolostor falait, ezért egy-egy monostor esetében, mely távolabb feküdt a forrástól, csatornán keresztül vezették el a vizet a megfelelő gazdálkodás és vízellátás érdekében (a falakon belül pedig tározókat építettek). A mindennapi élet biztosításához (főzés, tisztálkodás) is elengedhetetlen volt a víz, melyet teljesen elkülönítve tároltak, illetve vezettek be a kolostorba a forrásból, esetleg kutat fúrtak a kolostor falain belül (PUSKEY 2006). Céljuk a monostorok közelében lévő vízforrások komplex hasznosítása volt (öntözés, halastó, malom, higiéniai).

A szerzetesek életében a halászat és a halgazdálkodás nagy jelentőséggel bírt, hiszen a hal az egyik alapvető ételük volt. Halastavak, halászó helyek álltak a rendelkezésükre, melyek folyamatosan biztosították az ellátásukat. A tavakat a monostor közelében patak duzzasztással, gátak építésével – olykor láncolatot létrehozva – alakították ki. A megfelelő hal és vízminőség biztosítása érdekében szükség volt a tómeder, a part folyamatos karbantartására, mely jelentős költségekkel járt. Az oklevelek szerint ezek a munkálatok az ott élő jobbágyok feladata volt. A halastavak felduzzasztott vizét malmok létesítésére is felhasználták (FERENCZI 2006). Rendszerint a tavak alatt építették fel a malmot, vagy pedig külön malomárkot építettek, mint például Pilisben /a közelben lévő Klastrom forrás vizét hasznosítva/ (10. ábra).

²⁸ Az egykori szerzetesi halastavak feltárása tájrégészeti, topográfiai és régészeti kutatások egyidejű alkalmazását jelenti, mely a napjainkban a kolostortáj kutatás egy új irányvonalát képviselheti. Nemzetközi viszonylatban James Bond és Michael Aston kutatási kiemelkednek, melyek a terepbejárások és a régészeti adatgyűjtés együttes jelentőségére hívja fel a figyelmet (BOND 2004, ASTON 1997).

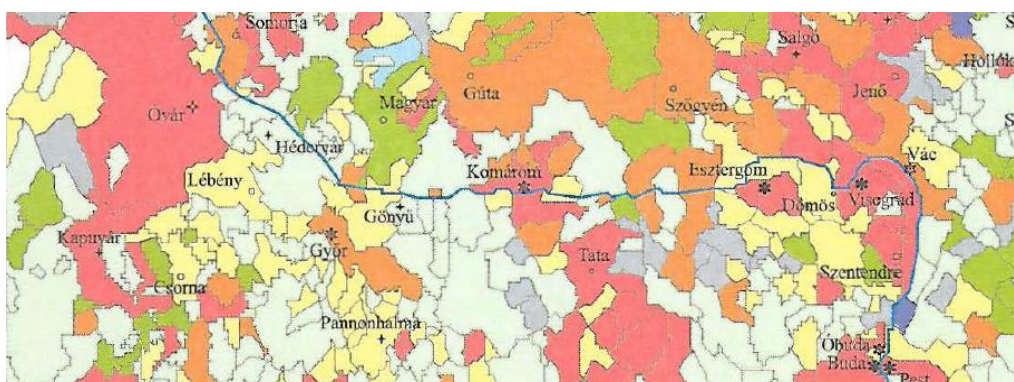
10. ábra: Az egykori pilisi ciszterci apátság halastavának és malmának elhelyezkedése
(3: mesterséges halastó, 5: malom, piros nyíl: épített magas töltés vonala)
(GEREVICH 1987)

A monostor körül vagy a hozzátartozó birtokon legtöbbször csak egy halastó létesült, de előfordult a többlépcsős völgyzárógát-rendszer és halastó rendszer építése is, mely lehetővé tette a különböző korú halak elkülönítését. Ilyen rendszer létesült Zirc egyik birtokán, Olaszfalun is. A monostorok adományként kapott halász helyek esetében nem minden esetben a folyón való halászást jelentette, hanem a folyó mentén kialakult természetes eredetű morotvákából (melyeket esetenként mesterséges csatornával összenyitottak a folyóval nyitható-zárható gátakkal) származott a hal, mely az ártéri gazdálkodás egyik alapvető eleme lett (FERENCZI 2006).

A vízimalmok építése (esetenként adományozása) jelentette a másik tájalakító tevékenységet a víz hasznosításával kapcsolatban. A malmok létesítését összekapcsolták a halastavak gátrendszerének építésével vagy külön csatornahálózatot és víztárolót építettek ki neki (10. ábra). Egy-egy malom építése egy-egy terület vagy birtok fejlődésének egyik alapkőve volt. A középkorban egy adott területen legelőször és legnagyobb mennyiségben az egyházi birtokokon voltak malmok. Pannonhalma a középkorban 20–30, Csorna 15–17 malmot birtokolt (FERENCZI 2006).

Egyházi birtokszerkezet

Szent István idejében épült ki az egyházi birtokszerkezet, amikor is törvényi szabályozás szerint birtokot bárki adományozhatott az egyháznak, amit az adományozó halála után senki nem vehette el az egyháztól. Az ilyen birtokok és az ezeken élő jobbágyok mentesek voltak az adóterhektől és az idegen bíraskodástól. A birtok adományok kezdetben királyi adományok voltak, majd lélekváltsággént a nemesi családok révén került egyre több terület az egyház és a szerzetesek tulajdonába (először a monostor alapításakor, lsd. 4.4. fejezet: Borsmonostor). Az egyházi birtokok adományozásukból kifolyólag szórta helyezkedtek el. A kezdeti évszázadokban az egyházi tulajdonba került területek húzóerőt jelentettek az ország többi részének is, köszönhetően a szerzetesek által nyugatról magukkal hozott fejlettebb gazdálkodási technikáknak. A legnagyobb kiterjedésű birtokokkal a három monasztikus rend, a bencések, a ciszterciek és a premonstreiek rendelkeztek. Az egyházi birtokok nagysága a XV. században Magyarország birtokállományának 12,1%-át tette ki (11. ábra). A török hódítás véget vetett az egyházi birtokok gazdasági vezető szerepének (FÜLÖP 1997, MKL).

11. ábra: Egyházi birtokok elhelyezkedése 1382-ben a Duna felső folyása mentén
(sárga szín: egyházi birtok, narancssárga: érseki, püspöki birtok)
(ENGEL - KRISTÓ - KUBINYI 1998)

Az adományozott birtokokat oklevelek segítségével nyomon követhető. A lehatárolásuk és pontos méretük meghatározása nehézkes. Ez annak köszönhető, hogy a határleírások során olyan elemekhez kötötték az egyes pontokat melyek, nem állták ki az évszázadokat, napjainkban nem beazonosíthatók. Ilyen például a patak mellett elhelyezkedő fűzfá, gémeskút, kerítés, vagy egy család egyik földjének határa. Ilyen esetekben csak becsülni lehet, hogy mekkora volt az adományozott terület nagysága (CSÓKA 1970).. Találkozunk olyan határleírásokkal is, melyek pontosan beazonosíthatóak, így pontosan meg tudjuk határozni a birtok nagyságát, erről részletesebben az 4.4. fejezetben írok.

A bencés rend gazdálkodásának jellemzése

Szent Benedek azt hirdette, hogy minden Istené (föld, állatok) ezért szerzetesei úgy bánjanak mindennel, mint a templom szent edényeivel (SZBR 31–33). A föld a közösség tulajdona, mindenkinek egyenlő mértékben jut a megtermelt javakból. Benedek követői Európa szerte földet műveltek; ahová eljutottak először a földet vették birtokukba, mocsarat csapoltak, erdőket irtottak, hogy a termő talajt nyerjenek (PUSKELY, 2006).

A bencések jelszava „*Cruce et aratro*”, vagyis kereszttel és ekével. Az első monostorok környéke néhány évtized alatt virágzó mezőgazdasági központtá vált, ezt bizonyítja Pannonhalma, Pécsvárad, Zoborhegy, Bakonybél, Zalavár és Tihany, ahol már a XI. században virágzott a gazdaság (PUSKELY, 2006). Pannonhalmáról így ír egy utazó: „*A szerzetesek kiirtották a vadonokat, és paradicsommá varázsolták a kietlen pusztaságot. Aranykalász rengett ott, hol előbb avar hanyódott. A bozótok helyére szőlőket és gyümölcsös kereteket ültettek. A szent hegyen megrendült a Mindenható dicsérete, a hegy tövében serényen folyik a munka. Falvak keletkeznek a hegy körül.*” (ÉRDÚJHELYI, 1903).

A bencések nagy kiterjedésű földbirtokokkal rendelkeztek, melyek biztosították számukra a megélhetéshez szükséges jövedelmet. A legnagyobb és a leggazdagabb bencés apátságok királyi alapításúak voltak a XI. században: Pannonhalma (11. ábra), Tihany, Garamszentbenedek, Kolozsmonostor, Somogyvár. A bencések esetében egy nagyobb birtoktest helyezkedett el az apátság körül és a többi pedig az ország más pontjain, akár több napi járásra is. A földbirtokokon kívül különböző vámokból, só kereskedeleméből, halászatból is származott bevételük (ROMHÁNYI 2006).

A ciszterci rend gazdálkodásának jellemzése

Hazánk és a kolostori gazdálkodás fejlődésében új lendületet hozott a ciszterciek megjelenése. Érdúj helyi Menyhért pedig így írt róluk: „*Maga a ciszterci-rend pedig az összes szerzetesrendek között a legkitűnőbb gazda.*” (ÉRDÚJHELYI 1904). 1142-ben létesült Cikádoron az első ciszterci apátság. A rend alapelve, hogy a még művelés alá nem vont területeken (mocsaras, lápos, erdős vidékeken) telepedtek le.

Gazdálkodásuk alapja a grangia rendszer²⁹ volt, mely tájalkító tevékenységük karakteres eleme. Gazdasági alegységeket, grangiákat hoztak létre. A birtokokat felosztották 400-500 angol holdnyi (280-350 kat. holdnyi) területi egységekre. A szerzetesek kiemelkedtek a zöldség és a gyümölcsstermesztés terén, így a monostorok közvetlen közelében kisebb-nagyobb konyhakerteket is létesítettek. Ahol a terepi és éghajlati adottságok lehetővé tették szőlő ültetvényeket létesítettek, hiszen a bor mind a mai napig elengedhetetlen kelléke a szertarásoknak, ugyanakkor a középkorban a legfőbb ital is volt (LÉKAI 1991). A rendszer Nyugat-Európában működőképes volt, ott, ahol elegendő laikus testvér állt rendelkezésre. Azonban hazánkban munkaerőhiánnyal küzdöttek és csak nagyon kevés monostor esetében valósult meg a grangia rendszer.

A bencésekhez hasonlóan a gazdálkodás mellett vámbevételük is volt, például a cikádori apátot illette az eszéki vám kétharmada, az egresi apátságnak sókereskedelemből származott plusz bevétele (KOSZTKA 1993). Az apátságok XII. század végén, XIII. század elején kialakult birtok- és jövedelemszerkezete megfelelt a rend más apátságaiban ismert korabeli gazdálkodási rendnek. A szántóföldi művelés, a szőlő termelés a nyugatról hozott minta alapján gyors fejlődésnek indult, mely már korábban a bencés előzményeknek köszönhetően elterjedőben volt Magyarországon (ROMHÁNYI 2008).

²⁹ A grangia a korai monasztikus mezőgazdasági egységet jelentette, mely épületekből, szántókból, erdőkből és legelőkből állt. A nagy létszámú monostoroknál szükség volt gazdasági ellátó központok létrehozására. A grangia élén a szerzetes-dékán állt, aki hétfőtől szombatig tartózkodott szolgálati helyén, a vásárnapot a monostorában töltötte: *"A szerzetes, akinek a Regula szerint a monostor legyen saját otthona, kimehet ugyan a grangiára, de semmiképp sem maradhat ott hosszabb ideig. - Nő vendégeinket nem szabad beengedni grangiánk udvarára, s azt sem szabad megengedni, hogy a monostor kapuján belépjenek."* (ChCar 16.18). Feladatait úgy kellett ellátnia, hogy a lelki élete ne szenvedjen kárt. A munkákat a laikus testvérek végezték, kiknek itt volt a lakhelyük is. A laikus testvérek a Regula szerint éltek, megtartva a csend és a böjt előírásait. Ezek a gazdasági központok nem monostorok voltak, így nem volt templom. Az esetlegesen itt dolgozó szerzeteseknek a közelben lévő, akár más rendhez tartozó kolostorba kellett elmenni szentmisére. A XIV. században bekövetkező társadalmi átalakulások jelentették a grangia rendszer végét. A mezőgazdasági központok falvakká alakultak, a megművelhető földek a lakosok kezébe kerültek (PUSKELY 2006).

A premontrei rend gazdálkodásának jellemzése

1030-ban alapította II. Géza a váradhegyfoki premontrei apátságot. A rend monostorai a bencések birtokszerkezetét követték, azzal a különbséggel, hogy birtokaik kisebbek voltak. Ez annak is köszönhető, hogy a premontrei rend esetében több magánalapítás volt. Birtokaikon és az azzal kapcsolatos kézművesség különféle területein a conversus, vagyis a laikus testvérek³⁰ dolgoztak. Első feladataik közé tartozott a monostor alapjának kimérése, majd ezt követték sorban a következő feladatok: kert létesítése, vizenyős terep lecsapolása és feltöltése, a források és patakok vízének hasznosítása, szárazföldek körülhatárolása. A monostortól távolabb majorságok alakultak ki. A laikus testvérek nagy száma miatt és a fejlettebb francia gazdasági rendszer alkalmazása eredményeként a premontrei mezőgazdaság gyorsabban fejlődött, mint a bencéseké (PUSKELY 2006).

³⁰ Laikus testvér: nem pap szerzetes, aki ugyan teljes jogú tagja az adott szerzetesi közösségnek, de nincs felszentelve. Általában a közösség életéhez szükséges anyagi természetű munkákkal foglalkoznak. A ciszterci laikus testvérek főképp mezőgazdasági munkát végeztek, akik gyakran a majorokban, telepeken éltek. Eltérő öltözetet viseltek, egyszerű engedelmességi fogadalmat tettek (MKL, PUSKELY 2006).

3. Anyag és módszer

Ebben a fejezetben elsőként az általam kidolgozott, a kolostortáj elemzéséhez szükséges módszertan bemutatása történik, majd a további alfejezetekben ezen módszertan alkalmazásával vizsgálom és tárom fel a középkori kolostortáj jellemzőit. Előzetesen elkészítettem a három monasztikus rend teljes középkori monostor jegyzékét (*M2. melléklet*), amely az első monostor (996: Szentmárton) megjelenésétől a mohácsi csatáig (1526) terjedő időszakot öleli fel. Ezen jegyzékből választom ki azt a 32 monostort (*1–3. táblázat, 12. ábra*), melyek elemzése képezi a doktori értekezésemet (*M3.–M5. melléklet*). A mintaterületek esetében először történeti kutatást végzek, melynek segítségével meghatározom a monostor elhelyezkedését, alapítóját, megszűnésének időpontját, a hozzá tartozó birtokokat (*M6. melléklet*) és egyéb fő jellemzőit. Az információk birtokában végzem el a térinformatikai elemzéseket.

3.1. A kolostortáj vizsgálati módszertanának ismertetése

A kitűzött célok elérése érdekében – vagyis feltárjam a letelepedés-kori táji adottságokat, jellemezzem a középkori kolostortáját és a szerzetesek tájalakító tevékenységét, illetve az egyes hipotéziseim igazolásra, vagy éppen megcáfolásra kerüljenek – egy saját módszertant dolgoztam ki. A vizsgálati rendszer bármely helyszínrre (országban, területen) és időszakra adaptálható, bármennyiszer és bármelyik kolostorra/monostorra elvégezhető. A módszertan több tudomány területet ötvöz, egyesít: a tájvizsgálatot, a tájrégészetet, a térinformatikát, a topográfiát, a művészettörténetet és az építésztörténetet.

A vizsgálati módszer több egymásra épülő lépésekből tevődik össze, melyek a következők:

1. lépés: A mintaterület(ek) kiválasztása, időbeli és területi lehatárolása

A vizsgálni kívánt kolostorok számának, területi elhelyezkedésének és a vizsgálati időintervallum kiválasztására többféle módszer alkalmazható, melyet a kutató határoz meg. Lehet egy adott monostor életútját végigkövetni, vagy egy adott vidéken egy adott rendhez tartozó összes monostort elemezni. Az általam választott monostorok lehatárolása és az ehhez tartozó indoklás (módszertan) a 3.2. fejezetben olvasható.

2. lépés: A kiválasztott területre, a kiválasztott időszakban részletes irodalomkutatás elvégzése

Elsődleges- és másodlagos források felhasználásával végzem el a hosszmetzeti és a keresztmetzeti kutatást (ez a kitűzött céloktól függ). A monostor kutatás során a legfontosabb források a fennmaradt oklevelek, birtokösszeírások, határleírások, urbáriumok, a monostor alapító levele, a megjelent tanulmányok, értekezések, régészeti kutatási eredmények. A következő alap adatok meghatározása, leírása mindenképpen szükséges: a kolostor pontos elhelyezkedése, területi kiterjedése, az alapítás éve, az alapító személye, a megszűnés ideje, a birtokjegyzék, a gazdálkodás jellemzése, a kolostortáj elemek. Továbbá a következő lépésben elvégezendő térinformatikai elemzésekhez szükséges térképek kiválasztása és összegyűjtése is ebben a fázisban történik. A térképek kiválasztásánál törekedni kell, hogy minél nagyobb felbontású és részletezettségű állomány álljon rendelkezésre. A jelenkori térképeken túl szükséges a vizsgált időszakban elkészült, az adott területre releváns térképek, ábrázolások összegyűjtése is, melyek információkat szolgáltatnak például az egyes művelési ágak elhelyezkedéséről, vagy a birtoktest nagyságának változásáról. Természetesen további szempontokkal, adatokkal bővíthető az irodalomkutatás, mely segítségével újabb összefüggések tárhatók fel.

3. lépés: Letelepedés-kori tájvizsgálat és a táji adottságok meghatározása

Az előző pontban összegyűjtött adatok és a térinformatikai elemzések ötvöztetésével meghatározom az egyes rendekhez tartozó letelepedés-kori táji adottságokat, ezáltal pedig az adott rend letelepedésre vonatkozó előírásainak való megfelelést is vizsgálom. A térinformatikai elemzés során a következő adatok meghatározása szükséges a monostor és közvetlen környezetére vonatkozóan: tengerszint feletti magasság, jellemző lejtőkategória, uralkodó kitettség,³¹ vízfolyástól/vízforrástól mért átlagos távolság, a letelepedés korában már kialakult környező településektől mért átlagos távolság, a monostor környezetében már a letelepedés korában meglévő utaktól/fő közlekedési útvonalaktól mért átlagos távolság. Az elemzés kiegészül a vizsgált monostor megalapítása előtti területhasználat meghatározásával, mely az elvégzett irodalomkutatásból nyert adat. Az egyes monostorokhoz tartozó adatok elemzésével és összehasonlításával pontosan leírható a letelepedés-kori táji adottságok, a regula előírásának való megfelelés igazolása vagy cáfolása.

³¹ A lejtőkategória és kitettség esetében a vizsgált területen az egyes kategóriák százalékos eloszlásának figyelembevételével történik a jellemző érték meghatározása.

4. lépés: A kolostortáj és a szerzetesek tájalakító tevékenységének vizsgálata

A letelepedés-kori táji adottságok meghatározásán túl fontos vizsgálni és feltárni a szerzetesek tájalakító tevékenységét és ezen keresztül feltárulnak előttünk az adott korszak kolostortájának főbb jellemző vonásai. Nagy hangsúly van az irodalomkutatáson, hiszen a rendelkezésre álló forrásanyag segítségével kerül leírásra a rendek gazdálkodása, az egyes birtokok területi elhelyezkedése. A térinformatikai elemzésekkel kimutatható, hogy a szerzetesek gazdálkodásuk során alkalmazkodtak-e a táji adottságokhoz. Egy adott birtok, vagy birtok részlet(ek) (például a monostor közvetlen környezetében elhelyezkedő területek felosztása művelési ágak szerint) kiválasztásával és területi lehatárolása után a következő adatok meghatározásával megállapítható a táji adottságokhoz való alkalmazkodás: tengerszint feletti magasság, jellemző lejtőkategória, uralkodó kitettség. Például vizsgálhatók a szőlőterületek elhelyezkedése és lejtőkategóriája, valamint kitettsége közötti összefüggések. A még szélesebb körű vizsgálat érdekében célszerű meghatározni a vizsgált terület területhasználatát a szerzetesek megjelenése előtt, illetve azt hogy, az egyes birtokok központok körül alakult-e ki település a későbbi évszázadokban. Az adatok elemzése és szintetizálása során meghatározható, hogy a szerzetesek megjelenése milyen és mekkora mértékű tájalakító tevékenységgel járt, milyen elemekből tevődött össze a kolostortáj.

5. lépés: A kolostortáj elemek jelenkori továbbélésének vizsgálata

A kolostortáj számos elemből tevődik össze (ld. 2.1. fejezet). Ezen elemek (pl. halastó, épületegyüttes, területhasználatok térbeli mintázata) napjainkban való fennmaradásának vizsgálatával feltárom, hogy a régi kolostortájból mi maradt fenn és ez milyen kihatással van a jelen kor tájszerkezetére. Az általam kidolgozott és ismertetett módszertant felhasználása végigkövethető a 3.2–3.3–3.4. fejezetekben, a középkori Magyarország területén kiválasztott mintaterületekre.

3.2. A vizsgált területek térbeli és időbeli lehatárolása

A vizsgálat alapját képezi, egy általam összeállított középkori kolostorjegyzék³² (M2. melléklet), mely a három monasztikus rendre szétbontva a következő adatokat tartalmazza: a monostor középkori neve, a jelenlegi település neve, a jelenlegi országhoz való tartozás, az alapítás időpontja, az alapító megnevezése, megszűnésének időpontja, elhelyezkedése, mai állapota és egyéb az értekezés szempontjából fontosabb adatok. Az általam összeállított kolostorkataszter abból a szempontból kiemelkedő, hogy egy átfogó képet ad a három monasztikus rend középkori kolostorainak számáról, pontos elhelyezkedésről, mely felhasználható minden további tájépítészeti, tájrégészeti kutatás kiinduló pontjául. Ezen monostorjegyzékből kerültek kiválasztásra a vizsgált mintaterületek.

Mintaterületek kiválasztásának időbeli lehatárolása

A vizsgált monostorok kiválasztásánál az elsődleges szempont az alapítás éve volt: mindegyik a tatárjárás (1241–1242) előtt létesült. Az időbeli szűkítés fő okai a 2. fejezetben ismertetett folyamatoknak köszönhető:

- a tatárjárás során a legtöbb kolostort feldúlták, lerombolták, nagyon kevés kolostor élte túl a pusztítást, így az időszak után "újraalapításról" beszélhetünk,
- a monasztikus rendek működésében bekövetkező változások,
- Magyarország történelmében bekövetkező változások (államszervezés, gazdasági változások, török dúlás).

Ugyanakkor a vizsgálat felöleli az egész középkort, a szerzetesrendek tájalakító tevékenységének elemzése során.

³² A vizsgálat alapját képező monostor jegyzék Romhányi Beatrix Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon, illetve a Magyarország Régészeti Topográfiája ide vonatkozó kötetei alapján készült.

Mintaterületek térbeli lehatárolása

A rendelkezésre álló kataszter (*M2. melléklet*) és az időbeli lehatárolás alapján a bencések esetében 13, a ciszterciek esetébe 8 és a premontreiek esetében 11 mintaterületet választottam ki, így összesen 32 db helyszín vizsgálatára került sor. A helyszínek bemutatása az 1–3. táblázatokban és a 12. ábrán látható.

A monostorok területi kiválasztásának szempontjai:

- a monostornak pontos helye ismert legyen, és biztosan tudni lehessen, hogy az melyik rendhez tartozik,
- rendelkezésre álló információk: az adott monostor kutatott legyen, a saját kutatáshoz szükséges információk rendelkezésre álljanak,
- a magyarországi legelső alapítás minden esetben a mintaterületek részét képezze,
- mind királyi alapítású, mind pedig nemzetségi monostor legyen a kolostorok között,
- a rendelkezésre álló, a vizsgálat egyik alapját képező térképi és térinformatikai állomány által lefedett területen belül legyen,
- a mintaterület a terepi bejárás során megközelíthető legyen.

Az egyes mintaterületek pontos helyének meghatározása több lépésben történt:

1. lépés: A középkori mintaterületek jelenlegi helyének beazonosítása

Minden esetben régészeti kutatások, irodalmak, napjainkban használt térképek és légi felvételek együttes alkalmazásával történt a pontos helymeghatározás.

2. lépés: Helyszíni bejárás

- a) Amennyiben a monostor elpusztult és a pontos alaprajz sem állt rendelkezésre, akkor a lelőhely szemrevételezéssel megállapított legmagasabb pontján Garmin Geko 201 típusú GPS eszközzel mért koordináta.
- b) Amennyiben a monostorból rom maradt fenn, akkor az építmény jellegzetes pontjának Garmin Geko 201 típusú GPS eszközzel mért koordináta. Templom esetében a főbejárat középpontja, egyéb épület esetében bejárat, vagy belső jellegzetes pont (kerengő középpontja).

- c) Amennyiben a monostor és/vagy a hozzá tartozó templom épségben áll, akkor az építmény jellegzetes pontjának Garmin Geko 201 típusú GPS eszközzel mért koordináta. Templom esetében a főbejárat középpontja, egyéb épület esetében bejárat, vagy belső jellegzetes pont (kerengő középpontja).

3. lépés: Abban az esetben, mikor nem történt helyszíni bejárás

- a) Amennyiben a monostor elpusztult, akkor a lelőhelynek a rendelkezésre álló térképi állományból megállapított legmagasabb pontjának koordinátája.
- b) Amennyiben a monostorból rom maradt fenn, akkor az építmény jellegzetes pontjának a rendelkezésre álló térképi állományból meghatározott koordinátája. Templom esetében a főbejárat középpontja, egyéb épület esetében bejárat, vagy belső jellegzetes pont (kerengő középpontja).
- c) Amennyiben a monostor és/vagy a hozzá tartozó templom épségben áll, akkor az építmény jellegzetes pontjának a rendelkezésre álló térképi állományból megállapított legmagasabb pontjának koordinátája. Templom esetében a főbejárat középpontja, egyéb épület esetében bejárat, vagy belső jellegzetes pont (kerengő középpontja).

1. táblázat: A vizsgált bencés monostorok

	Név	Település mai neve	Alapítás éve	Alapító	Elhelyezkedés	Mai állapot
1.	Almád	Monostorapáti	1117	Atyus nb., Bánd és családja	Monostorapáti keleti határában, az Eger patak völgye fölötti erdős hegyoldal teraszán	rom
2.	Báta	Báta	1093	Szent László király	Báta belterületén, a Duna jobb partján, Sárvíz torkolatában, a mai templom helyén, a Klastrom hegyen	elpusztult
3.	Bél	Bakonybél	1016-1020	Szent István király	a mai apátság épületei helyén, korábbi királyi udvarház helyén	eredeti elpusztult, helyén az 1749-1754 között épült apátság épületei állnak
4.	Csoltmonostora	Vésztő	12. sz. első harmada	Csolt nemzetség	Vésztő melletti Mágori dombon, a Holt-Sebes Körös partján	rom
5.	Ellésmonostora	Ellés	12. sz. első fele	Borkalán nemzetség	Ellés puszta, Körös torkolata mellett, Csongrádtól északra, 4 km-re, Tisza bal partján,	rom
6.	Ják	Ják	1220 körül	Ják nb. (Nagy) Márton	mai templom körül	a kolostor elpusztult, temploma ma is áll
7.	Keresztúr 1. (Vértesszentkereszt)	Bokod	1146 előtt	Csák nemzetség	Bokod határában, Vértesben, Oroszlánytól délkeletre	rom
8.	Lébény	Lébény	1199-1023	Győr nemzetség	jelenlegi helyén, homokdombon	temploma áll, középkori kolostorból csak töredékek maradtak fenn

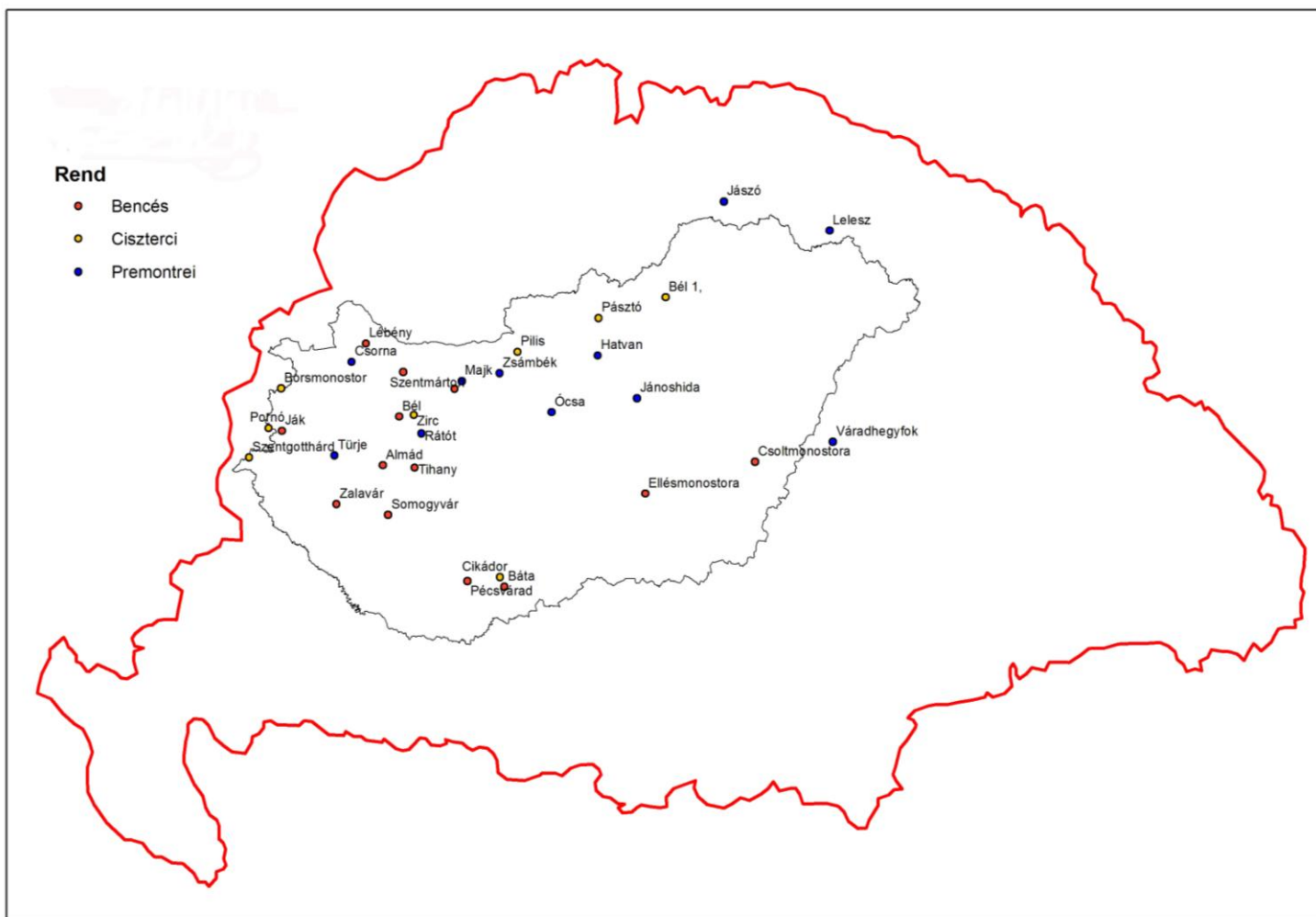
	Név	Település mai neve	Alapítás éve	Alapító	Elhelyezkedés	Mai állapot
9.	Pécsvárad	Pécsvárad	1015	Szent István király	Vasas hegy alatt, a mai várromon belül	altemploma ismert, a monostor többi része elpusztult
10.	Somogyvár	Somogyvár	1091	Szent László király	a falu északi végében, Kapuvárhegyen,	rom
11.	Szentmárton	Pannonhalma	996	Géza fejedelem, I. Szent István király	jelenlegi helyén, Szent Márton hegyen	újjáépült, középkori kolostorból csak töredékek maradtak fenn
12.	Tihany	Tihany	1055	I. András király	mai helyén, dombtetőn	újjáépült, középkori kolostorból csak töredékek maradtak fenn
13.	Zalavár	Zalavár	1019	Szent István király	Egykori Várszigeten, a Kis Balaton mocsárvilágában	rom

2. táblázat: A vizsgált ciszterci monostorok

	Név	Település mai neve	Alapítás éve	Alapító	Elhelyezkedés	Mai állapot
1.	Bél 1.	Bélapátfalva	1231	Bél nb. Kilit egri püspök	Bükk hegység nyugati szélén, Bélkő alján, bővizű forrás mellett	a középkori kolostor elpusztult, de temploma ma is áll
2.	Borsmonostor	Klostermarienberg	1194	Domonkis bán	Répcse jobb partján, a mai plébániaház helyén	rom
3.	Cikádor	Bátaszék	1142	II. Géza király	mai bátaszéki templomtól északra, Duna jobb partján	rom
4.	Pásztó	Pásztó	1160-1190	Rátót nemzetség	Mátra hegység nyugati lábánál, a Zagyva folyó közelében	kolostor épülete ma már csak rom, temploma ma is áll
5.	Pilis	Pilisszentkereszt	1184	III. Béla	Pilis hegység lábánál, egy forrás mellett	rom
6.	Pornó	Pornóapáti	12. sz.	Ják nemzetség	Pinka patak bal partja közelében egy mocsárral övezett szigeten állt	elpusztult
7.	Szentgotthárd	Szentgotthárd	1184	III. Béla király	Rába jobb partján a Lapincs torkolatával szemben, a mai templom helyén	a templom átalakítva ma is áll, körülötte kolostor rom
8.	Zirc	Zirc	1182	III. Béla király	Bakony szívében, a Cuha, a Gaja és a Gerence patakok forrásvidékén, a ma is álló kolostor és templom helyén	átépítve ma is áll

3. táblázat: A vizsgált premontrei monostorok

	Név	Település mai neve	Alapítás éve	Alapító	Elhelyezkedés	Mai állapot
1.	Csorna	Csorna	1180-s évek	Osl nemzetség	Rába partjához közel, mai helyén	a felújított kolostor épület és templom áll
2.	Hatvan	Hatvan	1150-1180	ismeretlen	Az egykori járásbíróság épülete helyén	elpusztult
3.	Jánoshida	Jánoshida	1186	III. Béla király	mai templom helyén	elpusztult
4.	Jászó	Jasov	12. század	Könyves Kálmán	jelenlegi helyén, Bódva patak völgyében, hegyektől övezve	a felújított kolostor épület és templom áll
5.	Lelesz	Leles	1188-1196	Boleszló, váci püspök	a mai település szélé, meredek lejtő peremén	temploma áll, kolostorépület elpusztult
6.	Majk	Majk	1235 előtt	Csák nemzetség	Oroszlány, Majkpuszta	elpusztult
7.	Ócsa	Ócsa	1210-1235	II. András király	mai templom mellett	temploma áll, kolostorépület elpusztult
8..	Rátót	Gyulafirátót	1241 előtt	Rátót nb. Mátyás esztergomi érsek	Zirc-veszprémi út jobb oldalán, völgyben	rom
9.	Türje	Türje	1235 előtt	Türje nb. Dénes bán	mai templom körül	temploma ma is áll, kolostorépület elpusztult
10.	Váradhegyfok	Oradea	1130	II. István király	Váradelőhegy, Sebes Körös jobb partján	elpusztult
11.	Zsámbék	Zsámbék	1205-1222	Ainard fiak	jelenlegi helyén	rom

12. ábra: A vizsgált monastorok elhelyezkedése a középkori Magyarországon
(saját szerkesztés)

3.3. A mintaterületekhez tartozó történelmi adatok elemzése

A kiválasztott mintaterületek esetében először a rendelkezésre álló forrásokból (birtokösszeírások, határleírások, monostor alapító levelek, megjelent tanulmányok, értekezések, régészeti adatok) kutatást végeztem, mely a következő fejezetben ismertetett térinformatikai elemzések alapját jelentik. A kiválasztott 32 monostorhoz kapcsolódóan a következő adatokat tártam fel: pontos elhelyezkedés, alapítás éve, alapító személye, megszűnés ideje, alapítás előtti területhasználatok, a környező területek középkori út- és településhálózata, a monostor jelenlegi állapota. Nagy hangsúlyt fektettem a monostorokhoz tartozó középkori birtokok összegyűjtésére (*M6. melléklet*), az itt folytatott gazdálkodó tevékenységük leírására. A birtokjegyzék összeállításánál elsődleges forrást a különböző latinul íródott oklevelek, adománylevelek képezik. Az okleveleket sokan elemezték már, de nem "tájas" szempontból. Az itt megjelölt folyók, határjelek, területek elhelyezkedése, művelési ágak leírása mind-mind a középkori táj és azon belül a középkori kolostortáj és ezen keresztül a szerzetesek tájalakító tevékenységének a meghatározásának elsődleges forrásai. A rendelkezésre álló elsődleges és másodlagos források ilyen irányú átfogó elemzésére és ezek összekapcsolására a térinformatikai vizsgálatokkal kiemelkedő fontosságú. A birtoktestek mellett a monostorokhoz tartozó halastavakat, azok darabszámát és elhelyezkedését is megvizsgáltam. Az elemzések alapját a monostorok leírásai, alaprajzai, illetve az I. katonai felmérés jelentette.

3.4. Térinformatikai vizsgálatok

A kiválasztott 32 mintaterületen ArcGIS 10.1 szoftver felhasználásával térinformatikai elemzéseket végeztem. Az elemzések alapjának SRTM (Shuttle Radar Topography Mission) állományt; EGM (EuroGlobal Map) adatokat; OSM (Open Street Map) állományt; 1:28 880-as méretarányú, Gauss-Krüger vetületű I. katonai felmérést használtam. Mindezek mellett a mintaterületekhez rendelkezésre álló régészeti kutatásokat, térképvázlatokat, történeti térképeket is elemeztem.

A monostorok elhelyezkedését és koordinátáját a 4.2. fejezetben ismertetett módon határoztam meg. A monostorok közvetlen területi kiterjedése Magyarországon viszonylag kicsi, még a királyi alapításúak esetében is. Hazánkban nem beszélhetünk olyan nagy kiterjedt központokról,

mint Cluny³³ vagy Heiligenkreuz³⁴, ahol a templomot és a hozzá kapcsolódó szerzetesi lakásokat nagy és számos gazdasági épületek, kiszolgáló helyiségek vették körbe.

A térinformatikai elemzések három részre különülnek el léptékük és időbeliségük alapján. Első lépésként monostorok környezeti jellemzőinek vizsgálatát végeztem el. A vizsgálat célja, azon tézisek meghatározása, hogy az adott helyszín környezeti adottságai megfeleltek-e az adott monasztikus rend elvárásainak, illetve hazánkban milyen általános táji adottságok jellemzőek az egyes rendek monostorainak elhelyezkedésére. A vizsgálat a következő adatokra terjed ki: tengerszint feletti magasság (m B.f.), jellemző lejtőkategória, uralkodó kitettség, vízfolyástól mért távolság, középkori településtől mért távolság, középkori úttól mért távolság, a monostor megalapítása előtti feltételezett területhasználat. A tengerszint feletti magasság meghatározásához SRTM állományt, a lejtőkategória és a kitettség esetében az SRTM állományból generált vektorizált térképeket használtam. A vízfolyástól mért távolság meghatározáshoz az I. katonai felmérés és OSM állomány összevetését alkalmaztam. A középkori úthálózat esetében a fő kereskedelmi utakat, királyi utakat, hadi utakat és a középkorban is használt régi római úthálózatot vettem alapul. Az itt felhasznált térképeket a helyes mérési eredmények érdekében az ArcGIS 10.1. szoftver segítségével georeferáltam. A középkori település helyzetének és a monostor megalapítása előtti feltételezett területhasználat meghatározásában a régészeti források, leírások, település történeti adatok segítettek. A területhasználat meghatározásánál alapul vettem az I. évezred fordulója körüli Kárpát-medence potenciális növénytakaróját (RABB 2003). A térinformatikai elemzés során készült vizsgálat a *M3. mellékletben* feltüntetett táblázatokban szerepel rendekre és azon belül monostorokra lebontva.

³³ Bencés apátság Franciaországban. 909-ben Aquitániai Vilmos herceg birtokán, Cluny-ben alapította meg a kolostort. Bőven ellátta javadalmakkal, alapító levelében biztosította függetlenségét a világi beavatkozások ellen. A kolostor második apátja Szent Odo alakította ki az az életformát és reformokat, melyek megújítóan hatottak egész Európára. Utazásai során más bencés kolostor életét is megújította, illetve több bencés kolostort rendelt Cluny alá. A későbbi évtizedekben központi szerepe tovább növekedett, számos birtokadományokkal gyarapodva. 1089-ben kezdődik meg a kolostorhoz tartozó bazilikai építése, mely az akkori kor legnagyobb temploma volt. 1131-ben több mint 2000 kolostor tartozott a kongregációhoz. A koldulórendek megjelenésével, illetve a reformáció miatt a kolostor hanyatlásnak indult. 1790. február 13-án az alkotmányozó gyűlés a többi francia kolostorral együtt feloszlatta. Javait államosították, az épületet széthordták (MKL, SMITH 1920).

³⁴ 1132-ben Lipót osztrák őrgróf alapította ciszterci monostor. 1148–1185 között épült a ma is fennálló temploma. Innét alapították Cikádort és Borsmonostort. 1217-ben adományozott, az egykori Moson vármegyében lévő falvakon még ma is birtokos a monostor. Az évtizedek alatt számos királyi birtokadománnyal gazdagodott. A török pusztítás nem került el. A monostor napjainkban is működik, mező- és erdőgazdasága, valamint bortermelése kiemelkedő (HERVAY 1984).

Második lépésben a monostor köré 500 m sugarú körrel puffer területet képeztem (mely részben lefedi a monostor körül elhelyezkedő birtoktestet³⁵). A vizsgálat a következő adatokra terjed ki: tengerszint feletti magasság (m B.f.), lejtőkategória, kitettség, a monostor megalapítása előtti feltételezett területhasználat, a későbbi középkori területhasználat, illetve alakult-e ki középkori település a monostor köré. A vizsgálat célja azon tézisek megalapozása, hogy a szerzetesek megjelenése milyen és mekkora mértékű tájalakító tevékenységekkel járt, illetve milyen volt a középkori kolostortáj. A tengerszint feletti magasság, a lejtőkategória, a kitettség és a monostor megalapítása előtti feltételezett területhasználat megállapítása az első lépésben ismertetett módszerrel történt. A középkori területhasználat változások adatainak összegyűjtéséhez a következő forrásokat tanulmányoztam: birtokösszeírások, határleírások, monostor alapító levelek, megjelent tanulmányok, értekezések, régészeti adatok. A térinformatikai elemzés során készült vizsgálat a *M4. mellékletben* feltüntetett táblázatokban szerepel rendekre és azon belül monostorokra lebontva. A monostoronként összeállított birtokjegyzék az *M6. mellékletben* szerepel.

Harmadik lépésben pedig összevetettem a középkori területhasználatot a jelen kori területhasználattal. A kolostortáj egyik jellemző alapeleme a halastó. Azon monostoroknál, ahol biztosan lehetett tudni, hogy hol terült el a középkorban a halastó, megvizsgáltam, hogy jelenleg milyen "maradványai" vannak, illetve milyen területhasználat van jelenleg a helyén. Ezen vizsgálat célja feltérképezni, hogy a középkori kolostortáj egyes elemeinek milyen lenyomata van a jelenkorban. Az elemzés során készült vizsgálat a *M5. mellékletben* feltüntetett táblázatban szerepel rendekre és azon belül monostorokra lebontva.

³⁵ A birtoktestek pontos területi kiterjedésének meghatározása során fellépő nehézségekkel a 2.3.2.3 és a 4.4. fejezetekben részletesebben foglalkozok.

4. Eredmények

A kiértékelés sorrendje igazodik az előző fejezet térinformatikai elemzések egymásra épüléséhez. Vagyis elsőként a bencés, a premontrei és a ciszterci rendek letelepedés-kori táji jellemzőit határozom meg. Ezután következik az 500 m sugarú puffer területen elvégzett adatok kiértékelése, melyek segítségével meghatározom a középkori kolostortáj jellemzőit, a szerzetesrendek tájalakító tevékenységét. Harmadik lépésben a kolostortáj a jelen korra való kihatását elemzem. A negyedik alfejezetben pedig a 32 mintaterület közül egy kiemelésre kerül, amivel még részletesebben foglalkozok az általam kidolgozott módszertan alapján.

4.1. A letelepedés-kori tájvizsgálat

A letelepedés-kori tájvizsgálat célja annak a megállapítása, hogy a vizsgált helyszín környezeti adottságai megfeleltek-e az adott monasztikus rend elvárásainak, illetve hazánkban milyen általános táji adottságok jellemzőek az egyes rendek monostorainak elhelyezkedésére, ezeket befolyásolta-e, hogy királyi vagy nemzetségi alapításúak.

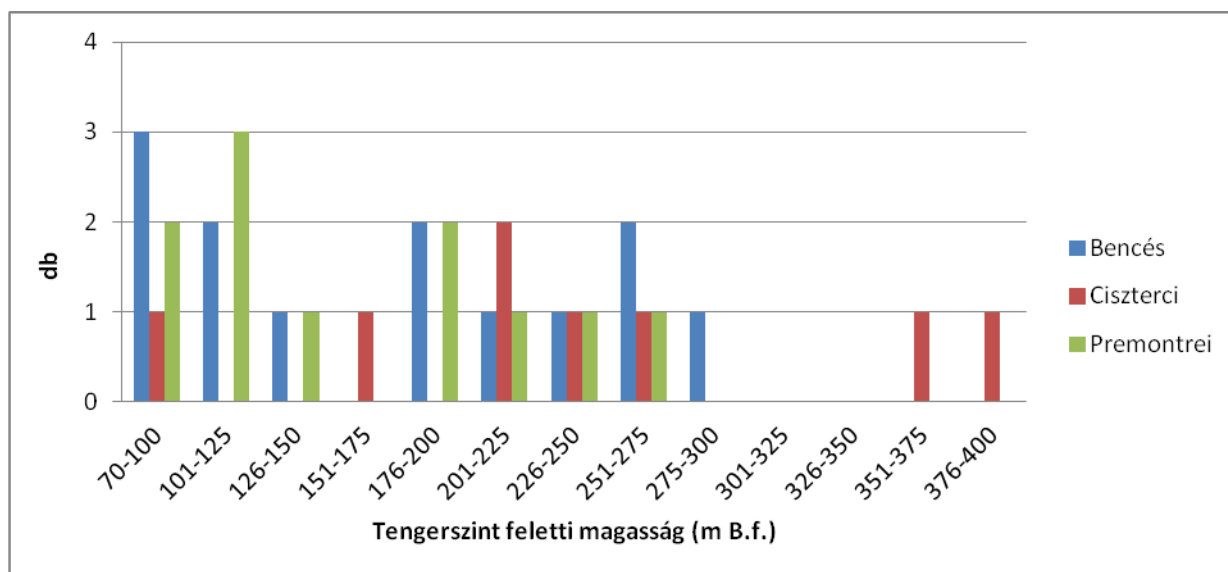
A letelepedés-kori táj vizsgálatának alapját a domborzati adottságok elemzése jelenti, az adott monostor tengerszint feletti magassága, kitettsége és a lejtőszög. A három rendhez tartozó vizsgált monostorok területi eloszlását a már korábban említett 12. *ábra* mutatja be. Ebből látható, hogy mindhárom rend esetében a Dunántúl dominál, az északi területeken kevesebb, az Alföldön pedig csak elvétve találkozunk monostorokkal.

A tengerszint feletti magasság elemzésénél (4. *táblázat, 1. diagram*) megfigyelhető, hogy bencés rendnél 300 m feletti tartományban nem épült monostor. Ezen belül két érték köré csoportosulnak a magassági adatok 70–150 m és 176–300 m között. A ciszterciek esetében érdekes eloszlás figyelhető meg. Itt az alacsonyabb tartományokban egy-egy monostor van, a 200 m feletti tartomány dominál, de 350–400 m között is egy-egy érték van. A premontrei monostorok elhelyezkedése hasonlóságot mutat a bencés renddel, annyi különbséggel, hogy az alacsonyabb tartományba esik több monostor.

4. táblázat: A vizsgált monostorok tengerszint feletti magasságának eloszlása

Tengerszint feletti magasság (m B.f.)	Bencés	Ciszterci	Premontrei
70–100	3	1	2
101–125	2	0	3
126–150	1	0	1
151–175	0	1	0
176–200	2	0	2
201–225	1	2	1
226–250	1	1	1
251–275	2	1	1
275–300	1	0	0
301–325	0	0	0
326–350	0	0	0
351–375	0	1	0
376–400	0	1	0

1. diagram: A vizsgált monostorok tengerszint feletti magasságának eloszlása

A lejtőkategória elemzése (5. táblázat) során egyértelműen megállapítható, hogy mindhárom rend esetében 0–5% és 5–12% közötti tartomány dominál, vagyis a sík és az enyhén lejtős területeken helyezkedtek el. A bencések esetében találkozunk csak 17% feletti, de 25% alatti értékekkel.

5. táblázat: A vizsgált monostorok lejtőkategória eloszlása

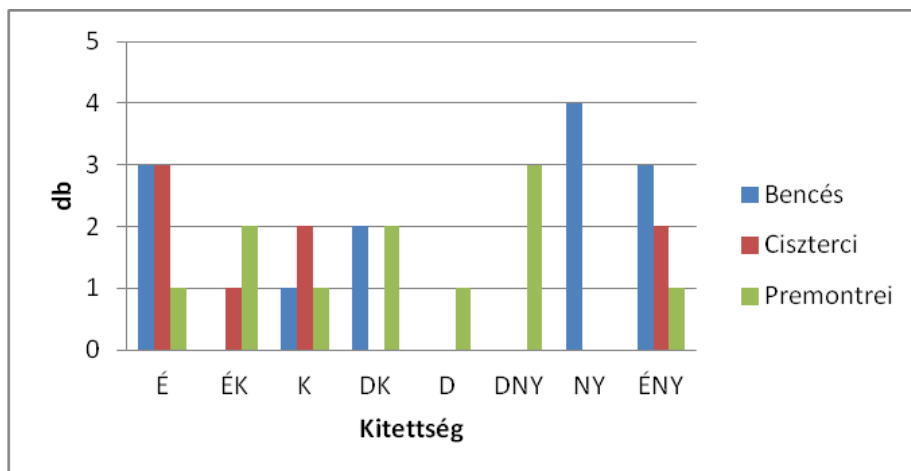
Lejtőkategória	Bencés	Ciszterci	Premontrei
0–5 %	5	4	7
5–12 %	4	4	3
12–17 %	0	0	1
17–25 %	4	0	0
25 < %	0	0	0

A kitettség vizsgálat (6. táblázat, 2. diagram) a lejtőkategóriával ellentétben sokkal színesebb képet mutat. A vizsgált bencés monostoroknál az északi, a nyugati és az északnyugti elhelyezkedés dominál. A ciszterci rend esetében az északi, a keleti és az északkeleti kitettség van túlsúlyban. A premontrei prépostságoknál a nyugati tájolás kivételével minden tartománnyal találkozunk.

6. táblázat: A vizsgált monostorok kitettség eloszlása

Kitettség	Bencés	Ciszterci	Premontrei
É	3	3	1
ÉK	0	1	2
K	1	2	1
DK	2	0	2
D	0	0	1
DNY	0	0	3
NY	4	0	0
ÉNY	3	2	1

2. diagram: A vizsgált monostorok kitettség eloszlása

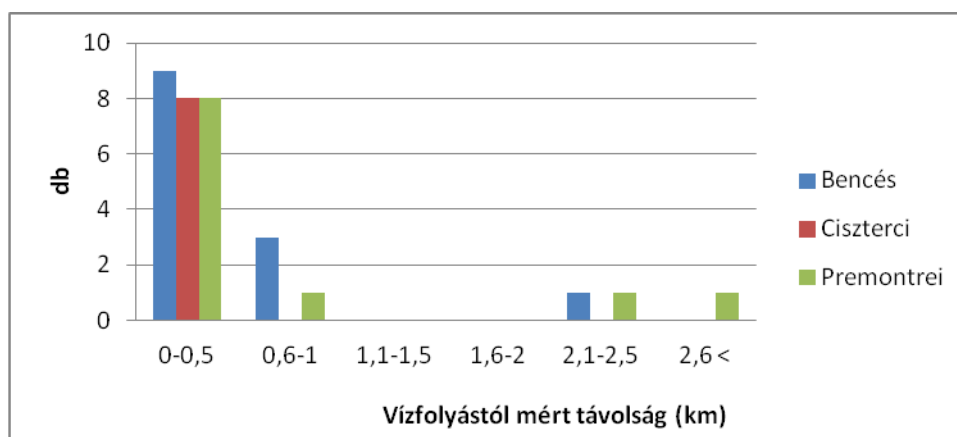
A domborzati adatok vizsgálatán és elemzésén túl fontos a monostorok további telepítő tényezőinek a vizsgálata is, melyek a következők: a vízforrástól/vízfolyástól mért távolság, a településtől és az utaktól mért távolság. Ezek együttesen határozzák meg, hogy azt adott terület mennyire felelt meg a regula előírásainak.

A vízfolyástól mért távolság adatainak összesítéséből (7. táblázat, 3. diagram) egyértelműen látszik, hogy mindhárom monasztikus rend esetében a monostorok többsége a legközelebbi vízfolyástól 0,5 km távolságon belül helyezkedett el. Elenyésző azon monostorok száma, amelyek ennél nagyobb távolság-tartományba tartoznak. Az adatok bizonyítják, hogy érvényesült Szent Benedek regulájában megfogalmazott vízforrásokra vonatkozó alapelvárás a monostorokkal szemben.

7. táblázat: A vizsgált monostorok vízfolyástól mért távolsága

Vízfolyástól mért távolság (km)	Bencés	Ciszterci	Premontrei
0–0,5	9	8	8
0,6–1	3	0	1
1,1–1,5	0	0	0
1,6–2	0	0	0
2,1–2,5	1	0	1
2,6 <	0	0	1

3. diagram: A vizsgált monostorok vízfolyástól mért távolságának eloszlása

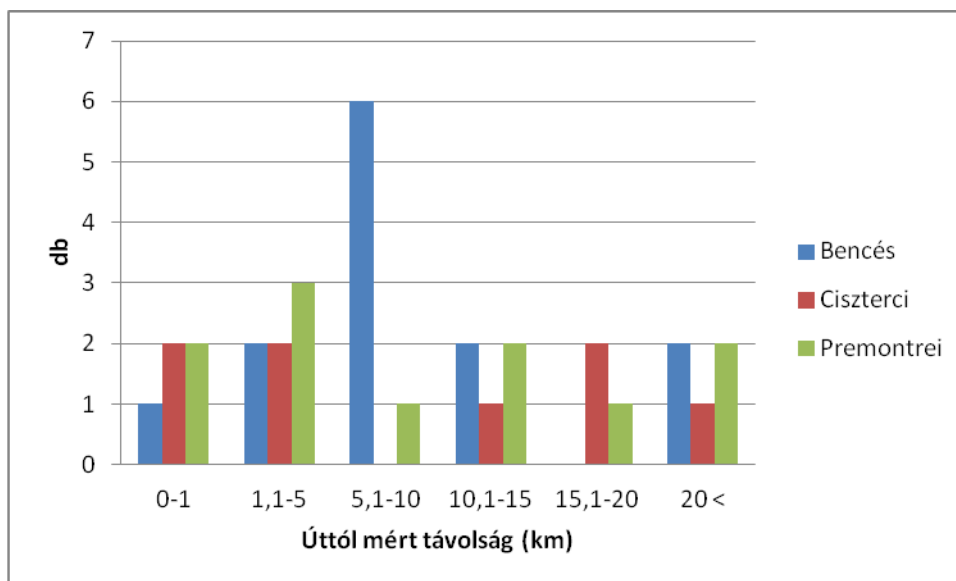

A vizsgált úttípusok közül döntő többségben a monostorok országon belüli és országhatáron átnyúló kereskedelmi utak közelében (*M3. melléklet*) helyezkedtek el. A bencés apátságok 15 km-es távolságon belül, a ciszterciak 5 km-es körzetben illetve 10–20 km tartományban, míg a premontreiek egyenletes eloszlást mutatnak 20 km-en belül (*8. táblázat, 4. diagram*). Fontos kiemelni, hogy a premontrei prépostságok esetében mindenhol csak kereskedelmi utakkal találkozunk, mely összefüggést mutat az alapító személyével.

8. táblázat: A vizsgált monostorok úttól mért távolsága

Úttól mért távolság (km)	Bencés	Ciszterci	Premontrei
0–1	1	2	2
1,1–5	2	2	3
5,1–10	6	0	1
10,1–15	2	1	2
15,1–20	0	2	1
20 <	2	1	2

4. diagram: A vizsgált monostorok úttól mért távolságának eloszlása

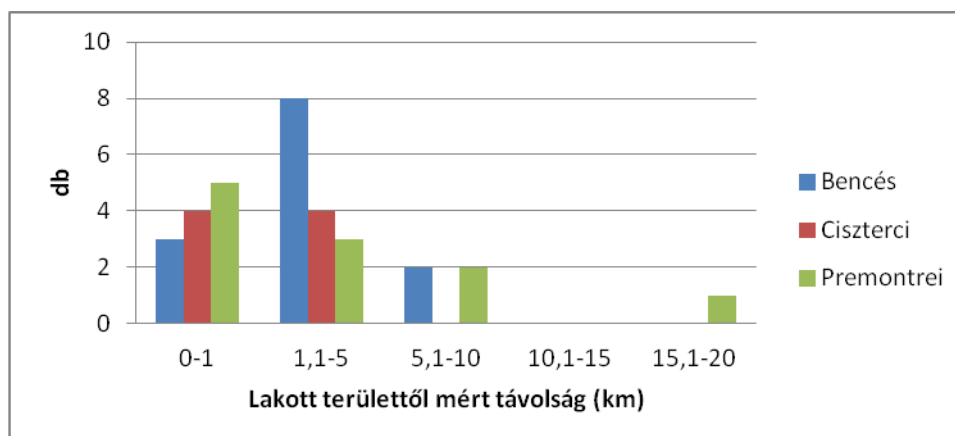
A letelepedés-kori lakott területektől való távolság érdekes eloszlást mutat. Mindhárom monasztikus rendnél a legtöbb monostor 5 km-es távolságon belül helyezkedett el a legközelebbi lakott területtől (*9. táblázat, 5. diagram*). Bencéseknél a legtávolabbi apátság is csak 10 km-re van. A ciszterci apátságok közül pedig több az akkori település szerves részeként épült, mint például Szentgotthárd, Pásztó, Borsmonostor. Itt a legtávolabbi monostor is csupán 5 km

távolságra volt a közeli helységtől. A premontrei prépostságok esetében is az 1 km-en belüli távolság dominál, azonban itt 16 km-es lakott területtől mért távolsággal is találkozunk.

9. táblázat: A vizsgált monostorok lakott területtől mért távolsága

Lakott területtől mért távolság (km)	Bencés	Ciszterci	Premontrei
0–1	3	4	5
1,1–5	8	4	3
5,1–10	2	0	2
10,1–15	0	0	0
15,1–20	0	0	1

5. diagram: A vizsgált monostorok lakott területtől mért távolságának eloszlása

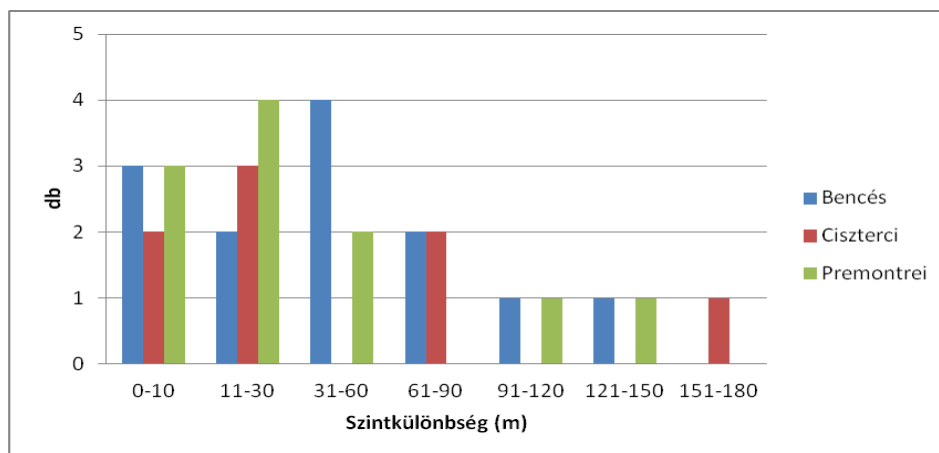
A letelepedés-kori értékelés utolsó szempontja a korabeli területhasználat meghatározása (M3. melléklet). A bencés monostorok többsége művelés alá nem vont területen épült fel, a domináns területhasználat az erdő, rét, mocsaras, lápos terület. Mint mindenhol itt is találkozunk kivételekkel, Pécsvárad és Lébény esetében udvarház helyén épült fel az apátság. A ciszterciek esetében két irány figyelhető meg. Egyik esetben lakott területen belül építették fel monostoraikat, másik esetben pedig még nem beépített, ugyanakkor lakott területhez közeli mocsaras, lápos területre építkeztek. A premontreiek hasonlóságot mutatnak a bencésekkel, itt is a még művelés alatt nem álló területeket részesítették előnyben, kivétel ez alól Ócsa és Hatvan, ahol lakott területen vagy annak közvetlen közelében választották ki a monostoralapítás helyét.

4.2. A középkori kolostortáj és a szerzetesek tájalakító tevékenységének vizsgálata

A középkori tájvizsgálat célja azon folyamatok feltérképezése, melyek a szerzetesek tevékenységének köszönhetően mentek végbe a tájban. Alapját az előző fejezetben ismertetett vizsgálati eredmények, illetve az ebből levont, az 5.1. fejezetben ismertetett következtetések képezik. A középkori tájvizsgálat alapját a monostorok körüli 500 m sugarú kör által képzett puffer terület elemzése jelenti: tengerszint feletti magasság (m B.f.), lejtőkategória, kitettség, a monostor megalapítása előtti feltételezett területhasználat. Az elemzési eredményeket összevetettem az egyes monostorokhoz tartozó birtokösszeírásokkal (*M6. melléklet*), történeti adatokkal. Legvégül pedig a két adatsort szintetizálva vontam le következtetéseimet, melyek az 5.2. fejezetben szerepelnek.

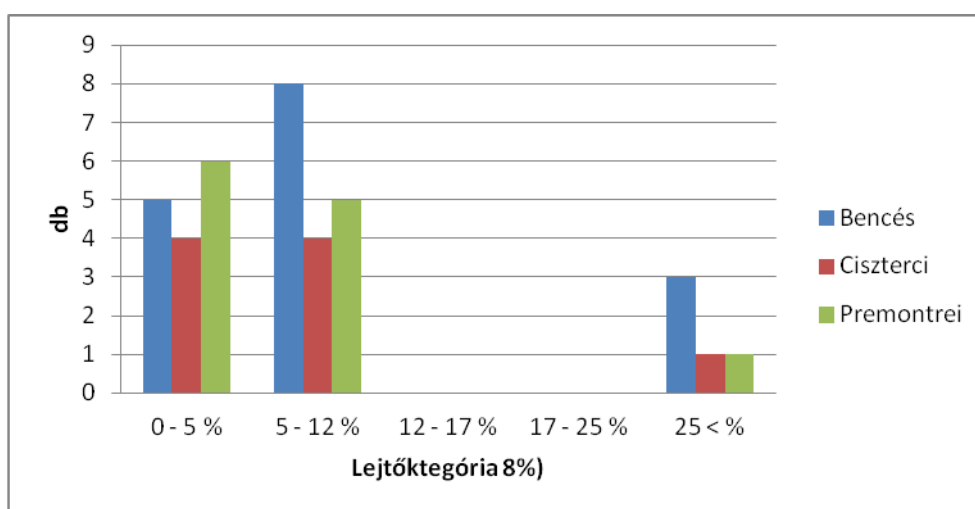
A bencés monostorok magassági adatainak elemzése (*6. diagram*) kimutatja, hogy az épületegyüttes környezetéből kiemelkedik, körülötte helyezkednek el a mélyebben fekvő területek. A szintkülönbség jórészt 0–30 m között található, de kiugró adatokkal is találkozunk, mint például Szentmárton (legmagasabb 285 m, legalacsonyabb 130 m), vagy Almád (legmagasabb 325 m, legalacsonyabb 179 m), ahol ez az érték meghaladja a 100 métert. A ciszterciek esetében pedig szintén magas a szintkülönbség (*6. diagram*), de ebben az esetben ez annak az eredménye, hogy a monostorok magaslatok által övezett patak völgyekben helyezkednek el. Itt Bélapátfalva esetében 165 m-es szintkülönbség van, míg az átlag a 30 m körüli különbség körül mozog. A környezetükből kiemelkedő premontrei prépostságokat jórészt viszonylag sík terület veszi körül (*6. diagram*), de ez alól kivétel Váradhegyfok, ahol az érték 122 m. A magas érték, speciális elhelyezkedésének köszönhető, mivel a Sebes-Körös partján emelkedő magasparton épült fel hajdanán az épületegyüttes.

6. diagram: A vizsgált monostorok 500 m-es puffer zónájában a szintkülönbség eloszlása

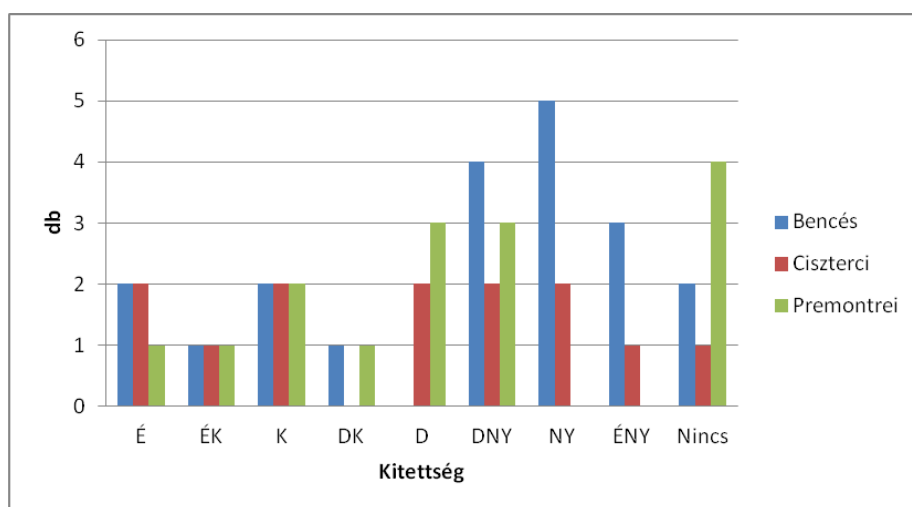
A lejtőkategória eloszlása az 500 m-es puffer zónában (7. diagram) mindhárom monasztikus rend esetében teljesen hasonló képet mutat. Az uralkodó lejtőkategória 0–5% és 5–12% érték között mozog (az értékek meghatározása a puffer terület lejtőkategória értékek százalékos eloszlásából történt). Három bencés és egy-egy ciszterci és premontrei monostor esetében 25% feletti kategóriával is találkozunk, mint másodlagos uralkodó lejtőkategória, mely természetesen összefüggésben van az előzőekben ismertetett magas szintkülönbséggel. Ebből kifolyólag azon puffer területek, melyeknél két uralkodó lejtőkategória is kimutatható a 7. diagramban kétszer szerepelnek.

7. diagram: A vizsgált monostorok 500 m-es puffer zónájában a jellemző lejtőkategória tartományok eloszlása

A 8. diagramról leolvasható, hogy a bencésekénél a délnyugati, nyugati, északnyugati kitettség dominál az 500 m-es puffer területben. A ciszterci területek egyenletes eloszlást mutatnak minden tartományban. A premontreieknél szintén a dél, délnyugat a domináns. A vizsgált területek esetében ott ahol kettő uralkodó kitettség kimutatható, kétszer szerepelnek a kimutatásban (az értékek meghatározása a puffer terület kitettség értékek százalékos eloszlásából történt). Mindhárom rendnél voltak olyan puffer területek, ahol annyira mozaikos és sokféle kitettség mutatkozott, hogy uralkodó kitettség kategóriát nem lehetett megállapítani ("Nincs" besorolás).

8. diagram: A vizsgált monostorok 500 m-es puffer zónájában az uralkodó kitettség eloszlása

Az 500 m-es puffer területen belül a szerzetesrendek tájalakító munkája előtt az eddig művelésbe nem vont területek domináltak: erdő, mocsaras terület, rét, legelő (M4. melléklet). Azon monostorok esetében, melyek lakott területen belül épültek fel a körülötte elhelyezkedő, akkor még kisméretű településen kívül helyezkedtek el a művelésbe vont, illetve még nem művelt területek.

A középkori kolostortáj és ezen keresztül a szerzetesek tájalakító tevékenysége meghatározásának alapját a fenti elemzések jelentik. Ezek az adatok írják le, hogy milyen táji adottságok álltak rendelkezésre, melyekből kiindulva változtatták meg a letelepedés-kori tájszerkezetet. A változások feltárásának alapját az egyes monostorokhoz tartozó birtok összeírások (*M6. melléklet*) és a történeti adatok (*1–3. táblázat, M3. melléklet, M4. melléklet*) elemzése jelenti. A térinformatikai elemzés és az összegyűjtött történeti adatok szintetizálásából pedig megállapítható a középkori kolostortáj szerkezete, illetve a szerzetesek tájalakító tevékenysége. Vizsgáltam, hogy a szerzetesek gazdálkodásuk során hogyan alkalmazkodtak a táji adottságokhoz, vagyis az egyes parcellák, területhasználatok, termesztett növények térbeli elhelyezése során figyelembe vették-e a terület elhelyezkedését (vízfolyás távolsága az öntözés miatt), domborzati adottságait (kitettség, lejtőtartomány ezen keresztül a benapozottság). Fontos kiemelni, hogy a birtokok lehatárolása és pontos méretüknek a meghatározása nehézkes. Ez annak köszönhető, hogy a határleírások során olyan elemekhez kötötték az egyes pontokat melyek nem állják ki az évszázadokat, napjainkban nem beazonosíthatók. Ilyen például a patak mellett elhelyezkedő fűzfa, gémeskút, kerítés, vagy egy család egyik földjének határa. Ilyen esetekben csak becsülni lehet, hogy mekkora volt az adományozott terület nagysága. Találkozunk olyan határleírásokkal is, melyek pontosan beazonosíthatóak, így pontosan meg tudjuk határozni a birtok nagyságát, erről részletesebben az 4.4. fejezetben írok (CSÓKA 1970).

A bencések esetében a monostorok kezdetben királyi alapításúak voltak, így gazdag földadományokat, birtokokat kaptak már az alapításkor is, melyeknek számát a középkorban tovább növelték. A magán alapítású monostorok jóval szerényebb birtokokkal rendelkeztek. A vizsgált bencés monostorok esetében az adományozott birtoktestek a belső gyepű területére terjedtek ki és eloszlásukat tekintve két csoportra lehet bontani távolsági adatok alapján. Egy nagyobb birtoktest helyezkedett el az apátság körül (melyre épül az 500 m-es puffer terület vizsgálat) és a többi pedig az ország más pontjain, akár több napi járásra is. A birtokadományok úgy álltak össze, hogy az év bármely szakaszában biztosított legyen az élelem forrás a szerzetesek számára. Az *M6. mellékletben* felsorolt listából megfigyelhető, hogy szőlőterületek, jobbágyfalvak, egyes mesterségeket űző családok, halászfalvak, sőt különböző vámok is szerepeltek az adományokban. A birtokadományokra általánosságban jellemző, hogy lakott falvakat, vagy a falvakhoz közeli területeket kapták meg, hiszen az itt élő jobbágyok művelték a területeket. A bencések központosított gazdálkodást folytattak, egy-egy központot az officinális irányított (ROMHÁNYI 2006).

A monostorok közvetlen közelében lévő kertekben, területeken intenzív gazdálkodást folytattak (ROMHÁNYI 2006). A monostorok és környékük néhány évtized alatt virágzó mezőgazdasági központokká váltak. Pannonhalma esetében 1238-ban készült el a középkor egyik legrészletesebb birtok összeírása. Felsorolásra kerültek a birtoktestek és a gazdálkodásra vonatkozó mindennemű információ. Ebből az összeírásból lehet pontosan tudni, hogy Szent Márton hegyének lejtőin szőlőművelést folytattak (SOLYMOSI 1996). A mostani és a 2.3.2.3. fejezetben feltárt, a gazdálkodásra vonatkozó információkat összevetjük az 500 m-es puffer területre készült táji elemzéssel kitűnik, hogy a lejtőkategória tartománya 17–25% vagy 25% feletti, illetve nyugati, délnyugati tájolású, mely kedvez a szőlőtermesztésnek. Tihany esetében szintén ezek a táji adottságok állnak fenn, így ehhez alkalmazkodva a szerzetesek a meredekebb domboldalon szőlő területeket létesítettek, míg a félsziget belső részében szántóföldeket alakítottak ki (Tihany esetében több olyan térkép is fennmaradt, mely az egyes szőlő területek parcellázását ábrázolja, parcellánként megnevezve az oda ültetett szőlőfajtákat is). Pécsvárad birtokközponttá vált, ahol a meredekebb területeken (lejtőkategória: 5–12% körözötti, kitettség: délkelet) szőlőt műveletet, míg a patakok menti lankásabb területeken szántóföldeket létesítettek. A felsorolt példák általánosságban jellemzőek voltak a többi vizsgált bencés monostorra is. A vizsgált 500 m-es puffer területben a táji adottságokhoz igazodva alakították ki az egyes művelési ágakat. Bakonybél a Bakony szívében épült fel, erdőkkel övezett területen, így a fő tevékenysége az erdőgazdálkodás volt, ennek köszönhetően a monostor közvetlen közelében nem folytattak mezőgazdasági tevékenységet, ennek tájalkító hatása a távolabb lévő birtoktesteken érvényesült.

A területhasználatok változása mellett fontos kiemelni, hogy a vizsgált bencés monostorok mindegyike körül, vagy közvetlen közelében új települések jöttek létre, vagy a távolabb lévő települések indultak fejlődésnek a bencések megjelenése és gazdálkodása révén.

A vizsgált nyolc ciszterci monostor esetében szintén meg kell különböztetni a királyi és magán alapításokat. A királyi alapítású monostorok jóval több adományt, birtokot kaptak, mint a nemzetségi monostorok, mint ahogy ez *M6. melléklet* összeírásából is kiderül. Az adományozott birtoktestek a külső gyepű területekre terjedtek ki. Eloszlásukat tekintve két csoportra lehet bontani távolsági adatok alapján. Egy nagyobb birtoktest helyezkedett el az apátság körül (melyre épül az 500 m-es puffer terület vizsgálat) és a többi pedig az ország más pontjain, szétszórva. Ennek köszönhető, hogy a nyugatról hozott grangia rendszert nem tudták meghonosítani hazánkban, mivel birtokaik kisebb méretűek voltak és szétdarabolva

helyezkedtek el. Helyette majorsági jellegű birtokközpontokat hoztak létre, melynek igazgatási rendszerét a nyugati minta szerint alakították ki (PUSKELY 2006).

Magaslatoktól övezett völgyekben, több esetben lakott területen belül, helyezkedtek el a monostorok, így közvetlen környezetükben főleg szántóföldek helyezkedtek el és távolabb a domboldalakon a szőlő területek. A szőlőtermesztés nem volt olyan meghatározó, mint a bencések esetében, köszönhetően a területi elhelyezkedésnek (kitettség között északi, északkeleti adatok), illetve a hozott nyugti kultúrának. Ezzel ellentétben kihasználták a táji adottságokat és ahol lehetett halastavakat hoztak létre (szinte minden apátság közvetlen közelében). Az elvégzett térinformatikai elemzés során kapott magassági, lejtőkategória és kitettség adatok és a területhasználat eloszlásának egybevetése kimutatja, hogy a gazdálkodás során a szerzetesek alkalmazkodtak a táji adottságokhoz.

A vizsgált ciszterci monostorok mindegyike körül, vagy közvetlen közelében új települések jöttek létre, vagy a távolabb lévő települések indultak fejlődésnek a szerzetesek megjelenése és gazdálkodása révén. Például Zircen, ahol a monostor megalapításakor a szerzetesek lakatlan, mocsaras, lápos területtel találkoztak, azonban a gazdálkodásuk révén kialakult birtok központ körül mezőváros alakult ki a középkorban.

A mintaterületnek kiválasztott tizenegy premontrei prépostságok birtokainak elemzése több hasonlóságot mutat a bencés és a ciszterci birokokhoz. A vizsgált prépostságok közül hét magán alapítás, mely megmutatkozik a birtoktestek nagyságában (néhány esetben csak egy-egy eke földet, vagy kisebb nagyságú szőlőterületeket kaptak) és mennyiségében. Ezek a többi rendhez hasonlóan jóval kisebbek és számuk is kevesebb. Ugyanakkor számukra a kisebb földterületek is elegendőek voltak, mivel a gazdálkodás mellett lekipásztorkodással is foglalkoztak. Eloszlásukat tekintve két csoportra lehet bontani távolsági adatok alapján. Egy nagyobb birtoktest helyezkedett el az apátság körül (melyre épül az 500 m-es puffer terület vizsgálat) és a többi pedig az ország más pontjain, szétszórva. Főleg jobbágyfalvakat birtokoltak, a földeket laikus testvérek művelték.

A bencés és a ciszterci gazdálkodást ötvözve a monostorok közvetlen közelében intenzív gazdálkodást folytattak, főleg szántó területeket kialakítva, melynek a kis lejtésszögű, viszonylag sík terület kedvezett. A legtöbb prépostság vízfolyás mentén épült fel és kihasználva a táji adottságokat, halastavakat hoztak létre.

A vizsgált premontrei monostorok mindegyike körül, vagy közvetlen közelében új települések jöttek létre, vagy a távolabb lévő települések indultak fejlődésnek, köszönhetően annak, hogy

földjeiket művelésében résztvevő laikus testvérek számára szükséges volt állandó lakhely kialakítása. Ez a folyamat nemcsak a monostor közvetlen közelében figyelhető meg, hanem a monostortól távolabbi létrehozott majorságok esetében is, melyek a későbbi századok folyamán falvakká, mezővárosokká nőttek ki magukat (ÉRDÚJHELYI 1903, PUSKELY 2006).

4.3. A középkori kolostortáj jelenkori továbbélése

A vizsgálat során azon halastavakat vettem figyelembe, melyek helye pontosan ismert és beazonosítható, a mintaterületként szolgáló monostorok közvetlen környezetében helyezkednek el. Ezek alapján a bencésekénél két monostornál összesen hat, a cisztercieknél öt monostornál összesen tizennégy és a premonstreieknél hat helyszínen összesen kilenc halastavat elemeztem. Az elvégzett vizsgálat eredménye az *M5. mellékletben* feltüntetett táblázatban látható.

A vizsgált ciszterci monostoroknál a beazonosított tavak száma kiemelkedik a többi rend közül, mely visszavezethető az előző fejezetekben feltárt táji adottságokra és a területi elhelyezkedésükre. Általánosságban megfigyelhető, hogy az egy monostorhoz tartozó halastavak száma összefüggést mutat a monostor nagyságával és az alapító személyével. Szentmárton esetében, mely királyi alapítású, összesen 5 db halastó került kialakításra átlagosan 3 km-es távolságon belül. Zircen 0,5 km-es távolságon belül 8 db halastó került kiépítésre a környező patakokban duzzasztással. Az elvégzett térinformatikai elemzés (*M5. melléklet*) azt mutatja, hogy a legtöbb halastó 1 km-es távolságon belül helyezkedett el a monostorhoz képest, de a legtávolabbiak sem voltak 3 km-nél messzebb.

Napjainkra a középkorban kialakított huszonkilenc halastóból mindösszesen 11 db maradt fenn. Ezek mind olyan monostorok környékén vannak, melyek túléltek a török pusztítást és a szerzetesek visszatértek a falak közé és napjainkban is működik a monostor. Ott ahol nem maradtak fenn a halastavak, helyükön beépített, megművelt területekkel találkozunk. Kevés azon területek aránya, ahol a természet visszavette az uralmat.

A középkori monostor körüli területhasználatok a jelen korra teljesen átalakultak, legtöbb esetben a középkori kolostortáj teljes mértékben eltűnt, átalakult vagy csak egy-egy kisebb részlet azonosítható belőle. A vizsgált harminckét monostor közül 7 db teljesen elpusztult, 11 db rom, 8 db melynek temploma ma is áll, de a kolostor elpusztult és 6 db mely napjainkban

átalakítva, de működik. A középkori kolostortáj néhány elemét azon monostorok őrizték meg, melyek még átalakítva vagy romként ma is állnak. Ilyen például Pannonhalma, Zirc, Tihany, Pilis, Borsmonostor. Ezekre a területekre jellemző, hogy beépített, lakott terület vagy szántó övezi, de minimálisan megmaradtak a monostor eredeti határvonalai, melyen belül az egykori kolostortáji elemek beazonosíthatóak. A legtöbb monostort napjainkban beépített, lakott területek öveznek, ott ahol elpusztult a település rá is épült. Néhány esetben találkozunk csak be nem épített területtel, ahol a monostor a település szélén helyezkedik el, melyek mezőgazdasági területek. Itt az eredeti kolostortájból nem maradt fenn semmi.

4.4. Részletes esettanulmány – A borsmonostori ciszterci apátság

Az egykori borsmonostori apátság ma Ausztria területén Burgenland tartományban található, közel a határhoz. A település mai neve Klostermarienberg. Az apátság azon kevés monostor egyike, melynek levéltára majdnem teljes egészében fennmaradt. Nem pusztult el a történelmi viszonytárságokban, ezért gazdag oklevél és birtoktörténeti adatok állnak rendelkezésre már az alapítás korától. Ennek köszönhetően pontosan nyomon követhető az apátság és az adományként kapott birtokok alakulása, a falak közötti szerzetesi élet mindennapjai és ezen keresztül tájalakító tevékenységük, az általuk létrehozott középkori kolostortáj.

A kiválasztott monostor esetében először felkutattam a rendelkezésre álló írott forrásokat, főleg okleveleket, melyekből az apátság elhelyezkedésére, történetére, birtokaira, gazdálkodására vonatkozó adatokat kinyerhettem. Az irodalomkutatás után az általam kidolgozott elemzési módszert (3.1. fejezet) az apátság és közvetlen környezetére és kiválasztott birtoktestekre elkészítettem, mely kettős célt szolgált. Egyrészt a monostor alapítás kori táji adottságainak a meghatározását, másrészt a szerzetesek tájalakító tevékenységének a feltárását, a középkori kolostortáj leírását.

Felhasznált források

Gazdag elsődleges és másodlagos írott forrás áll rendelkezésre Borsmonostor esetében, így korábban is előszeretettel foglalkoztak már kutatók az apátsággal. Rendelkezésre áll az alapítás kori okirat, mely részletesen tartalmazza a nemesi családtól a szerzeteseknek adományozott birtokok számát. A későbbi évszázadokból is számos adományt megerősítő okirat, határleírás, egyéb adománylevelek maradtak fenn.

A felhasznált oklevelek közül néhány:

— A. Ch. 1194. Dominicus Banus, alias, Bors, donationem monasterio B. M. V. in redemptionem voti sui factam, confirmat: 1194, Domonkos bán felsorolja azokat a javakat és birtokokat, melyeket Szűz Mária tiszteletére alapítandó monostornak átadott (FEJÉR II. 299, WENZEL XI. 57)

— A. Ch. 1195. Bela III. R. H. fundationem monasterio S. Mariane de monte, per Dominicum Banum pro Cisterciensibus factam, confirmat: 1195, III. Béla király bárójának, Domonkos bánnak kérésére felsorolja és megerősíti Domonkosnak az általa a német határon alapított monostor javára tett adományait³⁶ (FEJÉR II. 300, WENZEL XI. 58)

— Innocentius III. PP. iura et libertates Cisterciensium B. M. de Monte apostolica sancit auctoritata: 1204. ápr. 19., III. Ince pápa megerősíti a szentmáriahegyi monostort a monostor helyének és a Ukacs, Menyhart és Prescingen n. tanyáknak (grangia) és tartozékainak birtokában és felsorolja a monostornak és szerzeteseinek kiváltságait és kötelelességeit (FEJÉR VII. 5. 158)

— Innocentius III. PP. manus in Sacerdotes temere injicientes, excommunicatione plecti et absolvendos Roman inviari, iubet: 1206 febr. 13. III. Ince pápa felszólítja az esztergomi érseket, a győri püspököt és a székesfehérvári prépostot, hogy a szentmáriahegyi monostornak adassák vissza a monostor alapítójától nyert Anianus és fiai és némely más győregyházmegyeiek által elvett birtokokat és javaikat (FEJÉR VII. 5. 170)

— A. Ch. 1223. Nicolaus Comes Soproniensis, Abbatem montis S. Mariae pratum, rotundum dictum, consensu regio obtinuisse, testatur: 1223, N. (Miklós) soproni ispán bizonyítja, hogy S. a szentmáriahegyi monostor apátját a király parancsa folytán megkapta bizonyos Baicatól és fiától a kerek rét nevű rétet, Wid pristaldul által (FEJÉR III.1. 426)

— Aa. Ch. 1225. Andreas II. R. H. donationes, monasterio de monte a Borsianis factas, confirmat et auget: 1225, II. András király Bors ispán kérésére megerősíti a borsmonostori ciszterci monostort a Bors comes atyja, Domonkos bán és anyja, valamint neje, Velek dux leánya által, továbbá Iwan, lucmani vitéz által adományozott s itt határaik leírásával felsorolt birtokaikban, továbbá felsorolja a király által újonnan adott adományokat (FEJÉR III.2. 59)

³⁶ Szentpétery részletesen kifejti, hogy a közel egyidőben készült két oklevél közül a III. Béla király által kiadott oklevél hamisítvány. Ebből kifolyólag az 1190 körül keletkezett Domonkos bán által kiadott oklevél felel meg a valóságnak, vagyis az alapításkori birtokviszonyoknak (SZENTPÉTERY 1916).

Monostor történet

A ciszterci apátságot Domonkos bán alapította. A bán 1187-ben megfogadta, hogy elzarándokol a Szent Földre, mint ahogy III. Béla király is. Közben szándékát megváltoztatta és fogadalmának megváltását egy apátság megalapításában látta. Királyi és családi támogatással 1194-ben, jelentős adományokkal ellátva megalapította a borsmonostori ciszterci apátságot, melyet 13 heiligenkreuzi szerzetes népesített be (FRÁNEK 1910). Ekkor keletkezett a korábban említett "A. Ch. 1194. Dominicus Banus, alias Bors, donationem monasterio B. M. V. in redemptionem voti sui factam, confirmat" oklevél (FEJÉR II. 299, WENZEL XI. 57). Az oklevélben szerepel a kolostor helyének a megjelölése is: "Babaduri" (WENZEL XI. 57). A következő évtizedek során a monostornak több problémája akadt; a birtokaikat, vámjogaikat több támadás érte a szomszédos települések, nemesi családok révén. A konfliktusokat számos oklevél is megörökítette (FRÁNEK 1910). A zaklatások jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, hogy az apát 1231-ben kérvényezte a kolostor áttelepítését³⁷ (HERVAY 1984) annak ellenére, hogy 1225-ben II. András oklevélben megerősíti az adományokat, illetve újabbakkal látja el. Cél a szerzetesek számára a megélhetés és a hosszú távú fennmaradás biztosítása volt (WENZEL VI. 428). Miután a patronátusi jog tisztázásra került, az apátság sorsa is rendeződött, amit a későbbi évszázadokban a többi Árpád-házi király szintén megerősített (FRÁNEK 1910). Mindezek mellett III. Ince pápa támogatását és védelmét is élvezte személyi és vagyoni vonatkozásban a borsmonostori apátság (FEJÉR VII. 5. 158, FEJÉR VII. 5. 170).

A tatárjárás az építkezéseket megtorpanásra kényszerítette, de utána ismételten folytatódtak. A magán alapításhoz képest nagy mennyiségű, folyamatosan bővülő adományoknak és gazdasági erőforrásoknak köszönhetően az apátság fejlődése biztosított volt. 1398-ban a konvent létszáma tíz főt és 1525-ban hat főt számlált. A szerzetesek 1529–1532 között hagyták el véglegesen a helyet, birtokaik világi kézre kerültek. A török kiűzése után a szerzetesek visszatértek a monostor falai közé (HERVAY 1984).

Az első oklevélben Babaduri helynév szerepel a monostorra vonatkozóan, azonban ez a későbbiekben eltűnik és a kolostor azon magaslatról került elnevezésre ahol felépítették: praedium alti Montis, Monasterium de monte Bani Bors, Borsmonustura (KOVÁCS 1904).

³⁷ A rendelkezésre álló oklevelek, illetve az elvégzett régészeti kutatások alapján valószínűsíthető, hogy az átköltözés végül nem valósult meg.

Az apátság elhelyezkedése, letelepedés kori táji adottságok

A borsmonostori apátság a Kőszegi hegylánc által övezett Répce folyó völgyében, a folyó jobb partján épült fel. Az apátság megalapítása utáni néhány évtizedben keletkezett oklevelek bizonyítják, hogy nem lakatlan területen állott az épületegyüttes, hanem az akkori borsmonostori vásárhely közelében, melyet szintén lakott területek öveztek (ezt bizonyítják azon oklevelek, melyek a birtokaik zaklatásáról szólnak). A nemzetközi jelentőségű kereskedelmi útvonal mindössze 3 km-es távolságban haladt el. A letelepedés korában az épület együttest erdők, legelők és rétek valamint szántóföldek határolják (KOVÁCS 1904). Tehát megállapítható, hogy a táji adottságok, mely szerint hegyektől övezett folyóvölgyekben helyezkedik el az apátság épülete, megfelel a regulának, azonban lakott területek övezik, közel a fő közlekedési útvonalakhoz, mely ellentmond az előírásoknak.

A borsmonostori középkori kolostortáj

Az apátságot körbeölelő falakon belül a kolostor és a közvetlenül körülötte elhelyezkedő kiszolgáló épületek és gazdasági területek megközelítőleg 0,075 km², vagyis 75.000 m² kiterjedésűek voltak. Ezen a területen helyezkedett el a kolostor és a templom együttese, a malom, a halastó, a zöldségeskert, a gyümölcsös, a legelő és a gazdasági épületek (13. ábra). Az egykori terület pontos elrendezése nem ismert, mivel a napjainkban álló épületek a barokk korból származnak és mindent feltáró régészeti kutatás sem készült (FERENCZI 2010).

Általános képet kaphatunk a későbbi, XVI.–XVII. századi oklevelekből, összeírásokból. Egy 1597-es és egy 1608-as urbárium³⁸ írja le legrészletesebben az egyes területrészek, épületek elhelyezkedését, melyből következtethetünk a középkori kolostortájra. A falakon belüli

³⁸ "...Ezen calastrom mellett vagon delreóll egy gywmeólcheós kertt, melly kertt mellett nap enezettreóll vagon egy gabonás kertt, paytayauall edgyetemben. Item, az mayor házon fellyeól feli zelreóll az Repcze vyz folyás keözben vagon egy veteményes kertt. Azon beleóll feőlzereóll az reghy halastó helen volt egy kapoztas kertys, de el puztoltt. Item, az puzta halastó vegeben nap kelett feleól vagon az vrnak eó nagyságának három kerek molna, mellyen ninchenek keóuek es igen karos eó nagyságának, ky myatt az kettey kereke puztan all, az edgykenys chak igen vékony keóuek vannak. Ezen malom ellenebe vagon egy hazachka gywmeólcheós kerteuall edgyetemben, kyreóll az benne lakó annuatim ad f. 2. Ibidem, azon malom haz mellett vagon egy retechke, circiter falcastra 2, kytt az molnar byr. Azon molnárnak vagon egy kys gywmeolcheos kerteys vgyan ott az rett mellett. Vgyan ezen határban vagon az calastromhoz in diversis locis szanto feöld iugera 290. Item, vagon ezen határban azon calastromhoz egy eőregh rett az Repcze vyze mellett Kethell feleóll circiter falcastra 100. Item, ezen calastromhoz vagon az nemes choy határban byzonyos tagh feöld, kytt regenten ez calastromhoz hattanak volt testamentomban, es az ott valók, myko/ mellyett be vettnek benne, mynden hold feoldreoll egy egy kepeit tartoznak adny. Item, az lochmany feoldeon vagon egy molna Czbellffpott Bartlynak, mellyreóll eztendeónkent fwzett calastromhoz az vrnak eó nagyságának censust az bechy kóbeólllell in granis, buzatt cubulos 20, rosott cubulos 20." (MAKSAY 1959 pp.94-95.)

elrendezésnél teljes egészében érvényesül azon regulai előírás, miszerint a kolostort úgy kell megépíteni, hogy minden a falakon belül legyen, hogy a szerzeteseknek ne kelljen azt elhagyniuk.

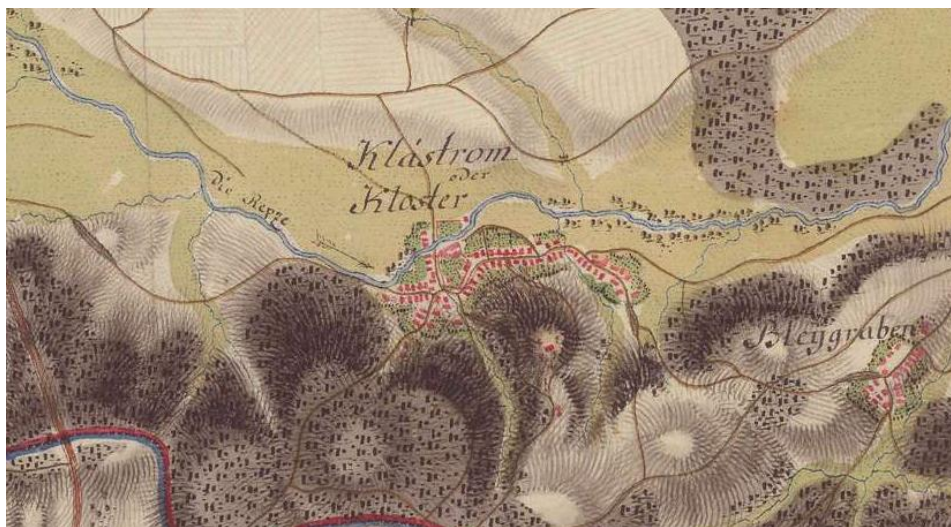
A 13. ábrán bemutatott és piros vonallal lehatárolt területen a 3.4. és a 4.2. fejezetekben ismertetett térinformatikai vizsgálatokat is elvégeztem. A kolostor épület minimálisan kiemelkedett környezetéből és a körülötte lévő lankás területeken és a folyóvölgyben helyezkedett el a szántó, a gyümölcsös és a zöldséges kert. A területen az északi kitettség uralkodik. A kolostor együttes helyén az alapítás előtt részben megművelt, részben műveletlen területek helyezkedtek el (rét, erdő). A terület egyik mélyedésében alakították ki a halastavat. A gazdálkodás során a táji adottságokat figyelembe vették, alkalmazkodtak hozzá.

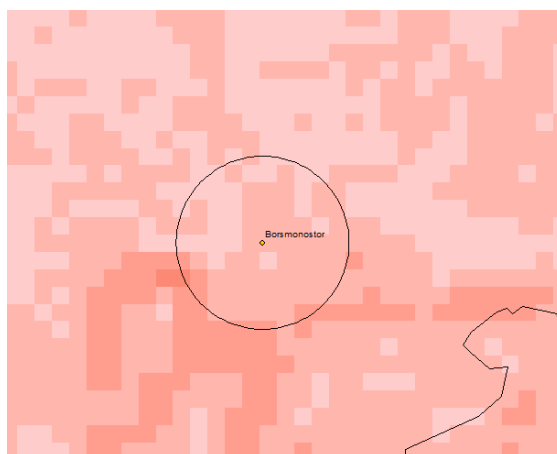
13. ábra: Az egykori borsmonostori középkori kolostortáj szerkezete
(saját szerkesztés, MAKSAI 1959, FERENCZI 2010, Google Earth)

piros körvonal: apátság középkori fala, kék vonal: Rápce középkori medre, 1.: kolostor, 2.: majorsági épületek, 3.: gyümölcsös, 4.: szántó, 5.: zöldséges kert, kiszáradt tómeder helyén a káposztás kert 6.: halastó, 7.: kaszálórét, 8.: malom

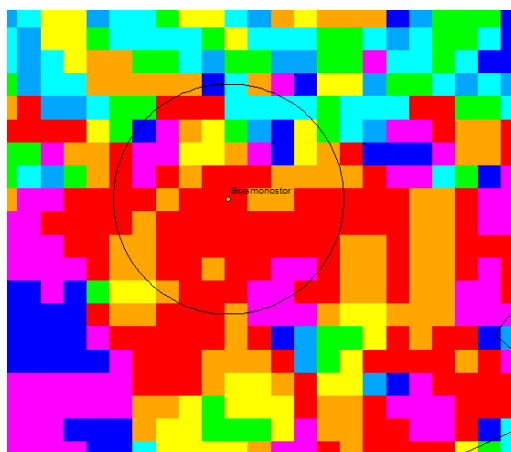
A középkori Borsmonostor faluhoz tartozó földek, melyek a kolostor körül helyezkednek el, szintén a ciszterciek tulajdonát képezték. Itt szántóföldek, gyümölcsösök és a Kőszegi hegység domboldalain szőlő területek voltak (BELITZKY 1938). Az első katonai felmérés (14. ábra) valamint az 1225-ös oklevél alapján beazonosítottam a terület határait és az egyes művelési ágak elhelyezkedését. A lejtőkategória tartományokat elemezve az enyhén lejtős területeken, a patak völgyében helyezkednek el a szántók és a rétek; míg a meredekebb területeken a domboldalak északkeleti, keleti részén a szőlők (15–16. ábra).

14. ábra: Borsmonostor és környéke az első katonai felmérésen

15. ábra: Lejtőkategória eloszlás Borsmonostor környékén
(a sötét árnyalat felé haladva egyre meredekebb a terület)

16. ábra: Kitettség eloszlása Borsmonostor környékén
(narancssárga szín: északkeleti tájolás, sárga szín: kelet, piros szín: északi tájolás)

A borsmonostori apátság birtokai

Az apátságot már a megalapításakor bőven ellátták birtokokkal és egyéb adományokkal. A rendelkezésre álló okiratok, oklevelek kimeríthetetlen tárháza ezen adományok felkutatásának, azonban egy nehézséggel szembe kell nézni. A felsorolt adományok pontos helyének és nagyságának beazonosítása olykor teljesen lehetetlen. Így van ez Borsmonostor esetében is. Az oklevelek többsége csak a helyet sorolja fel, vagy éppen, mint II. András 1225-ös megerősítő oklevele³⁹, nem jelöli meg külön-külön az egyes területek határait, hanem az egymással szomszédos helyeket egybe veszi, és együttes határait írja le. További nehézséget jelent, hogy ezen okiratokban felsorolt helységneveket teljesen máshogy írták, vagy éppen német nevüket használták, lévén a szerzetesek németek voltak, vagy olyan helységeket tartalmaz, melyek napjainkban már nem léteznek így beazonosításuk lehetetlen. A helyeket gyakran dűlőutak, malmok, fák helyéhez kötik, melyek időközben elpusztultak és nevük nem maradt fenn.

Az első oklevél, mely részletesen foglalkozik a birtokokkal, a már korábban említett 1194-es Domonkos bán felesége és fia által az alapításkori leírása. Ezen oklevél alapján a következő területek kerültek a ciszterciek birtokába:

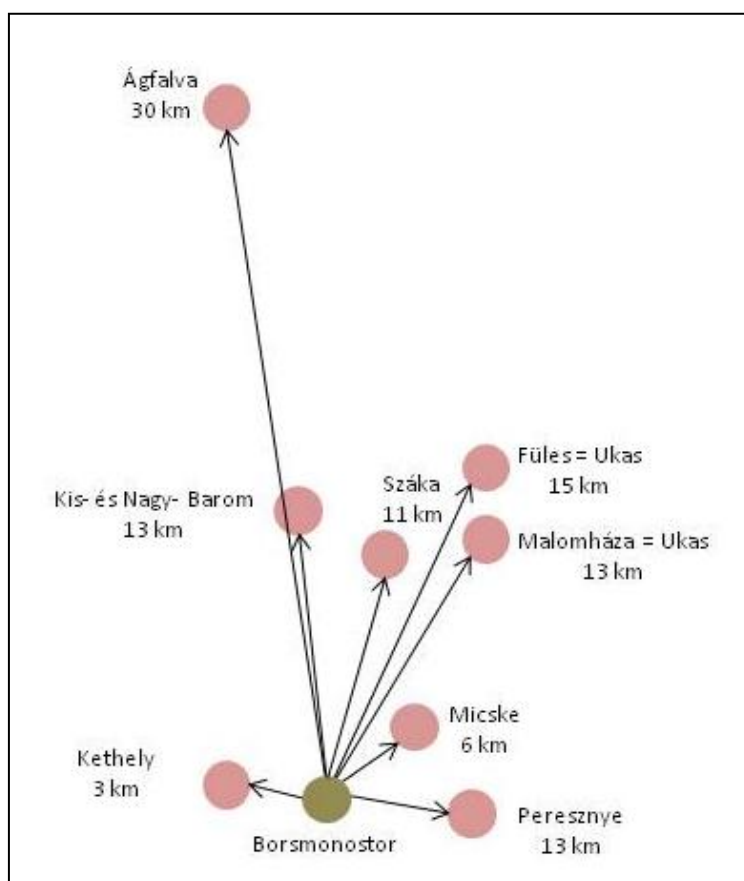
— Falvak: Kethely (Kedhely, Gethel, Menestorff, Mannersdorf, Menyhért), Peresznye (Prezne, Prezena, Perezna, Peresnye, Pressing, Prossing), Micske (Mikcsa, Miksa, Mychsa, Myske,

³⁹ Aa. Ch. 1225. Andreas II. R. H. donationes, monasterio de monte a Borsianis factas, confirmat et auget: 1225, II. András király Bors ispán kérésére megerősíti a borsmonostori ciszterci monostort a Bors comes atyja, Domonkos bán és anyja, valamint neje, Velek dux leánya által, továbbá Iwan, lucmani vitéz által adományozott s itt határaik leírásával felsorolt birtokaikban, továbbá felsorolja a király által újonnan adott adományokat (FEJÉR III.2. 59)

Strobelstoríf, Miscendorff, Strebersdorf), Szaka (Szákány, Zaka, Sakan, Purcelstoríf), Malomháza (Vkas, Hubec, Hukey, Ukech, Munichoíf, Menioff), Kis- és. Nagy-Barom (Baran, Boron, Barastorf, Warasdorf, Baristoíf, Nemethbarand, Magyarbaran), Ágfalva (Dag, Agendorf, Dogendorf, Dagens- dorf), Klastrom (Babaduri, Altusmons, Kloster-Marienburg)⁴⁰.

— További adományok: tíz rabszolgacsalád, száz ökör, ötven tehén, ezer juh és a kolostor felépítésére háromszáz ezüst márka.

A falvak teljes egészében és a hozzájuk tartozó szőlőkkel, malmokkal, rétekkkel, erdőkkel, vizekkel és meg nem művelt vagy már művelés alatt álló földekkel együtt az apátság tulajdonába kerültek (FEJÉR II. 299, WENZEL XI. 57). Ezek a birtokok a kolostor környékén helyezkedtek el (17. ábra), de nem képeztek egybefüggő egységeket, így a ciszterci gazdálkodási rendszert, a grangiákat nem tudták teljes egészében megvalósítani. Azonban magát az igazgatási formát (központi irányítás) alkalmazták, ennek köszönhetően a birtokaikat erős kézben tartották.

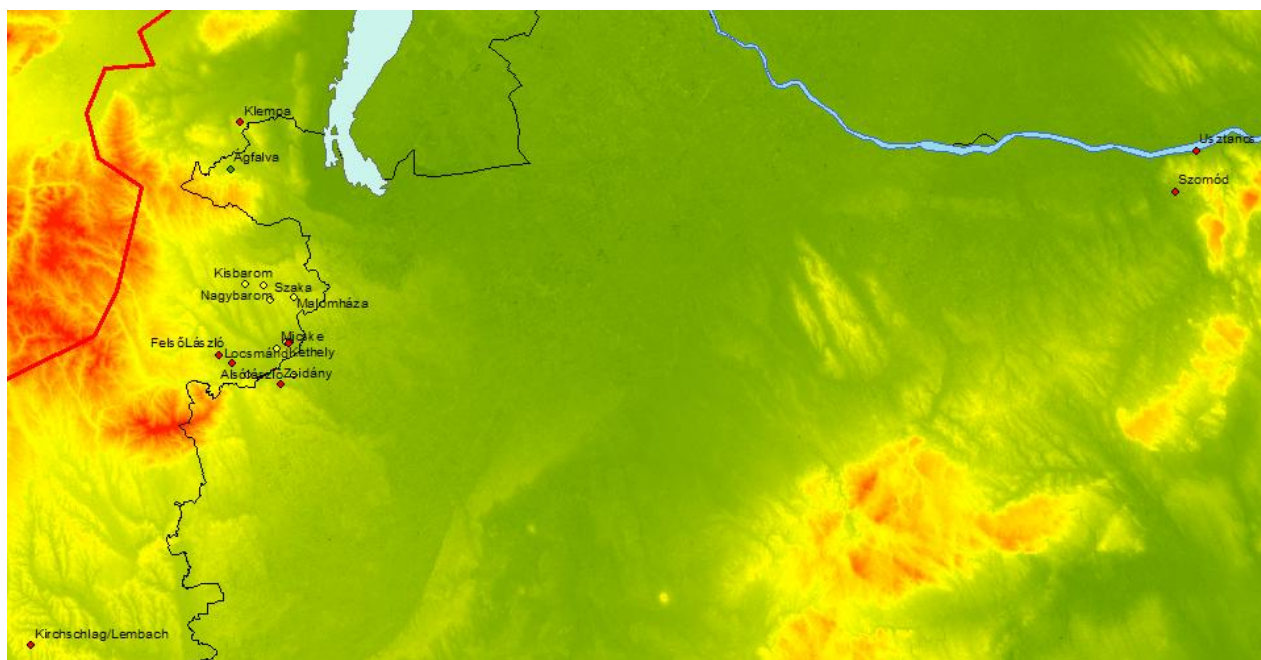

17. ábra: A borsmonostori apátság birtokában lévő falvak elhelyezkedése az alapítás időszakában (saját szerkesztés)

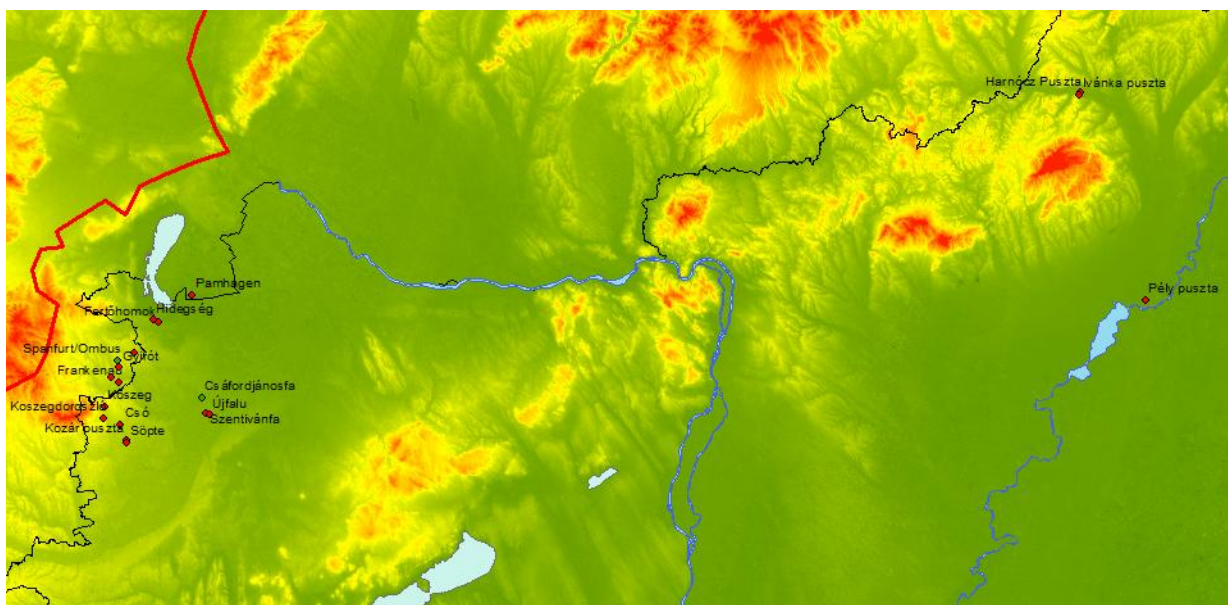
⁴⁰ Az alapításkor kapott falvak közül napjainkban is létező települések közigazgatási területének nagysága: Kethely: 38,4 km², Peresznye: 10,73 km², Malomháza: 12,86 km², Kis- és Nagy-Baron: 42,46 km², Ágfalva: 13,08 km², Klastrom: 7,72 km².

Ugyanezen birtokokat erősítette meg 1225-ben II. András király is, vagyis a birtokszerkezet a XIII. században változatlan volt. A birtokszerkezetben a XIV. század végén következnek be változások, mint például birtokaik eladása, illetve különféle pereskedések következtében elveszített, vagy elcserélt területek (BELITZKY 1938). A birtokszerkezet változásának, térbeli elrendeződésének más okai is voltak. Az eredetileg kapott széttagolt birtokrészekből egy összefüggő birtokrendszert kívántak létrehozni. Így voltak birtokok melyeket eladtak és voltak olyanok, melyeket a már meglévő terület mellé szereztek (FERENCZI 2010). Ágfalva Domonkos bán adománya volt, azonban 1265-ben gazdát cserél és az érte kapott 33 márkáért egy a monostor közelében lévő birtokot vásároltak rajta (FRÁNEK 1910).

Az apátság középkori teljes birtokjegyzéke a M6. mellékletben található, illetve az 18.–19. ábrákon látható, mely tükrözi a birtokszerkezet átalakulását. Az ábrákon azon falvakon elhelyezkedő birtokok és egyéb adományok kerültek feltüntetésre, melyeket az oklevelek leírásai alapján pontosan be tudtam azonosítani, illetve meg tudtam különböztetni, hogy egy teljes faluról, vagy csak egy földrészletről van szó.

18. ábra: A borsmonostori apátság tulajdonában levő falvak elhelyezkedése a középkorban
(saját szerkesztés)

19. ábra: A borsmonostori apátság tulajdonában levő változó nagyságú gazdasági területek elhelyezkedése a középkorban
(saját szerkesztés)

Az oklevelekben felsorolt birtokoknak nem minden esetben lehet meghatározni a pontos területi kiterjedésüket, elhelyezkedésüket. Azonban az oklevelek segítségével néhány helyszín beazonosítható, de a majorságokhoz tartozó földbirtokok pontos kiterjedése nem állapítható meg. Ilyen például közvetlenül az apátság körül elhelyezkedő tömb, melyet teljes egészében a ciszterciek birtokoltak, az 1225-ös oklevél szerint a határai pedig: *"...a Repce vizénél, a zsidányi határ mellett vette kezdetét, ahonnan a hegyoldalnak tartva, érintette azt a határjelet, amelyik a "Hurduc" nevű részén feküdt. A hegyről lejőve a zsidányi út melletti határjelhez, onnan pedig a Gatal faluba vezető út melletti határjelig ment. Innen visszatérve a zsidányi út melletti két határjelig, ahol Zsidány és Gatal határai érintkeztek, majd az út mentén több határjelet érintve egy hármás határjelig tartott. A harmadik határjeltől délnek fordulva a két almafa között fekvő régi utat átszelve egy Rekettyesnek nevezett helyre ért, ahonnan egy vízmosásos völgyben lévő fűzfákat érintve, egyenesen a Gyöngyös (Gyngus)-patak melletti Márton-féle malomhoz jutott. A malomtól a Gyöngyös futását követve a Lybnic-patak torkolatáig, onnan pedig a Lybnic futását egész annak a fejéig, a Pylgrimből, a mai Pörgölényből jövő nagy útig tartott. Ennek az útnak a mentén kelet felé tartva több határjel érintésével egy völgy fejéhez ért a határvonal. Ez a völgy a Sattelbach-patak völgye volt, ahol a patak folyását követve a Repcéig, majd pedig annak a futását követve a Merkel-féle malomig futott a határvonal. A Merkel-féle malomnál a határvonal átlépett a Repce balpartjára és a Szent Ágota tiszteletére emelt templom mögött a Sopronba*

vezető úthoz, onnét pedig több határjel elhagyása után hármas határjelhez ért, amelyek Konrádnak és testvéreinek Kis- és Nagy-Pulya nevű birtokait választották el az apátságától. Innen kelet felé fordulva arra az útra, amely két részre osztotta Kis- és Nagy-Micske (*Myxa minoris et maioris*) földjeit. Ezután dél felé több határjelt követve egy szedres, fűzfás részhez ért, ahonnan az Engödbe vezető út melletti három határjelt érintve átszelte az utat és kelet felé az út melletti réten elhelyezett határjelig tartott. Innét délnek fordulva átszelte a Repce közelében lévő rétet a Nadalthou (Nádasztó vagy inkább Nadálytó) mellett, majd ezt a mocsarat kissé elhagyva, visszatért ahhoz a helyhez, ahonnan kiindult.⁴¹ (BELITZKY 1938 pp. 449–450).

A grangia rendszer a ciszterciek tájalakító tevékenységének egyik alapeleme. A hazánkba nyugatról érkező szerzetesek a rendszert magukkal hozták, ám a hazai viszonyok (távol és szétdaraboltan elhelyezkedő birtoktestek) nem adtak lehetőséget a kiépítésre, hanem majorsági jellegű központokat hoztak létre. Néhány birtok esetében jól feltárható a birtoktest elhelyezkedése és az ott folyó gazdálkodásról is van információnk. Ezért nemcsak a borsmonostori kolostortájra, hanem a távolabb elhelyezkedő területeke és az ott folyó tájalakító tevékenységre is van rálátásunk.

Locsmánd Soprontól délre található. A birtok 1205 után került a ciszterciek kezére. Itt a szerzetesek Locsmánd jövedelmének felét, tizenkét szőlőt, három szabad birtokot, két malmot birtokoltak. Később 1275-ben kaptak további gyümölcsösöket, szántóföldeket a település területén (WENCEL IX. 141, FRÁNEK 1910). A területről készült 1. katonai felmérésen ábrázolt szőlőterületek és szántóterületek elhelyezkedéséből következtethetünk a korábbi tájszerkezetre, mely nagy valószínűséggel közel megegyezett vele, sőt napjainkra se sokat

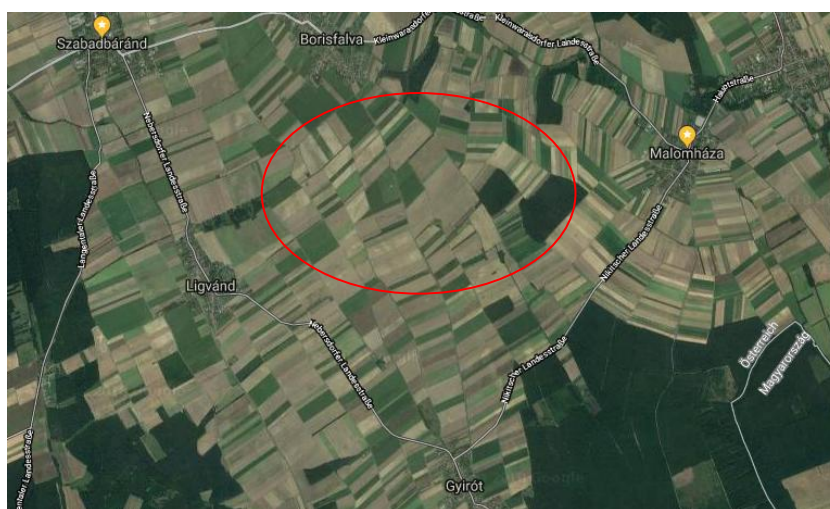
⁴¹ "...Prima igitur ipsorum meta incipit, ab ortu solis, super aquam Rebce, iuxta terram Sjdan ; inde vadit ad montem , ad metam , quae iacet in Hurduc , deinde montem ipsum ascendit ad metam , quae est iuxta yiam tendentem ad Sydan ; abhinc tendit ad metam, quae iuxta viam pergentem in Gathal, postea redit per eandem viam ad duas metas, vbi conueniunt termini de Sydan et Gathal, et ab hinc redit ad viam currens per plures metas, festinat ad tres metas; a tribus autem metis vertit se ad meridiem , et inde per antiquam viam inter duas malos ad locum, qui vocatur Rokathia (Reketye) postea descendit ad salices, in valle pluuiali; deinde recto tramite currit in fluuium Gundes versus molendinum Martini, ipsumque fluulum ascendens vsque ad locum, vbi riuulus Ljbnic cadit in ipsum ; deinde ipsum riuulum semper ascendendo, longa via redit ad caput ipsius Lybnic, et inde paulum versus orientem ascendit in viam magnam , quae venit de via Pilgin ; deinde per eandem viam plures metas habens festinat ad caput vnius vallis, quae dicitur Satelpach, ipsumque non deserens descendit in Rebce: inde descendens ipsam aquam vadit ad molendinum Markel, afo ipso autem molendino ex altera parte Rebce , ascendens retro Ecclesiam Sanctae Agathae pergit per viam, quae vadit in Supran, post haec per plures metas currit ad terminos trium terrarum Chounradi fratrumque suorum, P u 1 e maioris et minoris ; ab hinc per plures metas sub ortu solis vadit ad viam, quae diuidit Mychse maioris et minoris; deinde per plures metas recto cursu versus meridiem pergit ad Rubum salicis, inde ad tres metas tendit iuxta viam, quae tendit in villam En Gud; inde per eandem viam versus orientem festinat ad metam, quae iacet sub prato in via, de qua denuo reuertens, contra meridiem properat per pratum in Rebce iuxta stagnum, quod vulgo dicitur Nadalthov; inde pauulum ipsam aquam ascendens reuertitur ad locum suum, vnde processit. ..." (FEJÉR III.2. pp. 61-62.)

változott (20. ábra). Az adott területre vonatkozó, általam kidolgozott elemzés eredményét összehasonlítva a területhasználatok elhelyezkedésével megállapítható, hogy a táji adottságokhoz igazodtak a gazdálkodás során. A szőlő területeken az uralkodó lejtőkategória 5–10%. A szántóföldek és a gyümölcsösök 0–5% közötti lejtőkategória tartományban voltak.

20. ábra: Szőlőterületek Locsmánd határában
(saját szerkesztés, I. katonai felmérés, Google Earth)

Száka (21. ábra) Locsmándtól északra helyezkedett el, mely település napjainkra már eltűnt. Határait a középkori leírás szerint a következő települések alkották: Malomháza, Barom, Ligvánd, Gyirót és Ambus puszta. Száka szintén Domonkos bán adománya volt, mely II. András részéről megerősítésre került. Továbbá Zakan és Kerek nevű rétek és egy 140 holdnyi földbirtok is a borsmonostoriak tulajdonát képezték ebben a birtoktestben (FRÁNEK 1910).

21. ábra: Az egykori Száka elhelyezkedése
(saját szerkesztés, I. katonai felmérés, Google Earth)

A borsmonostori szerzetesek tevékenysége, hatásuk a tájalakulásra

A szerzetesek tevékenységének első hatása az építkezésben, az addig műveletlen területek (mocsarak, ingoványok) művelésbe vonásával jelentkezett. Birtokaikon, mint például Malomházán, Kethelyen és Peresznyén⁴² gazdasági telepeket, szántóföldeket alakítottak ki.

A királyi és a pápai támogatás és ezen keresztül a jelentős külföldi kapcsolatok eredményeként hazánkban addig nem ismert gyümölcsfajtákat honosítottak meg, a máig híres borsmonostori gesztenyét, a diót és a répacukrot. A növények termesztését később a környéken élő népek is átvették tőlük (KOVÁCS 1904). A szerzetesek a Heiligenkreuzból és a Nyugat-Európából hozott fejlettebb mezőgazdasági tevékenységnek köszönhetően egy virágzó gazdaságot hoztak létre a kolostor közvetlen közelében és a távolabbi birtokaikon is (FRÁNEK 1910). Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a környék nemcsak a szerzetesek gazdálkodásának köszönheti fejlődését, hanem az általuk képviselt és átadott szellemi tudásnak is (lelkipásztorkodás, oktatás).

Borsmonostori kolostortáj napjainkban

Napjainkban az eredeti középkori borsmonostori kolostortáj jórészt eltűnt, csak egy-egy eleme maradt fenn (22. ábra). Az évszázadok folyamán a Répce medre jóval távolabb került az apátságtól, a halastó helye ugyan felismerhető, de mezőgazdasági terület van a helyén. A középkori épületegyüttest átalakították, a mai is álló épületek a barokk korból származnak.

⁴² "...In quibus liaec propriis duximus expriiinda vocabulis: Locum vestrum, in quo praefatum monasterium situm est, cum omnibus pertinentiis suis, Grangiam, quae vocatur Ukacs, Grangiam, quam habetis in Menyharth, et Grangiam, quam habetis in Proscingen (Perezne) cum omnibus pertinentiis eius et terris cultis, syluis, aquis, molendinis, pratis, pascuis, et aliis libertatibus et immunitatibus suis. Sane laborum vestrorum, quos propriis mariibus aut sumtibus colitis, quam de terris cultis, quam incultis, siue de ortis et virgidis, et piscationibus vestris, vel de nutrimentis animalium vestrorum, nullus a vobis clemas exigere vel extorquere praesumat. ..." (FEJÉR VII. 5. pp. 158-159). Vagyis: "... Amelyben a saját nevükön kifejezésre hozzuk: A területeteket, amelyen az említett monostor áll, minden tartozékával együtt, a grangiát, amit Ukacsnak hívnak, a grangiát, ami Menyhárton van, és a grangiát ami Pereznen van, minden tartozékukkal együtt, és a megművelt földekkel, erdőkkel, vizekkel, malmokkal, rétekkel, legelőkkel és más szabadságaival és kiváltságaival együtt. Természetesen a munkátokból, amit saját kezűleg vagy költségen végeztek, vagy a kertjeitekből és cserjéseitekből, és a halászóhelyeitekből, vagy a haszonállataitokból, senki tőletek nem követel vagy zsarol tizedeket. ..."

22. ábra: A borsmonostori kolostortáj kiterjedése napjainkban
 (saját szerkesztés, MAKSAY 1959, FERENCZI 2010, Google Earth)
 (szaggatott piros vonal: középkori kolostortáj kiterjedése /kolostorfal/, folyamatos piros vonal: jelenkori kolostortáj kiterjedése, szaggatott kék vonal: Rápce középkori medre, folyamatos kék vonal: Rápce jelenkori medre)

A régi birtokokon – egy-egy helységnév formájában – a középkori kolostortáj elemekre utaló elnevezés maradt fenn. Ilyen például Olmód és Horvátzsidány határában lévő vizenyős terület, ahol a középkorban egy halastó volt. A terület népi elnevezésre továbbra is "halastó" (KOVÁCS 1904).

5. Következtetések és javaslatok

Az eredmények kiértékelése igazodik az elvégzett vizsgálatok rendszeréhez, vagyis először jellemzem az egyes monasztikus rendek letelepedés-kori táji adottságait. Utána a középkori kolostortáj elemzése, a szerzetesek tájalakító tevékenységének a leírása következik, majd a halastavak elemzésével foglalkozom. Legvégül pedig javaslatokat fogalmazok meg a további kutatási lehetőségek tekintetében.

5.1. A monasztikus rendek magyarországi letelepedés-kori táji adottságai

Az egyes rendek letelepedés-kori táji adottságainak a jellemzésénél először meghatározom a domborzati jellemzőket, majd az infrastrukturális jellemzőknél az utaktól és a lakott területektől való távolságra térek ki, legvégül pedig a letelepedés-kori területhasználatot jellemzem.

5.1.1. A bencés rend letelepedés-kori táji adottságai

A monostorok domborzati jellemzői: a monostorok környezetükből kiemelkedő magaslatra épültek, melyet viszonylag sík területek öveznek. A monostorok a kiemelkedő területek északi, nyugati és északnyugati oldalán helyezkednek el, sík és enyhén lejtős területeken, de néhány esetben találkozunk 17% feletti, de 25% alatti lejtőkategória tartományokkal (Tihany, Szentmárton).

A kolostorok telepítő tényezői között szerepel a vízfolyástól, utaktól és lakott területektől mért távolság is. A bencések esetében a vízfolyások a monostor közvetlen szomszédságában vannak (átlagosan 0,5 km-es távolságra), a monostor falain kívül. A fő közlekedési útvonalak 15 km-es távolságon belül és a lakott területek többsége 1 km-es távolságon belül helyezkedik el. A bencés monostorok többsége az alapítást megelőzően művelés alá nem vont területen épült fel, a domináns területhasználat az erdő, rét, mocsaras, lápos terület. Mint mindenhol itt is találkozunk kivételekkel, Pécsvárad és Lébény esetében udvarház helyén épült fel az apátság.

Megállapítható, hogy a bencéseknél a domborzati tényezők megfelelték az alapítás kori elvárásoknak, jórészt lakatlan területeket foglaltak el, melyek királyi vagy nemzetségi tulajdonban voltak, azonban falvak és fő közlekedési útvonalak közelében, mely ellent mond a regula előírásainak. Az adottságok elemzése során nem mutatkozott különbség a királyi és a magán alapítások között.

5.1.2. A ciszterci rend letelepedés-kori táji adottságai

A megépített monostorok domborzati jellemzői: a monostorok magaslatokkal övezett völgyekben helyezkedtek el, a völgyek északi, keleti és északkeleti felén, sík és az enyhén lejtős területeken.

A ciszterciek esetében a vízfolyások átlagosan 0,5 km-es távolságra vannak a monostortól, a monostor falain kívül. Az alapvető állítás, hogy rendszerint a patakok bal partján helyezkednek el, nem igaz, hiszen az általam vizsgált nyolc monostorból négy a patakok jobb partján helyezkedett el, három bővizű forrás mellett, míg csak egy a patak bal partján. A fő közlekedési útvonalak 5 km-es távolságon belül, kevés 10–20 km távolságban helyezkedik el. Ebben az esetben a nemzetségi monostorok távolabb helyezkednek el az utaktól, mint a királyi alapításúak. Az alapvető ciszterci szabályok megkövetelték, hogy lakott területektől távol épüljön fel a monostor. Ezzel szemben hazánkban két irány figyelhető meg. Egyik esetben lakott területen belül vagy 0,5 km-es távolságban építették fel monostoraikat (Szentgotthárd, Pásztó, Borsmonostor, Cikádor) másik esetben pedig még nem beépített, ugyanakkor lakott területhez közeli (1,5 km-en belül) mocsaras, lápos területre építkeztek.

Megállapítható, hogy a cisztercieknél a tényezők nem minden esetben feleltek meg az alapítás kori elvárásoknak. Sok esetben lakott területen belül, vagy közel hozzá és fő közlekedési útvonalak közelében helyezkedtek el a monostorok. Az adottságok elemzése során nem mutatkozott különbség a királyi és a magán alapítások között.

5.1.3. A premontrei rend letelepedés-kori táji adottságai

A megépített prépostságok domborzati jellemzői: a monostorok környezetükből kiemelkedő pontokra épültek, sík és az enyhén lejtős területeken, melyek kitettsége a nyugati tájolás kivételével minden tartományban megtalálható.

A premontreiek esetében a vízfolyások átlagosan 0,5 km-es távolságra vannak a prépostságtól. A fő közlekedési útvonalak 20 km-es távolságon belül vannak, melyek mind kereskedelmi útvonalak. Ennek oka, hogy a rendnél főleg magán alapítású monostorok jellemzőek, az utakat pedig a középkorban egy-egy főúr vagy a király birtokolta, így az általa birtokolt út közelében került elhelyezésre az épületegyüttes. A lakott területek többsége 1–5 km-en belül helyezkedik el, mely szintén a magán alapításhoz, illetve lelkipásztori tevékenységükhöz köthető, hiszen a nemzetségek birtokközpontjaik, lakhelyük közelében ajándékoztak a szerzeteseknek földterületet

az építkezésekhez, melyek még művelés alatt nem álló területek voltak. Kivétel ez alól Ócsa és Hatvan, ahol lakott területen belül épült fel a prépostság, ahol Ócsa királyi alapítású.

Tehát megállapítható, hogy a premontreieknél az alapító nagy befolyással bírt, azonban táji, domborzati adottságok megfeleltek az alapítás kori elvárásoknak és a lakott területektől, utaktól távolabb épületek fel a monostorok.

5.2. A monasztikus rendek középkori tájalakító tevékenysége, a középkori kolostortáj

A középkori kolostortáj jellemzésénél figyelembe vettem a monostor környéki táji adottságokat (500 m sugarú puffer terület elemzése), a területhasználati változásokat (alapítás előtti területhasználat összevetése a szerzetesrendek gazdálkodása révén létrejött területhasználatokkal (*M4. melléklet*), illetve a birtokadományok elhelyezkedését (*M6. melléklet*).

5.2.1. A bencés rend középkori tájalakító tevékenysége

A rend esetében a birtok adományok elhelyezkedésének köszönhetően kettős tájalakító tevékenység figyelhető meg. Az egyik a monostor közvetlen közelében jelentkezik, a másik pedig a távolabbi, a középkori Magyarország területén elszórtan elhelyezkedő birtokokon jelentkező tájalakító tevékenység.

A bencés monostorokat a letelepedés idejében addig művelés alá nem vont területek öveztek, melyek jórészt erdőket, réteket, mocsaras és lápos területeket jelentett. A monostor, mint a kolostortáj első eleme környezetéből kiemelkedett, mivel legtöbb esetben nem volt körülötte település uralta a tájat. A letelepedés után a környező területeket birtokba vették, az ugart feltörték és művelés alá vonták. Az 500 m sugarú körben képzett puffer terület és a rendelkezésre álló írott források alapján az alacsonyabb, 0–12%-os lejtésű területeken szántóföldeket, legelőket alakítottak ki, míg a meredekebb területeken szőlő ültetvényeket hoztak létre figyelembe véve az adott terület kitettségét is. Ahol a táji adottságok megfelelőek voltak duzzasztással halastavakat hoztak létre. A középkor végére a monostorok körül települések alakultak ki.

5.2.2. A ciszterci rend középkori tájalakító tevékenysége

A rend esetében a birtokadományok elhelyezkedésének köszönhetően itt is kettős tájalakító tevékenység figyelhető meg. Az egyik a monostor közvetlen közelében jelentkezik, a másik pedig a távolabbi, a középkori Magyarország területén elszórtan elhelyezkedő birtokokon jelentkező tájalakító tevékenység.

A ciszterci monostorok közül több lakott területen belül létesült, így közvetlen környezetében elhelyezkedő lakott terület elhagyása után találkozunk művelés alá nem vont területekkel. Azon monostorok melyek nem lakott területen épültek fel a letelepedés idejében addig művelés alá nem vont területek övezték, melyek jórészt réteket, mocsaras, lápos területeket jelentett. Mivel magaslatoktól övezett völgyekben, több esetben lakott területen belül, helyezkedtek el a monostorok, így közvetlen környezetükben, az alacsonyabb 0–12%-os lejtésű területeken főleg szántóföldek voltak és távolabbi, meredekebb domboldalakon a szőlő területek. A völgyben való elhelyezkedés adta táji adottságokat kihasználva a monostorok közelében patakok duzzasztásával halastavakat hoztak létre. A középkor végére a monostorok körül települések alakultak ki.

5.2.3. A premontrei rend középkori tájalakító tevékenysége

A rend esetében a birtok adományok elhelyezkedésének köszönhetően itt is kettős tájalakító tevékenység figyelhető meg. Az egyik a monostor közvetlen közelében jelentkezik, a másik pedig a távolabbi, a középkori Magyarország területén elszórtan elhelyezkedő birtokokon jelentkező tájalakító tevékenység.

A premontrei monostorokat a letelepedés idejében addig művelés alá nem vont területek övezték, melyek jórészt rét, mocsaras, lápos területeket jelentett. A monostor mivel nem volt körülötte település, uralta a tájat (kivétel Hatvan). A letelepedés után a környező területeket birtokba vették, az ugart feltörték és művelés alá vonták. Az 500 m sugarú körben képzett puffer terület és a rendelkezésre álló írott források alapján sík és közel sík területeken szántó földeket, legelőket alakítottak ki. Ahol a táji adottságok megfelelőek voltak duzzasztással halastavakat hoztak létre. A középkor végére a monostorok és az általuk létrehozott majorsági központok körül települések alakultak ki.

5.3. Középkori kolostortáj elemek napjainkban

Napjainkra ez eredeti középkori kolostortáj teljesen megváltozott, átalakult. A monastorokat övező mezőgazdasági területek eltűntek, beépültek. A ma is működő apátságokat, illetve a romokat település öleli körbe, ott ahol az épületek teljesen elpusztultak a település ráépült a helyére. Ennek köszönhetően a középkori területhasználatok térbeli szerkezete teljesen megváltozott, a szántók, legelők eltűntek, helyüket a beépített területek vették át. Mindezek ellenére a kolostortáj egy-egy eleme napjainkban is megtalálható, illetve helye beazonosítható. Ezek a szerzetesek által, a patakok duzzasztásával kialakított halastavak. Eredeti számuk és nagyságuk lecsökkent, csak egy-egy maradt fenn, mint például Zircen (23. ábra), Somogyváron vagy Jászon (24. ábra), Pilisen (25. ábra), Borsmonostoron ugyan nem maradt fenn, de a helye beazonosítható.

23. ábra: A megmaradt halastavak Zircen
(Forrás: I. katonai felmérés, OSM)

24. ábra: A megmaradt halastó Jászón
(Forrás: I. katonai felmérés, OSM)

25. ábra: A pilisi halastó helye
(Forrás: OSM, szerző saját felvétele)

5.4. Következtetések szintézise

Megállapítottam, hogy a három monasztikus rend esetében, a középkorban, térben és időben elkülönülő, illetve közvetett és közvetlen tájalakító tevékenység figyelhető meg. Térben való elkülönülésének egyik oka a birtokadományok nagysága, mely visszavezethető az alapító kilétére. Azon monostorok melyek királyi alapításúak jóval nagyobb kiterjedésű és mennyiségű birtokkal rendelkeztek, mint a magán alapításúak. Így azon monostorok melyek több és nagyobb kiterjedésű földbirtokkal rendelkeztek a középkori Magyarországon, nagyobb területen fejtették ki tájalakító hatásukat. A területi elkülönülés másik oka a birtoktestek elhelyezkedése. Egy nagyobb birtoktest helyezkedett el az apátság körül és a többi pedig az ország más pontjain, szétszórva. Így a tájalakító tevékenység egyrészt közvetlenül a monostor közelében jelentkezik, másrészt pedig az ország területén elszórtan elhelyezkedő birtokokon.

Tájalakító tevékenységük két időintervallumra bontható. Az első időintervallum a letelepedés időszaka. A monostorok megépítése jelentett az első tájbefolyásolást. A vizsgált monostorok megépítésük idejében uralták a tájat, még azok is, melyek lakott területen belül épültek fel, hiszen ezek is kiemelkedtek a mezővárosi környezetből. A második korszak már nagyobb időtartamot ölel fel, a középkort. A monostorokat a letelepedés idejében addig művelés alá nem vont területek övezték, melyek jórészt erdő, rét, mocsaras, lápos területeket jelentett. A letelepedés után a szerzetesek a környező területeket birtokba vették, az ugart feltörték, a mocsarakat lecsapolták, az erdőket kiirtották, vagyis művelés alá vonták a tájat. A fejlett mezőgazdasági tevékenységüknek köszönhetően a birtokukban lévő területek fejlődésnek

indultak, a majorságok, illetve a monostor körül a középkor végére falvak, mezővárosok alakultak ki.

Az elvégzett elemzések alapján megállapítottam, hogy a monostorok közvetlen környezetében végzett gazdálkodó tevékenység során minden esetben alkalmazkodtak a táji adottságokhoz. A nyugatról magukkal hozott fejlettebb eljárásokat ötvözték a helyi lehetőségekkel, adottságokkal. A sík, illetve viszonylag sík területeken szántóföldeket, legelőket, gyümölcsösöket alakítottak ki, míg a meredekebb domboldalakon szőlő ültetvényeket hoztak létre, ezzel is újra felvirágoztatva a szőlőtermesztést hazánkban. A táji adottságokhoz való alkalmazkodás másik kitűnő példája a halastavak kialakítása. Ahol a terepi viszonyok lehetővé tették, patakok duzzasztásával halastavakat hoztak létre.

Ugyanakkor nemcsak térben és időben elkülönülő tájalakító tevékenységről és hatásról beszélhetünk, hanem közvetett és közvetlen hatásokról is. Közvetlen hatás a monostorhoz tartozó birtokokon, falvakban jelentkezik, melyek a következők: falvak kialakulása, helyhez rögzülése; a gazdálkodás fejlődése (háromnyomásos gazdálkodás átvétele, az ártéri gazdálkodás helyett víz hasznosítása duzzasztásokkal). Közvetett hatás pedig a nem szerzetesi tulajdonban lévő területeken később jelenik meg. A környező települések, jobbágyfalvak, birtokok átvették a szerzetesek által alkalmazott fejlett gazdálkodási technológiákat, melyeknek hatása a késő középkorban válik érezhetővé. A vizsgált monasztikus rendek által létrehozott kolostortáj és tájalakító tevékenységüknek összefoglaló bemutatása a *10. táblázat*ban látható.

10. táblázat: A vizsgált monasztikus rendek által létrehozott kolostortáj jellemzése

	Bencés	Ciszterci	Premontrei
Elhelyezkedés, letelepedés	- főleg Dunántúl, illetve Maros, Körös, Tisza mente - hegytetőn, patak vagy forrás közelében - közel a lakott területekhez (ellentétben a nyugati példákkal) - figyelembe vették: a szántóföld minőségét, patak és forrás közelségét, kő és erdő minőségét, napfény és eső mennyiségét, országút és szomszédság távolságát	- jellemzően az ország nyugti részén, kevesebb Felvidéken, déli országrészen - vízzel bőven ellátott völgyekben - lakott területen belül, vagy közel hozzá (ellentétben a regula előírásaival) - rendszerint a patakok bal partján, de hazánkban vegyes képet mutat (fele-fele arányban a jobb és a bal parton)	- kezdetben a bencések és a ciszterciek által kevésbé „megszáll területeken”, az ország északkeleti, északi részein, néhány Dunántúlon - majd lassan a még be nem népesített, bencések által nem lakott belső területeken - víz mellett, dombtetőn, bencés minta átvétele - távolabb a lakott területektől

	Bencés	Ciszterci	Premontrei
Táji adottságok, indikátorok (domborzat, víz, tájolás, település közelsége, út közelsége)	- magaslati pontokon a monostorok - tájolás: észak, nyugat, északnyugat - víz: kisebb patak, vagy forrás mindig volt a monostor közelében - települések és fő közlekedési utak közelében	- völgyekben a monostorok - tájolás: észak, kelet, északkelet - víz: közepes patak partján, mivel öntözéses gazdálkodást folytattak - települések és fő közlekedési útvonalak közvetlen közelében	- magaslati pontokon a prépostságok - tájolás: változatos - víz: kisebb patakok közelében - távolabb a lakott területektől és a fő kereskedelmi útvonalaktól
Birtokviszonyok, adományok	- belső gyepű területén - kezdetben királyi adományok, később nemesi alapítások - magán alapításnál a birtok méretek kisebbek, mint a királyiak esetében - magán alapításnál az alapító érdekei jobban érvényesültek (családi temetkezési hely) - magán alapításnál nem öröklött, hanem szerzett birtokok voltak - főleg lakott területekhez közel, mivel a fálvak lakói dolgoztak a földeken	- külső gyepű területén, lakatlan területek - főleg királyi adományok, egyességet is kötöttek, hogy olyan jogokat ad a király a szerzeteseknek, mint amit Franciaországban biztosítottak nekik - később magán alapítások is vannak, de ezek szerényebb méretű birtokok - a fálvak lakói dolgoztak a földeken	- külső gyepű területén, lakatlan területeken - többségében magán alapítás, így a birtokok mérete jóval kisebb - királyi alapításuk az első monostorok voltak - laikus testvérek dolgoztak a földeken
Birtoktestek nagysága	- elsősorban az adománytól és az alapító kilététől függött - monostor a központ, körülötte a majorok, birtoktestek - legnagyobbak és leggazdagabbak az összes rend közül - a birtok adományok nagysága és elhelyezkedése úgy, hogy az év minden szakaszában ellássák magukat (dunai és tiszai halászó helyek) - még a régebbi telek kialakítás a jellemző: négyzetes	- elsősorban az adománytól és az alapító kilététől függött - grangia rendszer részbeni átvétele - hosszúkás telkek, melyek az új eketípusnak kedveznek	- elsősorban az adománytól és az alapító kilététől függött - a szélesebb elterjedésükben nagy szerepet játszott, hogy beérték kisebb földterülettel, hiszen a lelkipásztorkodás is jövedelmet biztosított számukra

	Bencés	Ciszterci	Premontrei
Gazdálkodás jellemzése	- földművelés jobbágyfalvakkal - fejlett, de régebbi eke alkalmazása - officinális irányítja a birtokokat (23 db birtok tartozik hozzá) - hozott minta teljes átvétele - kolostor körül intenzív gazdálkodás, a többi területen vegyes vagy specializálódott gazdálkodás - sík területeken szántóföldek, meredek területeken (domboldalon) szőlő termesztés - itt még inkább kétnyomásos gazdálkodás - víz hasznosítás: duzzasztás, öntözés, halászat, malmok	- már a legfejlettebb háromnyomásos gazdálkodás alkalmazása - fejlettebb eszközök használata (igavonás, új eke, mélyszántás) - grangia rendszer részbeni átvétele (Zirc) - hozott nyugati igazgatási rendszert átvétele - majorsági jellegű birtokközpontok kezdetben, de a nagy és sokféle lévő birtokok miatt ezt nem tudták tartani és áttértek a jobbágytelepek, földesúri gazdaságok alkalmazására - a termőföld kihasználását előre megtervezték a hűbéri gazdálkodással szemben - új növények, eszközök, új gazdálkodási forma - főleg síkvidéki gazdálkodás, szőlő terület kevesebb, mint a bencésekénél - domboldalakon teraszokat létesítettek, amelyek a művelést megkönnyítették - víz hasznosítás: duzzasztás, öntözés, halászat, malmok - nagy hagyományai voltak a halgazdálkodásnak, vízgyűjtés és duzzasztások segítségével szinte minden apátság közvetlen közelében halastavakat hoztak létre	- bencés minta átvétele, ötvözve a fejlettebb ciszterci módszerekkel - földművelés jobbágyfalvakkal - laikus testvérek művelik a földeket - intenzív gazdálkodást folytattak - feladataik sorrendben az előírásnak megfelelően: kert létesítése, monostor megépítése, mocsarak lecsapolása, források és patakok vizének hasznosítása, szántóföldek kialakítása és bekerítése
Fejlettségi szint	- mivel lakott területek közelében telepedtek le és a jobbágyok művelték a földjeiket, így gyorsabban fejlődtek - jelentős közvetlen és közvetett hatás - tatárjárás miatt megtorpan a fejlődés, de utána visszatelepülés és újabb fellendülés - monostor körüli szerveződés a késő középkorban	- gyors fejlődés a birtokaikon - jelentős közvetlen és közvetett hatás - gazdálkodás szempontjából ők voltak a legfejlettebbek - tatárjárás miatt megtorpan a fejlődés, utána lassú visszatelepülés és fellendülés - monostor körüli szerveződés a késő középkorban	- lakatlan területeken, de mivel lelkipásztorkodással is foglalkoztak gyorsan terjed - tatárjárás után nehezen éled újjá - jelentős közvetlen és közvetett hatás

	Bencés	Ciszterci	Premontrei
Terület átalakítások	- az új földeket az erdőktől, a legelőktől, a réttől és a teljesen értéktelen területekből vették el, főleg szántóknak és szőlő területeknek	- rétből legelő - posványosból legelő - posványból szántó - erdőből szántó	- erdőből szántó - rétből szántó - mocsárból szántó

5.5. A középkori kolostortáj általános leírása

Az elvégzett kutatások és vizsgálatok alapján általánosságban bemutatom a középkori kolostortáj és kialakulásának folyamatát. Az egyes monasztikus rendekhez tartozó szerzetesek a királytól vagy a nemesi családtól adományba kapott területen kiválasztották a monostor helyét és elkezdődtek az építkezések, melyek az első jelentős beavatkozást jelentették. A monostor elhelyezkedésénél elvárás volt a rend regulájában előírt szabályoknak való megfelelés, azonban ez nem minden esetben teljesült, mint ahogy azt a magyarországi bencés és ciszterci monostoroknál megállapítottam. Az építkezések során először a kolostor falai emelkedtek a tájképbe, majd az évek múlásával a kolostorhoz kapcsolódóan a templom is felépült. A monostor építésével párhuzamosan elkezdődött – a megélhetésük biztosítása érdekében – az épületek körül elhelyezkedő földek művelésbe vonása. A monostor körül zöldséges-, gyümölcsös- és gyógynövényes kertek létesültek, melyeket fallal vettek körül. A kertek könnyebb művelése érdekében rendezték a felszínt, sík felületeket, azaz teraszokat alakítottak ki, melyeket támfalakkal tagoltak. A kertekben a szerzetesek gazdálkodtak, mivel ez a zárt életterük volt, ahova a konvent tagjain kívül más nem mehetett be. Mindegyik monostor esetében alapvető követelmény volt a falakon belüli vagy a közelben lévő vízforrás léte, mely kettős cél szolgált: egyrészt a mindennapi élethez, másrészt a gazdálkodáshoz szükséges vízmennyiséget biztosította. (A monostor körül közvetlenül kialakult, fallal körülvett terület részletes bemutatása a 4.4 fejezetben, a borsmonostori ciszterci apátságánál olvasható.) Az alapító személye (király vagy nemesi család) határozta meg az alapításkor kapott birtokrészek számát és nagyságát. A királyi alapítású monostorok jóval több és nagyobb kiterjedésű területeket kaptak, mint a magán monostorok. Ezek a területek vagy már művelés alatt álltak az ott élő emberek által, vagy még teljesen "szűz" földek voltak, melyeket a szerzetesek vontak művelés alá és virágzó mezőgazdasági kultúrát hoztak létre. Az adományba kapott területek elhelyezkedése változatos volt, a birtokok egy része a monostor közvetlen közelében, illetve a környező településeken

helyezkedett el, a másik részük pedig szerte az országban, akár több napi járásra is. A közelben, egy napi járásra elhelyezkedő területek művelésbe vonása már a kolostor körüli gazdasági terület kialakításával elkezdődhetett, ahol mindennapi étkezéséhez szükséges gabonát, zöldségeket, gyümölcsöket és gyógynövényeket termesztettek. A szántóföldek távolsága (az éjszakát a szerzetes nem tölthette a kolostor falain kívül) és nagysága befolyásolta, hogy azokat a szerzetesek vagy a jobbágyság művelte. A művelt területeken a kor legfejlettebb gazdálkodási módszereit alkalmazva teremtték meg az ellátásukhoz szükséges terményeket. A birtokszerkezet kialakítása során alkalmazkodtak a táji adottságokhoz, vagyis az egyes parcellák, területhasználatok, termesztett növények térbeli elhelyezése során figyelembe vették a terület elhelyezkedését (vízfolyás távolsága az öntözés miatt), domborzati adottságait (kitettség, lejtőtartomány ezen keresztül a benapozottság). A táji adottságokhoz való alkalmazkodás a halastavak és a malmok kialakításában is megmutatkozott. A monostor közvetlen közelében elhelyezkedő vízfolyáson a terepi adottságokhoz igazodva duzzasztó gátak segítségével hozták létre a halastavakat vagy azoknak láncolatát. A duzzasztó gátak és a kiépített malomárkok pedig a megfelelő vízmagasságot és vízmennyiséget biztosították a malmok számára. A monostor körül évek múlva virágzó gazdaság, kolostortáj alakult ki, melynek szerkezete a következőképpen nézett ki: központját a fallal körülvett monostor képezte (ahol a falakon belül is kertek létesültek), melyet különböző távolságokban elhelyezkedő birtokközpontok és ezeket övező gazdasági területek vettek körbe.

A monostorok nemcsak gazdasági, hanem kulturális és vallási központok is voltak. Ezek együttes hatása azt eredményezte, hogy a legtöbb monostor és birtokközpont körül már a középkorban település jött létre, mely a kolostortáj szerves részét képezte.

A távolabb és elszórtan elhelyezkedő birtokrészekről a szerzetesek gyakran megváltak, vagy elcserélték egy közelebb lévő területre. A monostortól távolabb elhelyezkedő birtokokon a gazdálkodás megszervezése később kezdődött el, melyeket rendszerint nem a szerzetesek irányították közvetlenül. A birtokok vezetését egy ott élő személyre bízta. A távolság ellenére itt is virágzott a gazdálkodás, a térség fejlődésnek indult.

A művelésbe vonással a tájegység mozaikosabbá, azaz változatosabbá vált. A kolostortáj meghatározó eleme az ember tájformáló termesztő tevékenysége, illetve azok feltételeinek megteremtése volt. A szerzetesek tájalakító tevékenységének összefoglaló bemutatása a *11. táblázatban* látható.

11. táblázat: A szerzetesek tájalkító tevékenysége korszakokként

Időszak Tevékenység	Letelepedés időszaka	Középkor ("üzemeltetés")	Utóélet (török dúlás és II. József rendelete után)
Bányanyitás	X		
Építkezés	X	X	X
Erdőirtás	X		
Gyepfeltörés	X		
Szántóföldi művelés	X	X	
Kert kialakítás	X		
Lecsapolás	X		
Halastó kialakítása		X	
Malomépítés		X	
Szőlő telepítése		X	
Fakitermelés		X	
Infrastruktúra kiépítése	X	X	X
Település kialakulása		X	

A török kiűzése után a szerzetesek visszatértek kolostoraik egy részébe, a helyreállító építkezések elkezdődtek és ismételten felvirágoztatták a gazdálkodást. A fejlődési folyamatnak II. József szekularizációt rendelete vetett véget, melynek következtében a monasztikus rendek a gazdálkodásról a tanításra tértek át. A kolostortáj átalakulása, egyes elemeinek az eltűnése ekkor már jelentős mértéket öltött. Napjainkban pedig szinte teljesen átalakult, eltűnt. A végbemenő folyamatok alapján a következőképpen lehet csoportosítani a monastorokat:

- teljesen eltűnt, létezését csak oklevelek bizonyítják (Báta, Pornó, Váradhegyfok),
- romos állapotban maradt fenn, eredeti funkcióját már nem tölti be (Pilis, Somogyvár),
- a kolostor épülete elpusztult, de a hozzá tartozó templom átalakítva működik (Lelesz, Bélapátfalva),
- az eredeti monostor teljesen újjáépülve, újjászervezve működik napjainkban (Jászó, Bakonybél),
- kisebb kihagyásokkal, illetve átalakításokkal folyamatosan működik (Pannonhalma, Zirc, Tihany).

5.6. Hipotézisek vizsgálata az eredmények alapján

H1 Hipotézis: Előzetes irodalomkutatás alapján feltételezem, hogy a kolostortáj fogalom, illetve annak értelmezése, területi lehatárolása nem egységes. Az irodalomkutatás alapján létrehozható egy egységes definíció a kolostortájra.

A hipotézis helyesnek bizonyult. A nemzetközi és a hazai szakirodalom alapján számos, ám nem egységes kolostortáj fogalommal találkoztam. Azonban túlsúlyban volt az olyan szakirodalom, mely igaz ugyan hogy egy adott rendhez, vagy egy adott térség kolostortáj elemzésével, annak feltárásával foglalkozik, de nem definiálta magát a fogalmat.

H2 Hipotézis: Feltételezésem alapján a magyarországi letelepedésük időszakában a három monasztikus rend (bencés, ciszterci, premontrei) által monostoraik számára kiválasztott területek eltérő táji adottságokkal rendelkeznek és megfelelnek az egyes rendekhez tartozó regula előírásainak.

A hipotézis az elvégzett kutatás alapján részben bizonyult helyesnek. Az általam kidolgozott vizsgálati módszer alapján helyes feltételezésnek bizonyult, hogy a három monasztikus rend letelepedés-kori táji adottságai, a táj karaktere eltérő egymástól. Azonban ezek nem minden esetben feleltek meg a regula előírásainak (bencés, ciszterciek), így ezen feltételezésem téves volt.

H3 Hipotézis: Feltételezésem alapján a három monasztikus rend középkori tájalakító tevékenysége és ennek következtében kialakult kolostortáj jelentős változásokat eredményezett a középkori Magyarország tájszerkezetében. Továbbá az előzetes irodalomkutatás alapján feltételezem, hogy a rendeknek a tájban változást okozó tevékenységük időben és térben elkülönülnek egymástól.

A hipotézis az elvégzett kutatás alapján helyesnek bizonyult. Az általam kidolgozott vizsgálati módszer eredményeként kimutattam, hogy a szerzetesrendek gazdálkodásuk és egyéb tevékenységük révén kialakult kolostortáj jelentős változásokat eredményezett a középkori táj szerkezetében. A bencés, a ciszterci és a premontrei rend tájalakító tevékenysége kiemelkedő. Gazdálkodásuk és birtokaik elemzése során igazolást nyert a tájalakító tevékenységük térbeli és időbeli elkülönülése.

H4 Hipotézis: Az előzetes irodalomkutatás alapján feltételezem, hogy a szerzetesek által a nyugatról hozott fejlettebb gazdálkodási módszereket, tevékenységeket nem egy az egyben alkalmazták/másolták hazánkban, hanem alkalmazkodtak a helyi táji adottságokhoz, így kialakítva a középkori Magyarországra jellemző sajátos kolostortáját.

A hipotézis az elvégzett kutatás alapján helyesnek bizonyult. A kutatási eredményeim igazolták, hogy a szerzetesek gazdálkodásuk során alkalmazkodtak a táji adottságokhoz, ezek figyelembevételével alakították ki az egyes területhasználati (gazdálkodási) egységeket. Ahol a terepi viszonyok lehetővé tették, patakok duzzasztásával halastavakat hoztak létre.

H5 Hipotézis: Feltételezésem alapján a középkori kolostortáj napjainkra átalakult, esetlegesen "eltűnt", vagy csak egy-egy eleme maradt fenn.

A hipotézis az elvégzett kutatás alapján helyesnek bizonyult. A vizsgálatok során megállapítottam, hogy az eredeti középkori kolostortáj teljesen átalakult, esetlegesen "eltűnt", csak egy-egy eleme maradt fenn. A monostorokat övező mezőgazdasági területek eltűntek, beépültek. A ma is működő apátságokat, illetve a romokat a település körbe öleli, ott ahol az épületek teljesen elpusztultak a település ráépült a helyére. A pusztulás ellenére a kolostortáj egy-egy eleme napjainkban is megtalálható, illetve helye beazonosítható (pl.: falmaradványok, kváderkő, halastó).

5.7. További kutatási javaslatok

A hazai kolostortáj kutatása hazánkban egy új tudományos területet képvisel, mely túllépve a hagyományos régészeti és irodalmi kutatásokon, ezek felhasználásával, kiegészülve a tájvizsgálattal, komplex módon szemléli és értelmezi a táji adottságokban bekövetkező változásokat. Ennek köszönhetően számos további kutatási lehetőséget és irányvonalat rejt magában.

A kutatásom során több mintaterületet felhasználva végzettem el a vizsgálatokat a magyarországi középkori kolostortáj vonatkozásában. Alig született olyan tanulmány, mely csak egy monostort és a hozzá tartozó birtokokon bekövetkező tájalakító tevékenységeket vizsgálta. Ezért számos lehetőség kínálkozik egy-egy kiragadott monostor részletes bemutatására, a kolostortáj – a letelepedés időszakától napjainkig történő – változásainak részletes feltárására. A malmok, mint

a kolostortáj egyik alkotóelemének kutatása szintén kiaknázatlan terület, sok lehetőséget rejt magában.

Érdekes kutatási terület a monostorok és a hozzájuk tartozó majorok, falvak, birtokközpontok vizsgálata a térszervezésben betöltött szerepük alapján. F. Romhányi Beatrix kezdett el foglalkozni a középkori kolostorhálózat- településhálózat és a népesség közötti összefüggések vizsgálatával (ROMHÁNYI 2015). A kolostorhálózat kialakulása szoros összefüggésben van a településhálózat fejlődésével, illetve az úthálózat kialakulásával. Egyre több kutatás foglalkozik a középkori úthálózat fejlődésének feltérképezésével és az alacsonyabb rendű utak vonalvezetésének meghatározásával. Kutatások bizonyítják, hogy a Pilisben, a pilisi ciszterci monostor, a klastrompusztai, a pilisszentléleki valamint a pilisszentlászlói pálos kolostorok megjelenése meghatározó szerepet töltött be az úthálózat fejlődésében (PETŐ 2014). Munkám során azt vizsgáltam, hogy az egyes monostorok milyen távolságra helyezkednek el a fő közlekedési útvonalaktól. Új kutatási lehetőség a monostorok, kolostorok térszervező táji hatásainak feltárása: a szerzetesek letelepedésének köszönhetően kialakult új középkori úthálózat nyomvonalainak meghatározása, adott térség településhálózatának fejlődése.

További kutatási lehetőség a napjainkban is működő kolostorok, monostorok elemzése abból a szempontból, hogy a középkori gazdálkodás milyen nyomokban figyelhető meg. A középkori birtokok közül melyek vannak még a tulajdonukban, ezek a területek milyen táji változásokon mentek keresztül az elmúlt évszázadokban? A gazdálkodás újjáélesztése során figyelembe vették-e középkori "hagyatékot"?

A történeti ökológia – viszonylag új tudományterület – egy interdiszciplináris terület, mely komplex módon értelmezi és vizsgálja adott térség ökológiai rendszerében a múltban végbement változásokat. Foglalkozik a gazdasági és a társadalmi változások környezetalakító hatásaival, feltárja a történelmi korszakokban végbemenő változások összefüggéseit. A kolostortáj kutatás és a történeti ökológia összekapcsolása újabb érdekes összefüggéseket, tényeket tárhat fel a szerzetesek tájalakító tevékenységéről.

6. Új tudományos eredmények (tézisek)

T1. A kolostortáj fogalmának meghatározása

A kolostortáj a szerzetesek által épített monostor és a körülötte elhelyezkedő – a szerzetesek és a szerzetesi közösség tájhoz fűződő kapcsolata és tevékenysége által formált – tér együttese, mely kiterjed a monostorhoz közvetlenül kapcsolódó és a távolabb művelt birtokaikra is.

A kolostortáj kiterjedése, nagysága rendenként és monostoronként változik. Elhelyezkedése és kiterjedése függ a szerzetesek számától, az adományozott birtoktest nagyságától. Az adományok sokféleségét és azoknak változatos kiterjedését az összeállított birtokjegyzék (*M6 melléklet*) és a 4.4 fejezetben részletesen elemzett borsmonostori apátság is bizonyítja.

T2. A kolostortáj vizsgálati módszertan kidolgozása

A módszertan célja a letelepedés-kori táji adottságok feltárása, a kolostortáj (esetemben a középkori kolostortáj) és a szerzetesek tájalakító tevékenységének jellemzése. A módszertan kidolgozása során célként tűztem ki egy olyan vizsgálati rendszer létrehozását, mely bármely helyszínrre (országban, térségben) és időszakra adaptálható, bármennyiszer elvégezhető, bármennyi kolostorra. A módszertan több tudomány területet ötvöz, egyesít magába. Ezek a tájvizsgálat, a tájrégészet, a térinformatika, a topográfia, a művészettörténet és az építészettörténet. A vizsgálati módszer több egymásra épülő lépésekből tevődik össze, melyek a következők:

1. lépés: A mintaterület(ek) kiválasztása, időbeli és területi lehatárolása
2. lépés: A kiválasztott területre, a kiválasztott időszakban részletes irodalomkutatás elvégzése
3. lépés: Letelepedés-kori tájvizsgálat és a táji adottságok meghatározása
4. lépés: A kolostortáj és a szerzetesek tájalakító tevékenységének vizsgálata
5. lépés: A kolostortáj elemek jelenkori továbbélésének vizsgálata

A módszertan részletes bemutatása a 3.1. fejezetben található.

T3. A bencés, a ciszterci és a premontrei rend magyarországi letelepedés kori táji adottságainak meghatározása

Az általam kidolgozott módszertan segítségével megállapított új tudományos eredményeim részét képezi a három monasztikus rend magyarországi letelepedés kori speciális táji adottságainak meghatározása.

T3/1: A bencés rend magyarországi letelepedés kori táji adottságai

A bencés monastorokat a környezetükből kiemelkedő területek (hegytető, dombtető) északi, nyugati és északnyugati felén, sík és az enyhén lejtős területeken (természetesen kivételek vannak); a vízfolyások közvetlen közelében alapították. A fő közlekedési útvonalak a monastorok közelében haladtak el és a letelepedés korában már lakott települések sem estek messze. A művelés alá nem vont területen épültek fel a monastorok, a domináns területhasználat az erdő, rét, mocsaras, lápos terület volt. Tehát a bencéseknél a domborzati tényezők megfeleltek az elvárásoknak, jórészt lakatlan területeket foglaltak el, melyek királyi vagy nemzeti tulajdonban voltak, azonban falvak és fő közlekedési útvonalak közelében, mely ellentét a regula előírásaival.

T3/2. A ciszterci rend magyarországi letelepedés kori táji adottságai

A ciszterci monastorok magaslatokkal övezett a völgyek északi, keleti és északkeleti felén helyezkedtek el, sík és az enyhén lejtős területeken, vízfolyások közvetlen közelében. A fő közlekedési útvonalak a monastorok közelében haladtak el. A monastorok lakott területen belül vagy még nem beépített, ugyanakkor lakott területhez közeli területre épültek fel. Ezzel összefüggésben a letelepedés-kori területhasználatokban egyrészt a beépített/lakott terület, másrészt a művelés alatt nem álló mocsaras, lápos területek a jellemzőek. Tehát a cisztercieknél a táji adottságok nem teljes egészében feleltek meg a regula előírásainak, mivel lakott területen belül, vagy közel hozzá és fő közlekedési útvonalak közelében helyezkedtek el a monastorok.

T3/3. A premontrei rend magyarországi letelepedés kori táji adottságai

A premontrei prépostságokat a környezetükből kiemelkedő (hegytető, dombtető), sík és enyhén lejtős területeken, a vízfolyások közvetlen közelében alapították (a bencésektől és a ciszterciektől kevésbé uralt területeken). Uralkodó kitettségről nem állapítható meg. A monastorok a fő közlekedési útvonalaktól és a lakott területektől távolabb helyezkednek el. A művelés alatt nem álló területeket (erdő, rét, mocsaras, lápos terület) vették birtokukba. Tehát a

premontreieknél az alapító nagy befolyással bírt, azonban táji, domborzati adottságok megfelelték a regula előírásainak, a lakott területektől és az utaktól távolabb épületek fel a monostorok.

T4: A monasztikus rendek tájalakító tevékenysége területi kiterjedésében eltér egymástól

Az elvégzett elemzések alapján a területi elkülönülés egyik oka a birtokadományok nagysága, mely visszavezethető az alapító kilétére. Azon monostorok melyek királyi alapításúak jóval nagyobb kiterjedésű és mennyiségű birtokokkal rendelkeztek, mint a magán alapításúak. Így azok a monostorok, melyek több és nagyobb kiterjedésű földbirtokkal rendelkeztek a középkori Magyarországon, nagyobb területen fejtették ki tájalakító hatásukat. A területi elkülönülés másik oka a birtoktestek elhelyezkedése. Egy nagyobb birtoktest helyezkedett el az apátság körül, a többi pedig az ország más pontjain, szétszórva. Így a szerzetesek tájalakító tevékenysége egyrészt közvetlenül a monostor közelében jelentkezett, másrészt pedig az ország területén elszórtan elhelyezkedő birtokokon.

T5: A monasztikus rendek tájalakító tevékenysége két időintervallumra bontható. Az első időintervallum a letelepedés időszaka, a második korszak a már nagyobb időtartamot felölelő középkor

Megállapítottam, hogy a monostorok megépítése jelentette az első jelentős beavatkozást a tájba. A vizsgált monostorok megépítésük idejében uralták a tájat, még azok is, melyek lakott területen belül épültek fel, hiszen kiemelkedtek a mezővárosi környezetből. A második korszak már nagyobb időtartamot ölel fel, a középkort. A monostorokat az alapítás idejében addig művelés alá nem vont területek övezték, melyek jórészt erdő, rét, mocsaras, lápos területeket jelentettek. A letelepedés után a szerzetesek a környező területeket birtokba vették, az ugart feltörték, a mocsarakat lecsapolták, az erdőket kiirtották, azaz művelés alá vonták a tájat. A fejlett mezőgazdasági tevékenységüknek köszönhetően a birtokukban lévő területek fejlődésnek indultak. A majorságok, illetve a monostor körül a középkor végére falvak, mezővárosok alakultak ki.

T6: A monasztikus rendek monostorainak közvetlen környezetében végzett gazdálkodó tevékenység során alkalmazkodtak a táji adottságokhoz

Megállapítottam, hogy a nyugatról magukkal hozott fejlettebb eljárásokat ötvözték a helyi lehetőségekkel, adottságokkal. A sík, illetve viszonylag sík területeken szántóföldeket, legelőket, gyümölcsösöket alakítottak ki, míg a meredekebb domboldalakon szőlő területeket hoztak létre, ezzel is újra felvirágoztatva a szőlőtermesztést hazánkban. A táji adottságokhoz való alkalmazkodás másik kitűnő példája a halastavak kialakítása. Ahol a terepi viszonyok lehetővé tették, patakok duzzasztásával halastavakat alakítottak ki.

T7: A monasztikus rendek tájalkító tevékenysége során közvetett és közvetlen hatások léptek fel

Megállapítottam, hogy közvetlen hatás a monostorhoz tartozó birtokokon, falvakban jelentkezett, melyek a következők: falvak kialakulása (a monostorok körül a későbbi évszázadokban település(ek) alakultak ki) és helyhez rögzülése; a gazdálkodás fejlődése (háromnyomásos gazdálkodás átvétele, az ártéri gazdálkodás helyett víz hasznosítása duzzasztásokkal). Közvetett hatás pedig a nem szerzetesi tulajdonban lévő területeken később jelent meg. A környező települések, jobbágyfalvak, birtokok átvették a szerzetesek által alkalmazott fejlett gazdálkodást, melyeknek hatása a késő középkorban vált érezhetővé.

T8: Napjainkra az eredeti középkori kolostortáj teljesen átalakult, esetlegesen "eltűnt", csak egy-egy eleme maradt fenn

Megállapítottam, hogy a monostort övező egykori mezőgazdasági területek eltűntek, beépültek. A ma is működő apátságokat, illetve a romokat a település körbe öleli, ott ahol az épületek teljesen elpusztultak a település ráépült a helyére. Mindezek ellenére a kolostortáj egy-egy eleme napjainkban is megtalálható, illetve helye beazonosítható, ilyenek a szerzetesek által a patakok duzzasztásával kialakított halastavak. Eredeti számuk és nagyságuk lecsökkent, csak egy-egy maradt fenn, mint például Zircen, Somogyváron vagy Jászáron. Pilisen, Borsmonostoron ugyan nem maradt fenn, de a helye beazonosítható.

7. Összefoglalás

Kutatásom célja a középkori kolostortáj vizsgálata Magyarországon a monasztikus rendek példáján keresztül. Munkám során a bencés, a ciszterci és a premontrei rend tevékenységét vizsgáltam 32 kiválasztott mintaterületen. Egy általam kidolgozott vizsgálati módszer segítségével tártam fel a táji adottságok és a szerzetesek tájalakító tevékenysége közötti összefüggéseket.

A vizsgálat során először a kiválasztott monostorokhoz elvégeztem az irodalmi kutatást (történeti adatok, birtok adatok összegyűjtése), mely megteremtette az alapot a térinformatikai elemzésekhez. Az elemzések három részre különülnek el léptékük és időbeliségük alapján. Első lépésként a monostorok környezeti jellemzőinek vizsgálatát végeztem el. A vizsgálat célja az volt, hogy az egyes helyszínek környezeti adottságai megfeleltek-e az adott monasztikus rend elvárásainak, illetve hazánkban milyen általános táji adottságok jellemzőek az egyes rendek monostorainak elhelyezkedésére. Második lépésben a monostor köré 500 m sugarú körökkel puffer területet képeztem. A vizsgálat célja azon összefüggések feltárása volt, hogy a szerzetesek megjelenése milyen és mekkora mértékű tájalakító tevékenységekkel járt gazdálkodásukon keresztül. Harmadik lépésben pedig összevettem a középkori területhasználatot a jelen kori területhasználattal. Külön foglalkoztam a szerzetesek által létrehozott halastavakkal, mint a kolostortáj legmaradandóbb felszíninformáló tájelemével.

Kutatásom során feltártam a három monasztikus rend letelepedés-kori táji adottságait a következő jellemzőkkel: tengerszint feletti magasság (m B.f.), lejtőkategória, kitettség, vízfolyástól mért távolság, középkori településtől mért távolság, középkori úttól mért távolság, a monostor megalapítása előtti feltételezett területhasználat. A középkori kolostortáj elemzése során megállapítottam, hogy a rendek tájalakító tevékenysége térbeli és területi kiterjedésben eltér egymástól, mely az alapító kilétével mutat összefüggést. A táji adottságok és a birtokok elhelyezkedésének és szerkezetének vizsgálata során egyértelművé vált, hogy a szerzetesek gazdálkodásuk során alkalmazkodtak a helyi viszonyokhoz, a nyugatról magukkal hozott eljárásokat ötvözték a magyarországi adottságokkal. Napjainkra a középkori kolostortáj megváltozott, átalakult, egyes tájelemek teljesen vagy részben eltűntek. Az egyes középkori tájelemek, mint például a halastavak, a malmok helyei beazonosíthatóak, némelyik teljes egészében fennmaradt.

Summary

The goal of my research was to examine the medieval monastic landscape through the example of the monastic orders. During my work, I have analysed the landscape forming activities of the Benedictine, Cistercian and Premonstratensian order at 32 sample locations. I explored the relations between the properties of the landscape and the landscape forming activities carried out by the monks using a self-developed methodology.

In my study I first researched the bibliographical sources (gathering the historical data and information about the estates of the monasteries), this provided the basis for geoinformatical analyses. The analysis in my thesis is divided into three parts based on their areal scale and temporality. In the first round of examination I analyzed the environmental conditions of the monasteries. The aim of this examination was to establish if the environmental conditions of the individual locations are in accordance with the rules of the monastic order and to determine the typical landscape conditions of the locations chosen for the monasteries of the three orders.

In the second step of the analysis, I defined a circular buffer zone of 500 m around the monasteries. The goal of the examination was to determine correlations between the appearance of the monks and the scale and quality of their landscape changing activities in their economic work. Finally I compared the medieval usage of the areas with their current utilization. I have given special attention to fishponds created by the monks, as these are the most permanent surface altering elements of the monastic landscape.

In my study I have explored the following attributes of the landscape from the time of the establishment of the monasteries of the three monastic orders: altitude (Baltic system), slope, aspect, distance from watercourse, distance from the nearest medieval settlement, distance from the nearest medieval road and the assumed land use before the foundation of the monastery. In the analysis of the medieval monastic landscape I have determined that depending on the founder of the monastery the landscape altering activities of the orders show variation in territorial and spatial extent. The analysis of the landscape characteristics, and location and structure of estates made clear, that the monks have adapted to the local conditions while they combined the methods they brought from the West with preexisting situation in Hungary. Today the medieval monastic landscape has changed and transformed, some elements of the landscape have vanished completely or partially. In case of some of the medieval landscape elements, for example fishponds and mills, the location can still be identified, and some of these have even survived entirely until present day.

Irodalomjegyzék

1. ASTON, M. (1997): Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology and Local History. Oxford: Routledge, pp. 10-55.
2. ASTON, M., ROWLEY, T. (1974): Landscape Archaeology: an Introduction to Fieldwork Techniques on Post-Roman Landscapes. Newton Abbot: David & Charles, pp. 26-32.
3. AUSTIN, D. (2013): The Archaeology of Monasteries in Wales and the Strata Florida Project, In: BURTON, J., STOBBER, K. (Szerk.) *Monastic Wales, New Approaches*, Cardiff: University of Wales Press, p.10.
4. BARCZA L. (1929): A lébényi középkori benczés templom és apátság. Győr: Győregyházmegyei Alap Nyomdája, pp. 2-15.
5. BÉKEFI R. (1891-1892): A pilisi apátság története. I-II. Pécs: [s.n.].
6. BÉKEFI R. (1894): A czikádori apátság tört. Pécs: [s.n.] pp. 79-100.
7. BÉKEFI R. (1898): A pásztói apátság története 1190-1702. I.köt. Budapest: [s.n.].
8. BELITZKY J. (1938): Sopron Vármegye története I. Budapest: Stephaneum. pp. 440-468.
9. BELITZKY J. (1938): Sopron vármegye története I. kötet Budapest: Stephaneum Nyomda pp. 468 - 502.
10. BELUSZKY P. (1999): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó. pp. 8-13.
11. BENCZE Ü. (2015): A medieval Pauline Monastic landscape in the Szekler Land. In: *Transsylvania Nostra*. 2015. 9. (2), pp. 10-17.
12. BLAZOVICH L. (1998): Gondolatok az Alföld középkori településhálózatról. In: *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio politico-juridica*. 1998. 53. pp. 45-56.
13. BOND J. (2004): Monastic Landscapes. Stroud: Tempus. pp 12-128.
14. BOROVSZKY S. [1907]: Komárom vármegye és Komárom (Magyarország vármegyéi és városai) p. 112.
15. BŐSZE S. (2001): Somogyvár Budapest: *Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht.* pp. 32-37.
16. ChCar - Charta Caritatis. Ford. Lékai Lajos O.Cist: A ciszterciek. Budapest: Szent István Társulat. 1991 pp. 415-420.

17. CHRISTIE, N. (1992): The survival of Roman settlement along the Middle Danube: Pannonia from the fourth to the tenth century AD. In: *Oxford Journal of Archaeology* 1992. 11. (3) pp. 317–339.
18. CSELENKÓ B. [2006]: Szerzetesrendek az Árpád-kori Zala megyében. [Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága] (Zalai Kismonográfiák 9.) pp. 10-18, 26-30, 42-52, 26-30.
19. CSENGEL P. (1991): A majki premontrei prépostság feltárása, In: *Műemlékvédelmi Szemle* 1991 (2). szám Az Országos Műemléki Felügyelőség tájékoztatója p 44.
20. CSÓKA J. L. (1970): Szent Benedek fiainak világtörténelme különös tekintetek Magyarországra I. kötet. Budapest: Ecclesia Könyvkiadó pp. 416-439.
21. CSOLTKÓ E. (2014): Az ócsai református (egykori premontrei) templom építéstörténetének vázlata. In: *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete*. Szentendre: Ferenczy Múzeum pp. 189-214.
22. DARNAY-DORNYAY B. (1936): Fonyód, Szigliget és Tihany várak alaprajzai 1570 tájáról. In: *Balaton*, 29. 1936. pp. 66–69.
23. DAVIES, W. (2014): *Monastic Landscapes and Society*. Oxford: Oxford University Press. pp. 120-145.
24. ENGEL P. - KRISTÓ GY. - KUBINYI A. (1998): Magyarország története 1301-1526. Budapest: Osiris Kiadó. p. 420.
25. ERDÉLYI L. (1903): A bakonybéli apátság árpádkori oklevelei. Budapest: [s. n.]
26. ÉRDÚJHELYI M. (1903): A kolostorok és káptalanok befolyása Magyarország mezőgazdasági fejlődésére a Mohácsi vész előtt, Budapest: Szent-István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya pp.3-21.
27. ÉRDÚJHELYI M. (1906): Szerzeteseink mezőgazdasági tevékenysége 1526 előtt. Budapest: Szent István Társulat. pp. 2-15.
28. FEJÉR II. 299, 300: FEJÉR G. (1829): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomus II. Buda: [s.n.] p. 299,300
29. FEJÉR III. 1. 426: FEJÉR G. (1829): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomus III. Vol. 1. Buda: [s.n.] p. 426
30. FEJÉR III. 2. 59: FEJÉR G. (1829): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomus III. Vol. 2. Buda: [s.n.] p. 59
31. FEJÉR VII. 158, 170: FEJÉR G. (1841): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomus VII. Vol. 5. Buda: [s.n.] p. 158,170.

32. FERENCZI L. (2006): Vízgazdálkodás a középkorban. In: GYÖNGYÖSSY M. (Szerk.): Magyar középkori gazdaság és pénztörténet. Budapest: Bölcsész Konzorcium pp. 105-153.
33. FERENCZI L. (2010): A ciszterci birtokszervezés és tájalakítás elemei a borsmonostori apátság példáján In: *Soproni Szemle* 2010, 64 (2) pp. 115-146.
34. FERENCZI L. (2014): Molendium ad aquas calidas. A pilisi ciszterciek az állítólagos Fehéregyházán. Történeti, topográfiai és tájrégészeti kutatás a pilisi apátság birtokán. In: *Studia Comitatus* 2014. 1. (Új folyam) pp. 145-160.
35. FRÁNEK D. [1910]: A borsmonostori apátság az árpádok korában [Eger: Érseki Lyceum Nyomda] (Művelődéstörténeti Értekezések 37.) pp. 9-14, 26-32.
36. FÜGEDI E. (1972): Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *Századok* 1972. 106. (1) pp. 69-95.
37. FÜLÖP É. M. (1997): Az egyházi birtok Magyarországon In: *Erdészettörténeti Közlemények*, (30) pp. 49-70.
38. GECSE G. (1995): A szerzetesség története Budapest: Seneca, pp. 63-94.
39. GEREVICH L. (1987): A pilisi ciszterci apátság. Szentendre: Pest megyei Múzeumok Igazgatósága. p. 51.
40. GLASER L. (1930): Dunántúl középkori úthálózata. In: *Századok*. 1930. 58. (1-3) pp. 138-285.
41. GYÖRFFY GY. (1987): Az Árpád- kori Magyarország történeti földrajza. 1. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó p. 362.
42. GYÖRFFY GY. (1997): Árpád-kori oklevelek 1001-1196 (Chartae antiquissimae Hungariae). Ford: Érszegi Géza. Budapest: Balassi Kiadó. pp. 103-105.
43. GYÖRFFY GY. (1998): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 5. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, pp. 155-157.
44. HANGODI L. (2012): Almád: monostoralapítás és az első két évszázad története (1117-1301). Fejezetek az almádi Boldogságos Szűz Mária és Mindenszentek bencés apátság történetéből (Monostorapáti, Veszprém megye/ex Zala vármegye) In: *ARCHEOLOGIA - ALTUM CASTRUM ONLINE*. A Magyar Nemzeti Múzeum Visegrádi Mátyás Király Múzeumának Középkori Régészeti Online Magazinja. Visegrád: Mátyás Király Múzeum. pp. 2-13.

45. HARIS A. (2007): A tihanyi bencés apátság műtárgyai és mesterei a 18. században. Doktori disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsésztudományi Kar. pp. 11-21.
46. HERVAI F. L., LEGEZA L., SZACSVY P. (1997): Ciszterciek. Budapest: Mikes Kiadó pp. 3-31.
47. HERVAY F. (1984): *Repertorium Historicum Ordinis. Cisterciensis in Hungaria. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) Roma: [k.n.] p. 83, 104.*
48. HERVAY F. (1987): Részletek a pilisi apátság történetéből. In: IKVAI N. (Szerk.): *Régészeti Tanulmányok Pest megyéből.* pp. 593-599.
49. HERVAY L. F. (1984): *Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria.* Róma: s.n. pp. 66-78.
50. I. András király tihanyi alapítólevele, 1055. Ford. Holub József, Érszegi Géza. A hátoldalt ford. Veszprémy László. *Paradisum plantavit* 2001. pp. 550–551.
51. I. ASZK: Nagy Szent Bazil: Életszabályok I. Ford: OROSZ L. (1991). Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola
52. IKITS T. (Szerk.) (1990): Veszprém megyei közutak története. Veszprém: Veszprémi Közúti Igazgatóság pp. 19-37.
53. JÁMBOR I. (2009): Bevezetés a kertépítés történetébe. Budapest: FVM Vidékfejlesztési, Képzési és Szaktanácsadási Intézet pp. 43-47.
54. KALÁSZ E. [1932]: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban [Budapest: Kovács Ny.] (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 5) pp. 26-78.
55. KATUS L (2000): A középkor története. Budapest: Pannonica-Rubicon. pp. 230-231.
56. KISBÁN E. (1938): A magyar pálos rend története. Budapest: Pálos Kolostor.
57. KISS J. (1986): A középkori kolostorkertek formarendje, szimbolikája, és kapcsolódása a társzművészetekhez. Doktori Értekezés. Budapest: Kertészeti Egyetem. pp. 12-35.
58. KÓNYI M., HOLUB J., CSALOG J., DERCSÉNYI D. [1940]: A bátai apátság és Krisztus vére ereklyéje. [Pécs: Tolna vármegye közönsége] (Tolna vármegye, múltjából 5.) pp. 42-55.
59. KOSZTA L. (1993): Ciszterci rend története Magyarországon a kolostorjaik alapítása idején. In: *Magyar Egyháztörténeti vázlatok* 1993. 5. (1-2) pp.115-129.

60. KOSZTA L. (1996): A keresztény egyházszerkezet kialakulása. In: KRISTÓ GY. – MAKK F. (szerk.): *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéből*. Szeged: Somogyi Könyvtár. pp. 105–115.
61. KOSZTA L. (2000), Dél-, Délkelet–Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: KOLLÁR T. (Szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szeged: Csongrád Megyei Levéltár. pp. 41–80, 55-65.
62. KOVÁCS É. (2015): A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. Magyar Névarchívum Kiadványai 34. pp. 13-63.
63. KOVÁCS I. [1991]: A türjei premontrei prépostság története. [Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár] (Zalai Gyűjtemény. 32. sz.) pp. 3-53.
64. KOVÁCS I. E., LEGEZA L. (2002): Premontreiek. Budapest: Mikes Kiadó p.35.
65. KOVÁCS I. (1904): A borsmonostori apátság alapítása és birtokviszonyai az első három apát alatt (Első közlemény). In. Katolikus Szemle 18 (IX) pp. 854-868
66. KOVÁCS I. (1904): A borsmonostori apátság alapítása és birtokviszonyai az első három apát alatt (Második közlemény). In. Katolikus Szemle 18 (X) pp. 955-968
67. KOVÁCS V. (2015): A leleszi premontreiek szalókai birtoklásának háttere. In: *Történelmi Szemle*. 2015 LVII (2) pp. 265-281.
68. KÖBÖLKUTI K. (2000): Vaskeresztes a millenniumig, Szombathely: Vaskeresztes Község Német Települései Kisebbségi Önkormányzatata pp. 15-21.
69. KÖRMENDI T. (2002): A premontrei szerzetesrend megtelepedése az Árpád-kori Magyarországon (A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig). II. rész, I-Z. In: *Turul Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye*. 2002 (1-2) p. 50.
70. Közhasznú Esmeretek Tára, A Conversation Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva. Nyolczadik kötet (1833) Budapest: Wigand Otto p. 443.
71. KRISTÓ GY. (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. p.69.
72. LÁSZLÓ GY. (1942): Budapest a népvándorlás korában. In: Szendy K. (Szerk.) *Budapest története. I. Budapest az ókorban 2*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda pp. 803–805.
73. LASZLOVSZKY J. (2004): Középkori kolostorok a tájban, középkori kolostortájak. In KOVÁCS GY. (Szerk.) *“Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára* Budapest: ELTE Régészettudományi Intézet pp. 337- 349.

74. LASZLOVSZKY J. (2006): Földművelés és állattenyésztés a középkori Magyarországon.
In: GYÖNGYÖSSY M. (Szerk.): *Magyar középkori gazdaság és pénztörténet*. Budapest: Bölcsész Konzorcium pp. 51-81.
75. LASZLOVSZKY J. (2008): Földművelés a késő középkori Magyarországon. In: KUBINYI A., LASZLOVSZKY J. SZABÓ P. (Szerk.) *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon* pp. 49-83 p. 465.
76. LÉKAI Lajos O. Cist. (1991): A ciszterciek- Eszmény és valóság, Budapest: Szent István Társulat pp. 6-21.
77. LÉVÁRDY F., SZABÓ F. (1989): Az ezer éves Pannonhalma. Pannonhalma: Panoráma, pp.3-14.
78. LUKÁCS ZS., CABELLO, J., CSENGEL P. (1991): Az ócsai premontrei prépostság kutatása In: *Műemlékvédelmi Szemle* 1991 (1) Az Országos Műemléki Felügyelőség tájékoztatója p. 18.
79. LYNCH B.M. (2008): A monastic landscape: The Cistercians in medieval Leinster. Degree of PhD dissertation. Department of history national university of Ireland Mynooth. pp. 3-129.
80. MAGYAR V. (2010): The impact of the Benedictines and the Cistercians on the agriculture and landscape forming in Hungary. In: International Science and Technology Conference Proceedings Book. Turkish Republic of Northern Cyprus: [s.n.]. pp.766-770.
81. MAGYAR V. (2010): Connection of farming and landscape forming in the Cistercian. Konferenciakikk. PhD hallgatók VII. Nemzetközi Konferenciája, Miskolc, pp. 35-40
82. MAGYAR V. (2011): Connection of farming and landscape forming in the Benedictines. In: Review on Agriculture and Rural Development 6 (1), pp. 88-92.
83. MAGYAR V. (2011): Szerzetesrendek szerepe a hazai gazdálkodás fejlődésében. In: FERENCZ Á. (szerk.): Erdei Ferenc VI. Tudományos Konferencia. Kecskemét: Kecskeméti Főiskola Kertészeti Főiskolai Kar, pp. 501-505.
84. MAGYAR V. (2011): The relations between the location-activity- and landscape forming at the orders. Konferenciakikk. Tavaszi Szél Konferencia Konferenciakötet, pp. 233-240
85. MAGYAR V. (2012): The effect of monks in the Hungarian urban design and landscape forming. In: The Online Journal of Science and Technology 2 (3), pp. 61-65.
86. MAGYAR V. (2012): Környezet és természetvédelmi elvek a szerzetesek munkásságában és tájalakító tevékenységében. Konferenciakikk, Tavaszi Szél 2012 Konferenciakötet. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, pp. 437-441.

87. MAKSAY F. (Szerk.) (1959): Urbáriumok XVI–XVII. Század. Budapest: Akadémiai Kiadó pp. 94-95.
88. MÁLYUSZ E. (1925): A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (első közlemény) In: Levéltári Közlemények 3 (1-4) pp. 100-191.
89. MÁLYUSZ E. (1927): A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (második közlemény) In: Levéltári Közlemények 5 (1-4) pp. 136-209.
90. MÁLYUSZ E. (1928): A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (harmadik közlemény) In: Levéltári Közlemények 6 (1-4) pp. 87-203.
91. MÁLYUSZ E. (1929): A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (negyedik közlemény) In: Levéltári Közlemények 7 (3-4) pp. 278-311.
92. MÁLYUSZ E. (1930): A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (ötödik közlemény) In: Levéltári Közlemények 8 (1-2) pp. 65-111.
93. MÁLYUSZ E. (1931): A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (hatodik közlemény) In: Levéltári Közlemények 9 (3-4) pp. 284-315.
94. MÁLYUSZ E. (1932): A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (hetedik közlemény) In: Levéltári Közlemények 10 (1-2) pp. 92-123
95. MÁLYUSZ E. (1932): A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (nyolcadik közlemény) In: Levéltári Közlemények 10 (3-4) pp. 256-286.
96. MÁLYUSZ E. (1933): A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (kilencedik közlemény) In: Levéltári Közlemények 11 (1-2) pp. 58-92.
97. MÁLYUSZ E. (1934): A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (tizedik közlemény) In: Levéltári Közlemények 12 (1-4) pp. 111-154.

98. MÁLYUSZ E. (1935): A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (tizenegyedik, befejező közlemény) In: *Levéltári Közlemények* 13 (1-4) pp. 233-265.
99. MENUGE, N. J. (2000): The foundation myth: some Yorkshire monasteries and the landscape agenda. In: *Landscapes* I (1), pp.22-37.
100. MEYVAERT P. (1985): The Medieval Monastic Garden. In: MACDOUGALL E. B. (Szerk.): *Medieval Gardens*. Washington: Dumbarton Oaks pp 23-55.
101. MEZŐSINÉ KOZÁK É., SZATMÁRI S. (2004): Királyi vár és monostor Tata és Vértesszentkereszt a középkorban Tata: Királyi vár és monostor Tata és Vértesszentkereszt a középkorban pp. 3-8.
102. MICHALUTI A. (1995): A bencés kertépítészet kialakulása és fejlődése, hagyományainak továbbélése Kaposszentbenedeken. Diplomamunka. Budapest: Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem pp. 12-48.
103. MKL: Magyar Katolikus Lexikon (<http://lexikon.katolikus.hu/>)
104. MOLNÁR L. (Szerk.) (1987): Vas megye közútjainak története a Borostyánkő úttól az E65 Európa útig. Budapest: Építésügyi Tájékoztatási Központ pp. 26-33.
105. MOORHOUSE, S. A. (1989): Monastic estates: their composition and development. In: GILCHRIST, R., MYTUM, H: *The Archaeology of Rural Monasteries in England and Wales Oxford: British Archaeological Reports* pp. 29-81.
106. MRT 1.: BAKAY K., KALICZ N., SÁGI K. (1966): Magyarország Régészeti Topográfiája 1. Veszprém megye régészeti topográfiája. Keszthelyi és Tapolcai járás. Budapest: [s.n.] pp. 118-119., 182-189.
107. MRT 2.: ÉRI I. (Szerk) (1969): Magyarország Régészeti Topográfiája 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Budapest: [s.n.] pp.94-97., 192-199.
108. MRT 7.: TORMA I. (Szerk) (1986): Magyarország Régészeti Topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. Budapest: Akadémiai Kiadó. pp. 159-165., 354-357.
109. OSVALD F. (1957): Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 1957. 6. (2-3) pp. 231-276.
110. PALLÁDI-KOVÁCS A. (2001): Magyar Néprajz / Gazdálkodás, Budapest: Akadémiai Kiadó. pp. 830-343.

111. PÁMER N. (1967): A gyulafirátóti középkori premontrei monostor feltárása. In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6. pp. 239-246.
112. PESTELL, T. (2004): Landscapes of monastic foundation. The establishment of Religious houses in East Anglia c.650-1200. Suffolk: Boydell Press pp. 14-19., p.102.
113. PETŐ ZS. (2014): The medieval landscape of the pauline monasteries in the Pilis forest. PhD Dissertation. Central European University. Department of Medieval Studies. Budapest. pp. 10-29.
114. PETŐ ZS. E. (2014): Római vagy középkori? Történeti utak a Pilisben. In: *Magyar régészet*. 2014 3. (3. Ősz) pp.1-8. Online magazin.
115. PETROVICS I. (1994): Út. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. KRISTÓ GY (szerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó p 702.
116. PLATT, C. (1969): The Monastic Grange in Medieval England: Reassessment. London: Macmillan. pp. 5-21.
117. PROCTER E. (2007): Llanthony Priory in the Vale of Ewyas: The landscape impact of a medieval priory in the Welsh Marches. Dissertation MSc in Applied Landscape Archaeology. University of Oxford. p. 9.
118. PUSKELY M. (2006): A keresztény szerzetesség történeti fogalomtára, Budapest: Kairosz Kiadó. pp. 255-256., 494-508, 588, 143-144, 511.
119. RABB P. (2003): Természeti viszonyok a középkori Kárpát-medencében. In: *Architectura Hungarie- BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék online folyóirata*. 5. (1)
120. RAPAICS R. (1940): Magyar Kertek. A kertművészet Magyarországon. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. pp. 4-26.
121. ROBINSON D. M. (1980): The Geography of Augustinian Settlement. Oxford: British Archaeological Reports, British Series 80. pp 14-28, 258-308.
122. ROMHÁNYI (2015): Kolostorhálózat - településhálózat - népesség. In: *Történeti szemle*, 2015. 57. (1. sz.) pp. 1-49.
123. ROMHÁNYI B. (1993-1994): The Role of the Cistercians in Medieval Hungary: Political Activity or Internal Colonization? In: *Annual of Medieval Studies at the CEU* 1993–1994. 1. 1994. pp. 180–204.
124. ROMHÁNYI B. (2006): A középkori egyházi intézmények gazdálkodása. In: GYÖNGYÖSSY M. (Szerk.): *Magyar középkori gazdaság és pénztörténet*. Budapest: Bölcsész Konzorcium pp. 199-227.

125. ROMHÁNYI B. (2008): Kolostori gazdálkodás a középkori Magyarországon. In: KUBINYI A. LASZLOVSZKY J. SZABÓ P. (Szerk.) *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon* pp. 401-412.
126. ROMHÁNYI B., LASZLOVSZKY J. SZAKÁCS B. Zs. (2008): Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest: Arcanum. DVD
127. RUPP J. (1870): Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre, vagyis nevezetesebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Eggenberger Ferdinánd. I. kötet: pp. 35-38, 248-249, 269-270, 273-279, 321, 329-332, 340-342, 378-384, 403-407, 459-464, 466-474, 491, 495-498, 549-552, 553-555, 580-582, 701-704, 706-707; II. kötet: pp. 42-53, 94-97, 130-141, 297; III. kötet: pp. 109-110, 284-285.
128. SALY N. (2017): Szerzetesek asztalánál. Budapest: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátói Múzeum. pp. 25-34.
129. SISKÁ J. [2001]: Premontrei szerzetesek a bodroközi Leleszen. [Miskolc: Herman Ottó Múzeum] (Herman Ottó Múzeum Évkönyvei. XL) pp. 287-297.
130. SMITH L. M. (1920): The early history of the monastery of Cluny. Oxford: Oxford University Press. pp. 3-31.
131. SOLYMOSI L. (1996): Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: TAKÁCS I. (Szerk.) *Mons Sacer 996–1996 (Pannonhalma 1000 éve)*. I. Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Apátság pp. 515-526.
132. SÖRÖS P. [1903]: A bakonybéli apátság története. I. 1023-1548. [Budapest: Pannonhalmi Szent Benedek Rend] (A pannonhalmi Szent Benedek rend története 8.)
133. SÖRÖS P. [1904]: A bakonybéli apátság története. II. 1548- [Budapest: Pannonhalmi Szent Benedek Rend] (A pannonhalmi Szent Benedek rend története 9.)
134. SÖVEGES D. OSB [1996]: Isten útja a bencéseken át. Kis bencés rendtörténet. [Pannonhalma: Szent Gellért Hittudományi Főiskola] (Rendtörténeti füzetek 1.) pp. 77-103.
135. SPILKA GY. (1943): Jászó története 1243-tól 1552ig. Gödöllő: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda pp.3-12.
136. SÜMEGI J. V., KÁPOLNÁS M. (2005): A középkori bátai apátság és a Szent Vér templom története. Múltunk cserepei. Bába: Bátáért Egyesület p.32.

137. SZBR - SZENT BENEDEK REGULÁJA: Ford.: Söveges Dávid. Bencés Kiadó. Budapest 1980.
138. SZÉKELY GY (1957): A pannoniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából 1957*. 12. pp. 14–15.
139. SZELY L. (1914): Az „1171. évi bakonybéli összeírás” és I. András győri püspöksége, Győr: *Győregyházm. könyvsajtója* pp.1–37., 32-33.
140. SZENTPÉTERY I. (1916): A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. pp. 7-26.
141. SZENTPÉTERY I. (1927): Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából In: *Magyar Nyelv*, 23 (3-6) pp. 360-369.
142. SZENTPÉTERY I. (1937-1938): *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque Stiripis Arpadianae gestarum*. I-II. Budapest: Nap Kiadó p. 29.
143. SZILÁGYI M (2014): Római utak a középkori Dunántúlon. Az utak nevei és szerepük középkori térszervezésben. In *Történelmi szemle* 56. (1) pp. 1-25.
144. SZILÁGYI M. (2012): Középkori utak a Dunántúlon - Régészeti és történeti kutatásuk módszerei és lehetőségei. In: *Magyar Régészet*. 2012. 1. (2. Nyár) pp.1-4. Online magazin.
145. TAKÁCS I. (2001): *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. A Pannonhalmi Bencés Főapátságban rendezett kiállítás katalógusa. Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Főapátság
146. THULLNER I. (2001): *Lébény*. Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht. pp. 164-175.
147. TÓTH E. (1984): The Roman roads of Pannonia. In: *The New Hungarian Quarterly* 1984. 25. p. 179.
148. TÖRÖK J. (1990): *Szerzetes és lovagrendek Magyarországon*. Budapest: Panoráma, pp. 47-82.
149. TÖRÖK J., LEGEZA L., SZACSVAY P. (1996): *Bencések*. Budapest: Mikes Kiadó, pp.16-32.
150. VAJK Á. (2010): A csornai premontrei monostor a 13–14. században. In: *Soproni Szemle* 2010, 64 (2) pp. 146-161.
151. VASS J. (1939): *Pásztó története*. Gyöngyös: [s.n.] pp. 14-15, 32-36.
152. VERHEIJEN L. (1967): *La Règle de Saint Augustin I-II*. Paris: Études augustiniennes, pp. 38-46.

153. WAITES, B. (2007): Monasteries and Landscape of the North York Moors and Wolds. Stroud: The History Press. p. 216.
154. WENZEL VI. 428.: WENZEL G. (1867): Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. VI. Pest: [s.n.] p. 428.
155. WENZEL XI. 57, 58.: WENZEL G. (1873): Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. XI. Pest: [s.n.] pp. 57-58
156. WILLIAMS D. H. (1990): Atls of Cistercian Lands is Wales. Cardiff: University of Wales Press, pp. 11-16.
157. ZATYKÓ CS (2010): Természeti táj – emberformálta táj: a középkori környezet rekonstrukciójának lehetőségei, In: BENKŐ E. – KOVÁCS GY. (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I-II*. Budapest: MTA Régészeti Intézet, pp. 839–852.
158. ZATYKÓ CS. (2011): Integrált kutatások: A tájrégészet. In: GRÓF P.et al.: *Régészeti Kézikönyv*. CD ROM Budapest: Magyar Régész Szövetség, pp. 388–402.

Felhasznált I. katonai felmérés szelvényszámai (Forrás: <http://mapire.eu/hu/>)

Név	Település mai neve	Colonne	Sectio	Év
Almád	Monostorapáti	VII	18	1784
		VIII	19	1783
Báta	Báta	XIII	33	1783
Bél	Bakonybél	VIII	16	1783
Csoltmonostora	Vésztő	XXIII	24	1783
Ellésmonostora	Ellés	XVIII	26	1784
Ják	Ják	III	8	1785
Keresztúr 1, (Vértesszentkereszt)	Bokod	X	17	1783
Lébény	Lébény	VII	11	1784
Pécsvárad	Pécsvárad	XI	31	1783
Somogyvár	Somogyvár	VIII	22	1783
			23	1783
Szentmárton	Pannonhalma	VIII	14	1784
Tihany	Tihany	IX	20	1783
			21	1783
Zalavár	Zalavár	VI	22	1783
Bél 1.	Bélapátfalva	XIX	13	1785
Borsmonostor	Klostermarienbergr	II	4	1784-87
Cikádor	Bátaszék	XIII	31	1784
Pásztó	Pásztó	XVI	16	1782
Pilis	Pilisszentkereszt	XIII	18	1784
Pornó	Pornóapáti	III	8	1785
Szentgotthárd	Szentgotthárd	II	9	1784
Zirc	Zirc	IX	17	1784
Csorna	Csorna	VI	13	1784
Hatvan	Hatvan	XVI	19	1783

Név	Település mai neve	Colonne	Sectio	Év
Jánoshida	Jánoshida	XVIII	20	1783
Jászó	Jasov	XXI	7	1782-85
Lelesz	Leles	XXVI	9	1782-85
Majk	Oroszlány, Majk puszta	XI	19	1783
Ócsa	Ócsa	XV	22	1783
		XIV	22	1783
Rátót	Gyulafirátót	IX	18	1783
Türje	Türje	V	17	1784
		VI	19	1784
Váradhegyfok	Oradea	XXVI	22	1769-73
Zsámbék	Zsámbék	XXII	19	1783

Felhasznált térinformatikai állományok forrása

OSM (Open Street Map): <http://download.geofabrik.de/europe.html>

SRTM (Shuttle Radar Topography Mission):
<http://srtm.csi.cgiar.org/SELECTION/inputCoord.asp>

EGM (EuroGlobal Map): <http://www.eurogeographics.org/products-and-services/euroglobalmap>

Felhasznált állományok

Iconismus astorum urbium et regionum Hungariae ex Museo Hungarico, Depiction 30. MOL
 Veszprém Megyei Levéltár

MOL S78: Magyar Országos Levéltár, Kataszteri Térképek, Veszprém megye

Mellékletek

M1. melléklet: Fogalomtár

apátság: a monasztikus rendek és a reguláris kanonokok kolostora, mely önálló, pápai joggal rendelkezik, élén az apát/apátnő áll. Létesítéséhez (már a X. századtól) a Szentszék engedélye és legkevesebb 12 db örökfogadalmas szerzetesre van szükség. Felelősséggel közvetlenül a pápának tartozik. Az apátság maga intézi anyagi ügyeit (MKL, PUSKELY 2006).

kolostor: a klastrom szóból eredő kifejezés, melyet a nem birtokos rendek szerzetházainak megnevezésére használnak. A kolostor a szerzetesek szállásépülete, melyhez a templom csatlakozik, de nincs komplett kiszolgáló egysége. Az épület a regula szabályainak megfelelően biztosítja a szerzetesi életvitelhez szükséges feltételeket. Az épületszárnyak egy négyszög három oldalát alkották, a 4. oldalon a templom helyezkedett el. Az udvaron belül kerengőt alakítottak ki (MKL).

laikus testvér: nem pap szerzetes, aki ugyan teljes jogú tagja az adott szerzetesi közösségnek, de nincs felszentelve. Általában a közösség életéhez szükséges anyagi természetű munkákkal foglalkoznak. A ciszterci laikus testvérek főképp mezőgazdasági munkát végeztek, akik gyakran a majorokban, telepeken éltek. Eltérő öltözetet viseltek, egyszerű engedelmességi fogadalmat tettek (MKL, PUSKELY 2006).

monasztikus rendek: olyan szerzetesrend, mely apátságai és priorátusai önállóak, nincs központi szervezetük. A helyi előjárónak (apátnak, priornak) nagyobb jogköre és felelőssége van és minden háznak saját noviciátusa is van. Ide tartozik a bencés, a premontrei és a ciszterci rend is többek között. A rendekben a monachusok örök fogadalmat tesznek. Egyes rendek kizárólag kontemplatív életet folytatnak, mások lelkipásztorkodást, vagy egyéb, a monasztikus életmóddal összeegyeztethető apostoli tevékenységet is folytatnak. Nyugati és keleti szerzetesintézményekről beszélhetünk. A keleti monasztikus világ az aszkézisre helyezte a hangsúlyt, a nyugati rendek pedig mindezen értékeket beépítve, a kétféle munkát és a tudományok művelését is előtérbe helyezte. Sok-sok éven át a monachusok sokasága mocsarakat csapolt, irtotta az erdőt, öntözte a művelésbe bevont földeket, termékennyé tette a tájat. Ugyanakkor az építészet, művészet, tudomány területén is maradandót alkottak (MKL, PUSKELY 2006).

monostor: a monachusok, illetve a monachák közösségeinek állandó lakhelye. A tagok a monasztikus élet szabályainak és hagyományainak megfelelően törekednek az evangélium tökéletességére. Ahhoz hogy egy monostor apátsággá válhasson, a közösségben az előljárón kívül 12 db ünnepélyes fogadalmasnak kell lennie (PUSKELY 2006).

prépostság: a prépost által birt javadalom. Szerzetesi vagy papi közösség, melynek élén a prépost áll. A prépost a székesegyházi klérus élén áll, mint a püspök helyettese a testület ügyeinek intézésében. Ebből a jelentésből fejlődött ki a káptalan testület megjelenésével a székeskáptalan vagy társaskáptalan első méltóságának megjelölése. Ezt a jelentésváltozatot vették át az Ágostonrendi kanonokok, illetve a premonstreiek. Kolostoraik fő előljáróját, illetve az apátnak nevezett önálló előljárót prépostnak mondták (MKL).

regula: azon, a XIV. század előtt alapított szerzetesrendek alapelveinek és szabályainak gyűjteménye, melyeknek célja, hogy az adott rend tagjait segítse életeszményük egyéni és közösségi megvalósításában (MKL, PUSKELY 2006).

M2. melléklet: A vizsgált monasztikus rendek középkori kolostorjegyzéke

M2.1. melléklet: A bencés rend középkori kolostorjegyzéke

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Adorján	apátság	Adorján	SER	feltehetőleg tatárjárás előtt	ismeretlen	14. sz. közepe	Tisza partján	elpusztult	
Ákosmonostora 1.	apátság	Galgahévíz	HUN	1116 után, 12. sz.-ban	Ákos nemzetség	feltehetően 1541-ben, Buda elfoglalásakor	Galgahévíz határában nyugatra, Sósi patak mellett, a Szentandráspart nevű részen	rom	
Ákosmonostrora 2.	apátság	Acas	ROM	12. sz. első fele	Ákos nemzetség	13. sz. közepe	mai templom mellett	temploma ma is áll	
Almád	apátság	Monostorapáti	HUN	1117	Atyusz nb. Bánd és családja	14. sz.	magasan Bakony erdejében, mellette bővizű forrás	rom	1508-ban már romos állapotban volt, egy apát és két szerzetes élt benne, 1548-as oklevél szerint már évek óta üresen áll.
Almás	apátság	Almasu	ROM	feltehetőleg 12. sz.	ismeretlen	ismeretlen (1320-ban még említik)	Almás völgyében, Csepán nevű dombon	elpusztult	13. sz-ban Bors nemzetség volt a kegyura, 1234-1238 között Kán nembeli László erdélyi vajda, aki elűzte a bencéseket, premontreieket telepített a monostorba, akik 1238-ban elhagyták. Feltehetőleg később visszatelepedtek.
Aranylábúbács	apátság	Novi Sad Petrovaradin része	SER	ismeretlen	ismeretlen	13.-14. sz. fordulóján	Piros határában, a falutól északnyugatra	elpusztult	
Babócsa	apátság	Babócsa	HUN	feltehetőleg az Árpád korban	Tibold nemzetség	1554	pontos helye ismeretlen	elpusztult	Első említés 1348-ból származik. 1508-ban csak az apát és egy világi pap lakott a monostorban és igen szegény volt. 1544-ben a törökök elfoglalták a falut. Az apátság romjaira törökök fürdőt emeltek.
Bánmonostor	apátság	Banostor	SER	1142-1163	Belos bán	tatárjárás	Banostor, Duna jobb partján	elpusztult	1229-ben a szerémi püspökség székhelye lett a város és az apátság épületében volt a székeskáptalan.
Báta	apátság	Báta	HUN	1093	Szt. László király	1539	Báta területén a Duna jobb partján	elpusztult	Az apátság a XIV. század közepétől fokozatosan kulturális központtá vált, Szent Vér ereklyéje révén az egyik legjelentősebb magyarországi zarándokhely volt a középkor végéig. 1457-ben a monostort várrá alakították, 1460-ban azonban már ismét apát állt az élén. 1526-ban, a mohácsi csatavesztés utána szerzetesek a Szt. Vér ereklyével együtt a török elől Alsókra menekült. Tolnai Máté pannonhalmi főapát a bátai apátságot ezután még egyszer felélesztette.

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Bátmonostor	apátság	Bátmonostor	HUN	1192-1198	Both ispán	1543	Pusztafalu, Ómonostora	elpusztult	1345-ig üresen állt. Ekkor Becsei Töttös a romos épületeket az ágostonrendi remetéknek adta, akik helyreállították és egészen a török időkig birtokolták.
Bátormonostora	apátság	Batar	ROM	ismeretlen	Borsa nemzetség feltehetőleg	14. sz. végén	feltehetőleg a község keleti felében, ahol a helyi néphagyomány a vörös barátok klostromáról tudott	elpusztult	
Bél	apátság	Bakonybél	HUN	1016-1020	Szt. István király	1200 végén leégett	a mai apátság épületei helyén	eredeti elpusztult, helyén az 1749-1754 között épült apátság épületei állnak	György apát (1276–1292) idejében leégett, okleveleinek és értékeinek jelentős része megsemmisült. 1488-as adójegyzék szerint hét településen összesen 80 adózó portája volt. A török veszély növekedése miatt az épületeket erődítménnyé alakították. Ezzel a szerzetesi élet megszűnt Bakonybélben. Ma helyén a bakonybéli bencés apátság 1749–1754 között épült barokk épületei állnak.
Béla	apátság	Bijela	CRO	Árpád korban	feltehetően Tibold nemzetség	1526	Daruvártól délkeletre, kb. 20 km-re a Béla-patak mentén	elpusztult	Az 1460-as évektől hiteleshelyi tevékenységet is folytatott.
Bény	apátság	Bina	SLO	1135 előtt	Hontpázmány nemzetség	1543	a földvártól 500 m-re, északra	elpusztult a kolostor, de a templom ma is áll	1217-ben Hontpázmány nb. Amadé a bencések helyett premontreikeket telepített le a helyre. A premontrei prépostság Váradhegyfok filiája volt és 1543-ig létezett.
Berzétemonostora	apátság	Nustar	CRO	1225 előtt	ismeretlen	1485 előtt	Duna partján települt egykori Valkóvártól nyugatra	elpusztult	1422-ben a Garaiak helyreállították a monostor épületeit, birtokait és szerzeteseket is telepítettek az apátságba.
Beszterec	apátság	Beszterec-Vársziget	HUN	1289 előtt	ismeretlen	1342 után	Beszterec-Vársziget	elpusztult	.
Bizere	apátság	Frumuseni	ROM	1183 előtt	ismeretlen	1562 után	Frumuseni községtől északkeletre	elpusztult	
Bodrogmonostor	apátság	Backi Monostor	SER	11. sz. második felében	ismeretlen	legkésőbb 1526-ig létezett, de feltehetőleg már 1508 előtt megszűnt	Bodrogtól délnyugatra	elpusztult, az apátság templomát a Duna egy áradása a századfordulón nagyjából elmosta	1282-ben Szentemágócs nb. Kenézmonostori Simon fia András mester a Duna szigetén álló keresztúri pálos kolostornak adományozta a Hattyas nevű halastó öt részét, ami miatt per támadt az itteni bencésekkel. András egyébként feltehetőleg a monostor kegyura volt, de kérdés, hogy a nevében szereplő Kenézmonostor azonos-e Bodrogmonostorral.

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Boldva	apátság	Boldva	HUN	1170-es években	III. Béla	1285-ben, a 2. tatárjáráskor	a kolostor a ma is fennálló templomtól északra állt	templom ma is áll	1203-ban a templom leégett. 1270-ben még monostorát említik, de 1332-ben a templom már a falu plébániatemploma.
Bozok	apátság	Bzovik	SLO	1124-1131	Hontpázmány nb. Lampert ispán	1530-ig lakták, 1530-1546 között várrá alakították	falutól délre emelkedő dombon	várrom	1180–1181-ben a monostort a premontrei kanonokok kapták meg. A rend generális apátjának egy 1219-ben kelt levele a Váradhegyfokkal, Garábbal és Nagyolaszival említi és megjegyzi, hogy tudomása szerint Magyarországon csupán ez a négy premontrei prépostság létezett ekkor. A rend jelentősebb kolostorai közé tartozott, a szerzetesek 1530-ig lakták. 1530–1546 között Balassa Zsigmond a monostort várrá alakította.
Bulcs	apátság	Bulci	ROM	1225 előtt	ismeretlen	1542 után	Maros partján, a falutól 2 km-re, északnyugatra	elpusztult	A 14. század első felében bitorló kezébe került, ahonnan csak Szigfrid garamszentbenedeki apát tudta visszaszerezni. 1542 előtt prépostsággal egyesítették. Romjai a 19. század végén még fellelhetők voltak, szentélyét 1871-ben rombolták le.
Cégénymonostora	apátság	Cégénydányád	HUN	1140-1281	Szentemágocs nemzetség	14. sz. közepe	mai templom helyén	elpusztult	
Csanád	apátság	Cenad	ROM	1030-1046	Szent Gellért	1464, később ferenceseké lett	Maros bal partján	elpusztult	Mivel a vértanú püspököt 1053-ban, Fülöp apát idején e templomban temették el véglegesen, olykor Szt. Gellért apátságnak is nevezték (először 1333-ban). 1493-ban Szegedi Lukács püspök az apátság javait pápai engedéllyel a püspökséghez csatolta, a kolostort pedig meglazult fegyelme miatt az obszerváns ferenceseknek adta, akik 1550-ig működtek itt.
Csatár	apátság	Csatár	HUN	1138-1141	Gutkeled nb. Márton ispán	1526 után	elhelyezkedése nem ismert	elpusztult	XIII. század közepétől hiteleshelyi tevékenységet folytatott, első oklevelét 1250-ből ismerjük. Bánfi Boldizsár az épületet várrá alakíttatta
Csoltmonostora	apátság	Vésztő	HUN	12. sz. első harmada	Csolt nemzetség	1383 után	Vésztő határában Mágor psz. Szeghalomtól délre	rom	Temploma később a falu plébániatemploma lett. 1733-ban tornyai még álltak, de 1786-ban összedőltek.
Deáki	perjelség	Diakovce	SLO	1102 előtt	Pannonhalma birtoka	16. sz. vége	mai templom körül	a templom ma is áll	
Debrő	apátság	Feldebrő	HUN	1035-1045	Aba Sámuel király	tatárjárás	mai templom körül	templom ma is áll	Aba Sámuel ide temették először.
Derzs	apátság	Selenca	SER	1192 előtt	Bánca nemzetség	1526	Derzs psz. Bács mellett északkeletre	elpusztult	Feltehetőleg Bánca nb. István esztergomi érsek telepítette be újra szerzetesekkel, ezúttal ágostonos kanonokokkal, 1255 előtt.
Dombó	apátság	Novi Rakovac	SER	12. sz. első fele	Gutkeled nemzetség	1525	a Duna felé lejtő Dombó völgy fölött, balra egy teraszon	temploma ma is áll	1473-ban várrá alakították

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Dömölk	apátság	Celdömölk	HUN	12. sz. vége13. sz. eleje	III. Béla	1560	település határában	rom	A 16. században Pannonhalma leányapátsága volt. 1560-ban hagyták el a szerzetesek. Hiteleshelyi tevékenysége 1332–1356 között mutatható ki, 20 oklevele maradt fenn.
Egyedmonostora	apátság	Diosig	ROM	1214 előtt	Gutkeled nemzetség	14. sz. közepe	Diosig mellett északnyugatra	elpusztult	
Ellésmonostora	apátság	Ellés	HUN	12. sz. első fele	Borkalán nemzetség	14. sz. közepe	Ellés psz. A Körös torkolata mellett, Csongrádtól északra, 3 km-re	rom	
Eperjes	apátság	Chelmac	ROM	1177 előtt	ismeretlen	tatárjárás	Lippától keletre, Chelmactól északra	elpusztult	
Ercsi	apátság	Ercsi	HUN	1170-1186	Tamás nádor	16. sz.	Duna bal partján, az akkori Ercsi-szigeten	elpusztult	1208-ban II. András az apátságot felajánlotta a ciszterci rendnek, de mivel az benépesíteni nem tudta, IV. Béla 1238-ban a karthauziaknak adta. A karthauzi alapítás sem volt hosszú életű, a kolostor a tatárjáráskor elpusztult. Ezután, 1253 előtt a ciszterciek ismét megkapták Ercsit és be is népesítették Topuszkóról érkező szerzetesekkel. Apátját 1465-ben még említik, de 1482 előtt elhagyottá vált. Ekkor Mátyástól a birtokokat az ágostonrendi remetek kapták meg, konvent azonban csak a 16. században lakott itt bizonyíthatóan.
Földvár	apátság	Dunaföldvár	HUN	1132-1141	II. Vak Béla	1543	jelenlegi várral szembeni domboldalon	elpusztult	A 13. század végén az apátság hiteles hely volt, oklevele 1299-ből ismert. 1526-ban feltehetően a Mohácsról Budára vonuló török sereg feldúlta, legkésőbb 1543-ban szűnhetett meg, 1550-ben már török kézben találjuk.
Garáb	apátság	Grabovo	SER	1093-1094	Tibold nb. Garáb somogyi ispán	1526	NA	elpusztult	Többször idegen kézre került.
Garamszentbenedek	apátság	Hronsky Benadik	SLO	1075	I. Géza	1537	jelenlegi helyén, dombtetőn	temploma és a kolostor átalakítva ma is áll	Az egyik legjelentősebb magyarországi bencés apátság volt exempcióval, korai birtokai az apátság környékén kívül nagyobb számban voltak a Tisza mentén is. A konvent a 13. század elejétől, igazolhatóan 1232-től a középkor végéig folytatott hiteleshelyi tevékenységet. A tatárjárás, majd az azt követő zavaros idők sok kárt okoztak az apátságnak, de a század végére korábbi javainak jelentős részét biztosítani tudta. A 15. század közepén több támadás is érte az apátságot (husziták, bányavárosi bányászok), ezért 1452-re megerősítették monostort. A Szt. Vér ereklye feltehetőleg 1483-ban már az apátságban volt. A monostor 1537-ben szűnt meg, amikor várrá alakították, s az esztergomi káptalan birtoka lett egészen 1920-ig. A jelenleg álló apátsági templom a 14. században épült.

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Gét	apátság	Majs	HUN	1261 előtt	ismeretlen	1341 körül	Géta puszta Majstól délkeletre	elpusztult	
Hahót	apátság	Hahót	HUN	1073 előtt	Szt. László	1542 után	a mai plébániatemplom helyén állott	elpusztult	1542-ben még apátját említik, de ezután nem sokkal valószínűleg teljesen elnéptelenedett, mivel az átvonuló katonaság felégette. 1560-ban már csak javadalmait bérlik.
Havna	apátság	Chanava	SLO	tatárjárás után, 1293 előtt	Havna nemzetség	1352 után	feltehetőleg a mai református templom helyén állt	elpusztult	
Ittebe	apátság	Srpski Itebej	SER	1219 előtt	ismeretlen	tatárjárás után	NA	elpusztult	Dezső csanádi püspök a monostort társaskáptalanná alakította. Prépostja 1233-ban az Aranybulla tanúja.
Iván	apátság	Bonyhád	HUN	Árpád korban	ismeretlen	legkésőbb 1543	Bonyhádtól északkeletre, Öreg-vagy Ó-hegy	elpusztult	A Szűz Mária tiszteletére szentelt apátság első hiteles említése 1326-ból ismert, de minden bizonnyal az Árpád-korban alapították.
Ják	apátság	Ják	HUN	1220 körül	Ják nb. (Nay) Márton	1562	a mai templom körül	kolostor épület elpusztult, de temploma ma is áll	Templomát 1256-ban Amadé győri püspök szentelte fel, többek között Favus pannonhalmi apát jelenlétében. 1331 előtt az apátság állítólag leégett. 1532-ben felgyújtották, de csak 1562-ben hagyták el végleg a szerzetesek. 1566-ban ismét felgyújtották, s épületei nagyrészt elpusztultak.
Jánosi	apátság	Rimavské Janovce	SLO	12. sz.	Káta nemzetség	1520 körül	mai templom mellett	temploma áll	
Jásd	apátság	Jásd	HUN	1164 után, de 1190 előtt	ismeretlen	1540 körül	mai település belterületén	elpusztult	
Kács	apátság	Kács	HUN	1248 előtt	Örsur nemzetség	1549	a mai plébániatemplom környékén	elpusztult	1291-ben az apátság, úgy tűnik, már szegény volt. 1317 körül pálosok kapták meg rövid időre, de 1332-ben már ismét bencéseket találunk benne. 1347-ben a kegyurak megosztottak birtokaikon, a kácsi apátság a daróci Tibold ágé lett. Utoljára 1518-ban szerepel apátja a pannonhalmi rendi káptalanon. 1549-ben már a leleszi préposté volt királyi adományból, 1561-ben nincs a rend kezén, apátja nem bencés.
Kána	apátság	Budapest, XXII. ker.	HUN	1150-es évek	Becsegergely nb. Apa bán	1541	Kamaraerdő K-i szélén, a Balatoni út kanyarja fölött a 203 m-es magassági ponton	elpusztult	

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Kaplonymonostora	apátság	Capleni	ROM	ismeretlen	Kaplony nemzetség	1500 körül	mai templom helyén	templomot újjáépítették	
Kapornak	apátság	Nagykapornak	HUN	1145-1156	Kadar nemzetség	1575 előtt	mai templom helyén	templomot újjáépítették	1557-ben még volt benne konvent, sőt 1566-ban is lakik még itt öt szerzetes, ekkor azonban a monostort már várrá alakították, s katonaság van benne. 1567-ben Kapornakról azt írják, hogy megyegyűlést nem lehet benne tartani, mivel a török annyira felégette, hogy nem lehet ott szállást találni. Utoljára 1571-ben végzett a konvent hiteleshelyi tevékenységet.
Keresztúr 1.	apátság	Bokod	HUN	1146 előtt	Csák nemzetség	1541	Bokod határában, Vértesben, Oroszlánytól délkeletre	rom	Az 1210-es években a monostor templomát újjáépítették, ekkor nyerte ma is látható alakját. 1214–1240 között talán rövid időre a ciszterciek kezére került. A szerzetesek Egresről érkezettek. A bencések végül mégis az apátság birtokában maradtak 1478-ig. 1475-ben az épületek már igen rossz állapotban voltak, s a szerzetesek nem akartak itt maradni. Ezért Mátyás király 1478-ban a hanyatlásnak indult kolostort az obszerváns domonkosoknak adta. 1478–1505 között a domonkosok csak birtokosok voltak, szerzetesek csak 1505-től voltak itt, de a ház rangja csak locus volt. Befejezték a kerengő kiépítését és más változtatásokat is tettek a kolostor épületein. Mindvégig a fehérvári kolostorhoz tartozott. 1541-ig működött ebben a formában.
Keresztúr 2.	apátság	Murakeresztúr	HUN	1231 előtt	Hahót nemzetség	1542 után	Mura folyó torkolata közelében	elpusztult	
Kolos	apátság	Klizské Hrdist'e	SLO	11. sz. utolsó negyedében	Szt. László király	1562 után domonkosok kezére kerül	mai temető közelében	elpusztult	1508-ban a vizitátorok az apátságot igen rossz állapotban találták. Ekkor mindössze egy szerzetes tartózkodott itt. Utoljára 1562-ben említik apátját. Néhány évvel később nagyszombati domonkosok költöztek a monostorba, 1572-ben pedig már a nyúl-szigeti domonkos apácák kapták meg arra az időre, míg vissza nem költözhetnek eredeti lakhelyükre.
Kolozsmonostor	apátság	Cluj-Manastur	ROM	11. sz. második felében	Szt. László király	1556	mai templom körül	temploma ma is áll, a kolostor épületei elpusztultak	A kolostor virágkora a XII. század végéig tartott. 1241-ben az épületek és az oklevelek a tatárok pusztításának estek áldozatul. Ekkor a monostor már hiteleshely volt. 1263-ban IV. Béla állította helyre az apátság birtokait. Ettől kezdve Kolozsmonostor Erdély legnagyobb egyházi birtokosai közé tartozott, s 1339-től a legfontosabb itteni hiteleshely volt a középkor végéig. 1556-ig, az erdélyi szekularizációig működött. Hiteleshelyi tevékenysége az országban az egyik legjelentősebb volt.
Kompolt	apátság	Kompolt	HUN	1280 előtt	Aba nemzetség Kompolti ága	1498 után	Grassalkovich-kastély közelében állt	elpusztult	

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Koppánmonostor	apátság	Komárom	HUN	1222 előtt	Koppán nemzetség	1541 után	Monostori sziget alsó végével egyvonalban, a Duna jobb partján, a magas parton	elpusztult	Az apátság 1411-től Pannonhalma alá tartozott.
Lébény	apátság	Lébény	HUN	1199-1203	Győr nemzetség	1563	jelenlegi helyén	áll	1478-ban leégett, de újratelepült. 1529-ben A Bécs felé vonuló török sereg felégette. 1563-ban ismét leégett és végleg elnéptelenedett. Román stílusú temploma a falu közepén ma is áll. Beomlott boltozatát valószínűleg a jezsuiták építették újjá, akik 1631-ben kapták meg az apátság javadalmával együtt kollégiumuk fenntartására.
Lékér	apátság	Cajakovo, Lekyrtér	SLO	1256 körül	Kacsis nemzetség	1562 után	Garam jobb partján	elpusztult	Meglehetősen szegény apátság volt, birtokainak egy részét már a XIV. században bérbe adta. A vizitátorok 1508-ban csak az apátot találták, aki nagy szegénységére panaszkodott, mivel elődje eladta az apátság Garamon járó malmát.
Ludány	apátság	Ludanice	SLO	1204 előtt	Ludány nemzetség	1574	Nagytapolcsánytól délre a Nyitra folyó közelében, a Ludány nemzetség birtokán	elpusztult	
Madocsa	apátság	Madocsa	HUN	12. sz.	hamis oklevél szerint Bikács nb. Bikács kamarás	1541	jelenlegi templom körül	elpusztult	A 15. század elején György apát a monostor épületeit helyreállíttatta. Lehet, hogy már 1526-ban elpusztult, de legkésőbb 1541-ben szűnhetett meg. A törökkorban várrá alakították.
Mágocs	apátság	Mágocs	HUN	1251 előtt	Szentmágocs nemzetség	1543	jelenlegi plébánia templom helyén	elpusztult	Az apátság Mágocs mellett birtokolt Pozsega megyében is, s a 14. században a Tolna megyei Tekeu birtokáért perelt sikertelenül az ábrahámi apáttal. 1542-ben Mágocson még hat pusztá telket, mint az apátság birtokát írtak össze, szerzetesek valószínűleg már nem laktak a monostorban.
Meszes	apátság	Moigrad	ROM	1108 előtt	Álmos herceg	1361 után	maradványai ismeretlenek	elpusztult	
Mindszent	apátság	Csonkamindszent	HUN	1181 előtt	ismeretlen	1363 után	NA	elpusztult	
Mogyoród	apátság	Mogyoród	HUN	11. sz.	középkori krónikás hagyomány szerint Szt. László	1488	Mogyoród nyugati részén, az ún. Kolostor dombon v. Klastrom-hegyen	elpusztult	
Németújvár	apátság	Güssing	AUS	1157	Wolfer lovag	1180	Kiscen hegyen	elpusztult	1180-as években III. Béla a monostort elvette tőlük és várrá alakította, cserébe pedig a kapornaki apátságot adta a Héder nemnek.
Pankota	apátság	Pancota	ROM	1217 előtt	ismeretlen	1425 után	NA	elpusztult	

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Pásztó	apátság	Pásztó	HUN	1160-1190	talán Rátót nemzetség	1191-től ciszterciek kezében	mai templom körül	templom ma is áll, körülötte rom	1191-ben III. Béla ciszterci szerzeteseket telepített ide. Hiteleshelyi tevékenységet is folytatott. 1502–1544 között szűnt meg.
Pécsvárad	apátság	Pécsvárad	HUN	1015	Szt. István	1543	Vasas-hegy alatt	elpusztult	Birtokai nagyjából egy tömbben, az apátság körül terültek el. A hagyomány szerint itt rejtőzködött hercegként II. (Vak) Béla. 1158 előtt a Szt. János kápolnában keletkezett tűzben elpusztult az apátság levéltárának jelentős része. 1158-ban II. Géza az apátságot birtokaiban megerősítette. 1215-től a magyarországi bencés reformmozgalom egyik fő támogatója. A 13. század közepétől hiteleshely volt. A monostort a törökök valószínűleg kifosztották. 1543-ban szűnt meg végleg.
Pélmonostor	apátság	Beli Manastir	CRO	1212 előtt	Majs nemzetség	1298 után	Baranyavár közelében	elpusztult	
Pornó	apátság	Pornóapáti	HUN	12. sz.	Ják nemzetség	1532	magyar-osztrák határ közelében álló majorság alatt	elpusztult	Valószínűleg a 12. században alapította a Ják nem Szt. Margit tiszteletére. 1219–1221 között a szentgotthárdi ciszterci apátságé lett, miután Ják nb. István a rendbe belépett. 1532-ben szűnt meg. Az apátság maradványai feltehetően ma is megvannak a helyén létesített uradalmi épületek alatt. A pornói uradalom levéltárában, az 1870-es években állítólag létezett egy 1821-ben készített alaprajz a templomról és a kolostorról.
Poroszló	apátság	Poroszló	HUN	1219 előtt	Sártányvecse nemzetség	15. sz. végén	mai református templom helyén	elpusztult	
Privigye	apátság vagy perjelség	Prievidza	SLO	ismeretlen	talán Hontpázmány nemzetség	1526	NA	elpusztult	
Rosd-Szigeti Szt. Megváltó tiszteletére	apátság	Szigetmonostor	HUN	1198-1205	Rosd nb. Tiborc ispán	13. sz. második felében	a mai községtől K-re a Nagy-Duna partján	elpusztult	
Rudina	apátság	Podvrsko	CRO	1279 előtt	talán Borics nemzetség	török megszállás alatt	Podvrškotól északkeletre, Rudinski patak mentén	rom	Az apátság a 15. század elején viszonylag gazdagnak számított: 1423-ban jövedelmét 100 aranyra becsülték. A török előrenyomulása miatt szűnt meg végleg.
Sár	apátság	Abasár	HUN	1040-1050	Aba nemzetség	16. sz. vége	mai kultúrház és a tűzoltószertár helyén	elpusztult	Itt temették el, feltehetőleg másodjára, Aba Sámuel. 1426-ban említik utoljára. Ekkor Miklós sári bencés a bécsi egyetemen volt, s ugyanez évben Zsigmond cserében meg akarta szerezni magának az apátságot. A 16. század végén a földvári apátsággal együtt kapja meg Vasvári György győri püspökhelyettes és kanonok, de már csak, mint javadalmat.

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Somogyvár	apátság	Somogyvár	HUN	1091	Szt. László király	1553	a falu északi végében, Kapuvárhegy, korábban itt volt a Balaton határa	rom	A hagyomány szerint Szt. Lászlót először itt temették el. Az apátság az Árpád-korban megőrizte francia kapcsolatait, szerzetesei eleinte kizárólag vagy legalább nagyjából franciák voltak. A 13. század elejétől azonban fokozatosan túlsúlyba kerültek a magyar szerzetesek, amit a század 20-as éveitől gyakorolt hiteleshelyi tevékenysége is igazol (első hiteleshelyi oklevele 1224-ből ismert).
Stola	perjelség	Mengusovce	SLO	1314	Szentgyörgyi Eberlaus csepánfalvi ispán és Meinhard stojánfalvi plébános	1508	Felka felett a Poprád völgyében feküdt, ma Mengusovce határában	elpusztult	
Szakálmonostora	apátság	Nógrádszakál	HUN	Árpád korban	ismeretlen	14. sz. első felében	falú feletti Várhegyen (Kálvári-hegyen)	elpusztult	
Szárd	apátság	Tiszakeszi	HUN	1067 körül	Aba nb. Péter ispán	tatárjáráskor	Tiszakeszitől 2 km-re Százdi-szigeten a Tiszán	elpusztult	
Szekszárd	apátság	Szekszárd	HUN	1061	I. Béla	1543	mai szekszárdi megyeháza helyén	rom	I. Béla alapította, akit a monostor templomában temettek el. Birtokai Tolna és Baranya vármegyében, illetve Kalocsa környékén a Solt székben feküdtek. A 13. század közepe óta hiteleshely volt.
Szentgergely 1.	apátság	Sonta	SER	1192 előtt	ismeretlen	tatárjárás	Sonta határában, Mikola-földön	elpusztult	
Szentgergely 2.	apátság	Grgurevci	SER	1026 előtt	ismeretlen	1469 és 1490 között	mai település belterületén	feltáratlan	Nem tartozott a gazdagabb apátságok közé. 1421-ben a török támadása miatt Imre apát szerzeteseivel Székre (Cikádor) költözött. A szerzetesek később vissza tértek.
Szentimre	apátság	Santimreu	ROM	1220 előtt	egyik váradi püspök	1312 után	talán Szt. Imre herceg halálának helyén épült, a Berettyó teraszán, a Monostordombon	elpusztult	

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Szentjános	apátság	Santion	ROM	1215 előtt	Hontpázmány nemzetség	1518 előtt, 1549 előtt domonkos apácák költöznek ide	a Sebes-Körös partján, a mai Szentjános falutól délnyugatra állt	rom	1249-ben a kegyurak cisztercieket hívtak az apátságba, de azok legkésőbb a 13. század végén elhagyták a monostort. Utoljára 1259-ben rendelkezik felőle a rend, amikor a plassi (Morvaország) apátság alá rendelték. 1294-ben apátját említik, aki azonban valószínűbben ismét bencés volt. 1334-ben már ismét bencések vannak benne. Utoljára 1518-ban említik apátját, ez azonban már nem szerzetes, hanem világi pap. Az elhagyott épületekbe a mohácsi vész után, 1549 előtt a margitszigeti domonkos apácák költöztek, akik azt 1556-ig lakták.
Szentjobb	apátság	Saniob	ROM	1083-1093	Szt. László király	1563	Berettyó partján	elpusztult	A Szt. Jobb őrzési helye volt. A legenda szerint a Katapán nb. Mercurius ellopta és Berettyó menti birtokán rejtegette az ereklyét három évig, 1080–1083 között. Mercurius később a monostor első apátja lett. A monostor eredetileg fából épült, s Álmos herceg építtette fel kőből. Kálmán király Álmossal való viszálya után az apátságot megszüntette, s csak II. Géza állította helyre. 1241-ben a tatárok a monostort feldúlták, a szerzetesek a Szt. Jobbal együtt elmenekültek, de a tatárjárás után röviddel az apátság ismét helyreállt. 1493-ban még bencés szerzetesek lakták. 1498-ban II. Ulászló és Váradi Péter a pálosoknak adta, akik 1499-ben foglalták el és 1556-ig birtokolták. A várra alakított monostor 1563-tól világi kézre került.
Szentkirály	apátság	Lucenec	SLO	1239-1240	Tomaj nb. Dénes nádor	ismeretlen	Tugár folyó partján, Lucenec	elpusztult	
Szentlászló	apátság	Püspökszentlászló	HUN	1235 előtt	ismeretlen	1541	NA	elpusztult	
Szentmárton	apátság	Pannonhalma	HUN	996	Géza, I Szt. István	ma is működik	jelenlegi helyén	templom és a kolostor átalakítva ma is áll	Első monostor Magyarországon.
Szenttrinitás	apátság	Vokány	HUN	1183 előtt	Kán nemzetség	1543	Vokány határában Siklóstól északkeletre	elpusztult	1303-ban a birtokos család Péter nevű tagja Heiligenkreuzból cisztercieket hívott az apátságba, de arról nincs adat, hogy a ciszterciek valóban birtokba vették volna, s így az a bencések birtokában maradt
Széplak	apátság	Kosice- Krsna nad Hornádom	SLO	1143	talán Aba nemzetség	1526-1556	mai templom körül	elpusztult	
Szer	apátság	Ópusztaszer	HUN	11. sz. végén vagy a 12. sz. első évtizedeiben	Borkalán nemzetség	14. sz. közepe előtt	Ópusztaszer határában	rom	
Szerencs	apátság	Szerencs	HUN	1247 előtt	Bogátradvány nemzetség	1556, várrá alakítják	mai vár helyén	elpusztult	

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Szkalka	apátság	Skalka	SLO	1208 előtt	valamelyik nyitrai püspök	1528	Szt. Benedek zaborhegyi remete vértanúsága helyén, Trencséntől ÉK-re, 5 km-re, a Vág jobbpartja fölé emelkedő barlangos sziklára	elpusztult	
Szőreg	apátság	Szeged	HUN	1192 előtt	ismeretlen	1280 előtt	Szeged Szőreg nevű, keleti városrésze a Tisza bal partján	elpusztult, épületei ismeretlenek	
Tapolca	apátság	Miskolc	HUN	1214 előtt	Miskolc nemzetség	1531 után	Görömbölytapolca	elpusztult	
Tárkonymonostor	apátság	azonosítatlan	HUN	1251 előtt	ismeretlen	ismeretlen	pontos helye ismeretlen, Bátmonostor és Nagybaracska között keresendő	elpusztult	
Tata	apátság	Tata	HUN	11. sz. első felében	Tata ispán	1543	a város belterületén, a fürdő helyén állt	elpusztult	
Telki	apátság	Telki	HUN	1190-1198	Szakállasnak mondott Mika ispán	1541	Telki község közepén kőkereszt jelzi a helyét	elpusztult	1246-ban az apátság a kánai monostorral közösen birtokol Kelenföldön. IV. László a nyúl-szigeti apácáknak adta.
Tereske	apátság	Tereske	HUN	1219 előtt	ismeretlen	1466	mai templom körül	temploma ma is áll	
Tihany	apátság	Tihany	HUN	1055	I. András	ma is működik	mai helyén	temploma és a kolostor átalakítva ma is áll	I. András királyt ide temették el. A tatárdúlás idején a monostor nem szenvedett nagyobb kárt, de erődítéssel vették körül. Birtokállománya a századok folyamán sokat változott. A legfontosabbak Tihany közelében feküdtek értékes szőlőkkel és Somogyban a megye Balaton felé eső részén.
Tomajmonostora	apátság	Tomajmonostor	HUN	1322 előtt	talán Tomaj nb. Abádi család	1335-1349	Tomajmonostor, Abádszalóktól délkeletre	elpusztult	
Visegrád	apátság	Visegrád	HUN	1046-1060, de 1252-1260 között telepedtek le bencések	I. András	1541	a vártól É-ra, a Mátyás forrás völgye dunai torkolata feletti magaslaton állt	rom	I. András király alapította Szt. András tiszteletére Oroszországból érkező, feltehetőleg görög szerzetesek részére. 1221 körül elhanyagolt voltára való hivatkozással bencések kezére került, de csak később, feltehetőleg 1252–1260 között települt bele bencés konvent. A 14. században hiteleshelyi tevékenységet is folytatott. A bencések 1493-ig birtokolták. II. Ulászló ezért a hanyatlásnak indult apátságot a pálosoknak juttatta. 1541-ben hagyhatták el a szerzetesek.

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Zalavár	apátság	Zalavár	HUN	1019	Szt. István	1541	egykori Várszigeten, a Kis Balaton mocsárvilágában	rom	1541-ben szűnt meg. Az apátságot később várrá alakították.
Zámmonostora	apátság	Hortobágy	HUN	1220 előtt	Káta nemzetség	14. sz. közepe	Hortobágy területén délnyugatra, az Árkus folyó nyugat partján egy kiemelkedő dombon	elpusztult	
Zebegény 1	apátság	Szebény	HUN	1251 előtt	ismeretlen	15. sz. végén	Szebénytől északkeletre egy dombon	maradványok	
Zebegény 2	apátság	Nagymaros	HUN	11. sz.	ismeretlen	15. sz. végén vagy 16. sz. elején	Nagymaros, Szt. Mihály-hegy	elpusztult	
Zobor	apátság	Nitra	SLO	1010	Szt. István király	1471	Zobor-hegy Ny-i lejtőjén	elpusztult	E monostorba lépett be Szt. András és Benedek, akiket Szt. Istvánnal, Imrével és Gellérttel együtt avattak szentté 1083-ban. Jövedelmei a környék vámjainak harmadából és kiterjedt földbirtokokból származtak. 1113-ban készült az apátság első birtokösszeírása is Gottfrid apát közbenjárására. Ezt az összeírást, mivel a tatárjáráskor megrongálódott, IV. Béla 1249-ben átírta és ki is egészítette. 1468-ig működött, amikor Vitéz János elfoglalta, s az apátságot bekebelezte a nyitrai püspökségbe.
Zselicszentjakab	apátság	Kaposszentjakab	HUN	1061	Győr nb. Otto somogyi ispán	1543 után	a templomtól délre	rom	

(ROMHÁNYI 2008, MKL)

M2.2. melléklet: A ciszterci rend középkori kolostorjegyzéke

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Ábrahám	apátság	Dombóvár	HUN	1263	Moys mester, királyné tárnokmestere, magánalapítás	1543	Dombóvár területén, északkeletre, a Kondai patak partján	elpusztult	Pilisről népesítették be.
Bél 1.	apátság	Bélapátfalva	HUN	1232	Bél nb. Kilit egri püspök	1480	Bükk hegység nyugati szélén, a Bélkö alján, bővizű forrás mellett	a templom Magyarország legépebben megmaradt ciszterci apátsági épülete	1345-ig üresen állt. Ekkor Becsei Töttös a romos épületeket az ágostonrendi remetéknek adta, akik helyreállították és egészen a török időkig birtokolták. A szerzetesek legkésőbb 1543-ban elhagyták a kolostort.
Borsmonostor	apátság	Klostermarienberg	AUS	1194	Domonkos bán	1532	Répcse jobb partján a mai plébániaház helyén	rom	Első szerzetesei Heiligenkreuzból jöttek. 1440–1445 között feltehetően elpusztult, de újjáépítették. 1455-ben. Nagy István apát idején, 1532-ben hagyták el végleg a szerzetesek
Cikádor	apátság	Bátaszék	HUN	1142	II. Géza	1420-1421	mai bátaszéki templomtól északra	rom	1420/1421-ig működött, amikor a török elől menekülő szentgergelyi bencések Újlaki Imre apát, Újlaki Miklós féltestvére, vezetésével a maguk számára foglalták el. Bencés apátsággént működött tovább 1478-ig. Az apátság körül falu keletkezett, amit 1391-ben a köznép Széknek nevezett.
Curia Regis	apátság	Königshof	AUS	1203	heiligenkreuzi ciszterciek	NA	Lajta, vagyis Sárvíz mellett, pontos helye nem ismert	elpusztult	Eredetileg Heiligenkreuz grangiája volt. Az építkezés 1209-ben félbemaradt, a tervet elvetették, Königshof továbbra is grangia maradt.
Egres	apátság	Igris	ROM	1179	III. Béla	1514	Maros bal partján, Csanádtól keletre	elpusztult	A tatárjárás idején megostromolták és elfoglalták a tatárok, de viszonylag hamar talpra állt. 1247-ben már ismét szerzetesek voltak benne.
Esztergom-Szentmárimező	perjelség	Esztergom	HUN	1204 előtt	Szentmágocs nemzedék	1291 után	NA	NA	
Gotó	apátság	Kutjevo	CRO	1232	Csák nb. Ugrin kalocsai érsek	1535	Pozsega megyében a Papuk hegység lábánál		Első szerzetesei Zircről érkeztek, az alapítást II. András is támogatta.
Kerc	apátság	Carta	ROM	1202	Imre király	1474	Olt folyó bal partján, zord határvidéken	rom	Egres alapította. A tatárjáráskor elpusztult és 1264-ig pusztán állt, de ezután ismét helyreállították. 1474-ig működött, amikor Mátyás király a szerzetesek szabálytalan élete miatt az apátságot megszüntette, birtokait pedig Nagyszebennek adta.
Pásztó	apátság	Pásztó	HUN	1160-1190	talán Rátót nemzetség	1544	Mátra hegység nyugati lábánál, a Zagyva folyó közelében	templom ma is áll, körülötte rom	1191-ben III. Béla ciszterci szerzeteseket telepített ide. Hiteleshelyi tevékenységet is folytatott. 1502–1544 között szűnt meg.

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Pétervárad	apátság	Petrovaradin	SER	1234	Béla herceg	1525	Duna jobb partján a 46 m magas hegyen alapította Péter várának helyén	elpusztult	Az apátság szerémségi falvai kitűnő szőlőkkel rendelkeztek és a Bács megyei birtokai is. 1344-ben a monostor köré kövár épült. A török 1526-ban elfoglalta. A 18. században a hegyen erődítményt építettek és az apátság maradványai nyomtalanul eltűntek.
Pilis	apátság	Pilisszentkereszt	HUN	1184	III. Béla	1526	A Pilis hegy lábánál, egy forrás mellett	rom	
Pornó	apátság	Pornóapáti	HUN	12. sz.	Ják nemzetség	1532	Pinka patak közelében egy mocsarakkal övezett szigeten állott, amit fából ácsolt hidakon lehetett megközelíteni; mai magyar-osztrák határ közelében álló majorság alatt	elpusztult	1219–1221 között a szentgotthárdi ciszterci apátságé lett, miután Ják nb. István a rendbe belépett. 1234-ben konventet is telepített bele az anyaaapátság. A pornói uradalom levéltárában, az 1870-es években állítólag létezett egy 1821-ben készített alaprajz a templomról és a kolostorról.
Sanvik	apátság	Stiavniky	SLO	1216-1222	Ampod fia Dénes és Kálmán herceg	1531	Hernád folyó bal partján	elpusztult	Helyén később magtár épült.
Szentgotthárd	apátság	Szentgotthárd	HUN	1184	III. Béla	1532	Rába jobb partján, a Lapincs torkolatával szemben, a mai templom helyén	templom átalakítva ma is áll, körülötte a kolostor rom	1677-ben ideiglenesen felépítették a templomot, majd 1787-ben magtárrá alakították.
Toplica	apátság	Topusko	CRO	1028	András szlavón herceg, majd magyar király	1523 után	Glina folyó bal partján hőforrások mellett	rom	Az idők során folyamatosan kifosztották, a 19. sz. folyamán köveit katonai épületek építéséhez használták fel.
Zágráb	apátság	Zágráb	CRO	1274 előtt	NA	16. sz. elejéig	Zágráb közelében A Szt. Jakab- vagy Egyed-szigeten	elpusztult	
Zirc	apátság	Zirc	HUN	1182	III. Béla	ma is működik (török megszállás miatt 1527-ben elnéptelenedik)	Bakony szívében 3 különböző irányba futó bővizű patak, a Cuha, a Gaja és a Gerence forrásvidékén, a mai helyén	temploma és az átépített monostor ma is áll	Temploma a legnagyobb magyarországi ciszterci templom. A kolostorépületnek is jelentős maradványit tárták föl a barokk apátsági templom mögött, az arborétumban.

M2.3. melléklet: A premontrei rend középkori kolostorjegyzéke

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Ábrány	prépostság	Abramut	RO	feltehetőleg 13. sz. eleje	NA	14. sz. közepén	Gutkeled nemzetség birtokán	templom romos állapotban fennmaradt	Pályi filiája volt.
Adonymonostora	prépostság	Nyiradony	HUN	tatárjárás után	Gutkeled nemzetség	legkésőbb a török foglaláskor	mai guti erőd területén	templom csak részben maradt meg	Egyben plébániatemplom is volt, szerzetesek a falu lelkipásztorai voltak.
Buda-Nyulsziget	prépostság	Budapest	HUN	1225 előtt	II. András	1541	Nyulak szigete, ma Margit sziget	temploma áll	Igen kis prépostság volt, temploma, felújítva a Margitszigeten ma is áll.
Cheym	prépostság	NA	HUN	NA	NA	feltehetőleg tatárjáráskor	pontos helye ismeretlen, talán a Tisza bal partján	NA	
Csorna	prépostság	Csorna	HUN	1180-as évek	Osl nemzetség	ma is működik	Rába partján, mai helyén	működik	1230-ban az alapító nemzetség bőségesen megadományozta birtokokkal. A 13. században hiteleshelyi tevékenységet is folytatott. Egyike volt azon kevés kolostoroknak, melyek rövidebb megszakításoktól eltekintve túléltek a törökkort és néhány évtizedes szünetekkel a mai napig működik. Temploma átalakítva ma is áll.
Csöt	prépostság	Budapest, Háros sziget	HUN	1264, a rend utolsó hazai alapítása	IV. Béla	1541	Háros sziget	elpusztult	Egy korábbi királyi vadászház helyén épült, a turóci prépostság filiájaként, s bőven ellátta birtokokkal. Hiteleshelyi tevékenységet nem folytatott. 1475–1477 között Mátyás király a kolostort meglazult fegyelme miatt Zsámbékhoz hasonlóan a pálosoknak adta. Ebben a formában működött 1541-ig.
Darnó	prépostság	Tolcsva	HUN	tatárjárás után	ismeretlen	1493 után	Darnó szőlőhegy, Tolcsva és Sárospatak között	elpusztult	Eredetileg Jászóhoz tartozott, később azonban Lelesz lett az anyaapátsága.
Garáb	prépostság	Garáb	HUN	1171	talán Kökényesrénold nb. Mikudinus fehérvári prépost	1436	Garáb puszta, Told határában	elpusztult	A 12. században innen alapították Kökényest. 1294-ben a morvaországi Lytomysl prépostság alá rendelték, de 1320-ra ez a függőség megszűnt.
Gédermonostora	prépostság	Géderlak	HUN	1294	ismeretlen	1320 után	Duna-balparti részén	elpusztult	
Hatvan	prépostság	Hatvan	HUN	1150-1180	ismeretlen	1539 után	az egykori járásbíróság épülete helyén	elpusztult	Kezdetben a váradhegyfoki prépostság filiája volt, később Leleszhez került. A 12. században Csornát, a 13. században Zsidót alapította. A 13. század közepétől 1486-ig hiteleshelyi tevékenységet folytatott. 1539-ben már elnéptelenedett.

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Horpács	prépostság	Sopronhorpács	HUN	1235-70	csornai premontrei szerzetesek	14. sz.	mai templom helyén	elpusztult	Eredetileg 1235–1270 között Csornáról érkezett premontrei szerzetesek alapítottak itt prépostságot, melyet 1294 előtt ágostonrendi kanonokok vettek át, 1294-ben ugyanis a premontrei prépostságok között már nem említik. Bazsó Gábor szerint azonban valójában csak birtokosok voltak Horpácson a premontreiek. 1413-ban már csak, mint plébániatemplomot említik.
Jánoshida	prépostság	Jánoshida	HUN	1186	III. Béla	1541	mai templom helyén	elpusztult	Szerzetesei a közeli Kőkényesről érkeztek. A rend generális apátjának 1219-ben kelt levele nem tud róla. 1294-ben a morvaországi Lytomyšl alá rendelték, de 1320-ra ez a függése megszűnt.
Jászó	prépostság	Jasov	SLO	12. sz.	Könyves Kálmán	ma is működik	jelenlegi helyén	működik	Váradhegyfok filiája volt. Ócsát és, egyes vélemények szerint, Garábot alapította. A tatárjáráskor a monostor teljesen elpusztult, Albert prépost ezért 1243-ban a Jászon letelepedni szándékozóknak széleskörű kiváltságokat adott. 1290-ben III. András oklevele a monostor bányajogát említi. 1394-től országos vásártartási joga volt a településnek. 1436-ban kezdték meg a monostor erődítését. A török idők után újraalapították és újjáépítették. Ebben a formában működik máig.
Kaposfő	prépostság	Kaposszentbenedek	HUN	1250-1252	Moyus nádor fiai	1543	mai benedek rendi nővérek kolostora helyén	elpusztult	
Kőkényesmonostora	prépostság	Nagykőkényes	HUN	1173-1186	Kőkényesréold nemzetség	1552	romjai nem ismertek	elpusztult	Anyamonostora a közeli Garáb volt. 1186-ban már innen telepítették be Jánoshidát, majd a 13. században Ságot is.
Lelesz	prépostság	Leles	SLO	1188-1196	Boleszló váci püspök	ma is működik	a mai település szélén, meredek lejtő peremén	temploma áll	Északkelet-Magyarország legfontosabb hiteles helye volt, mely az újkorban is működött. 1567-ben hagyták el a kanonokok A rend 1697-ben visszakapta, s 1787-ig, majd 1802-től ismét működött.
Majk	prépostság	Oroszlány Majk psz.	HUN	1235 előtt	Csák nemzetség	1534	Oroszlány, Majkpuszta	elpusztult	
Mórichida	prépostság	Árpás	HUN	1251	Pok nb. (Nagy) Móric ispán	1577	Árpás határában	temploma ma is áll	
Nagyolaszi	prépostság	Mandelos	SER	1172-1179	ismeretlen	1404 körül	pontos helye ismeretlen	elpusztult	Első szerzetesei a franciaországi Riévalból érkeztek. 1230-ban már bencés apátsággént tűnik fel, a premontrei rend 1235-ös jegyzékében már nem is szerepel. 1241-ben a Kötöny meggyilkolása után kivonuló kunok feldúlták a várost. 1297-ben ismét a francavillai apátot említik.
Ócsa	prépostság	Ócsa	HUN	1210-1235	II. András	1541	mai templom mellett	temploma áll	1541-ben pusztult el a monostora. Szűz Mária tiszteletére szentelt temploma ma a reformátusoké.

Név	Besorolás	Település mai neve	Ország	Alapítás éve	Alapító	Megszűnés	Elhelyezkedés	Mai állapot	Egyéb adat
Pályi	prépostság	Herpályi (Berettyóújfalu)	HUN	1222 előtt	Ákos nemzetség	14. sz. vége előtt	Nyírpályi mai református templomtól északra	elpusztult	
Pok	prépostság	Tét	HUN	1235-1251	Pok nemzetség	1560	Tét határában északon Pokvár psz.	elpusztult	
Rajk	prépostság	Alsórajk	HUN	1239	Hahót nb. Buzád fia Csák tárnokmester	16. sz. első felében	Alsórajk-Kastélydomb	elpusztult	
Rátót	prépostság	Gyulafirátót	HUN	1241 előtt	Rátót nb. Mátyás esztergomi érsek	16. sz. első felében	Zirc-veszprémi út jobb oldalán	rom	
Ság	prépostság	Sahy	SLO	1224-1235	Hontpázmány nb. Márton bán	1552	középkori épületei nem ismertek	temploma áll	
Szalánkemén	prépostság	Slankmen	SER	1235 után	ismeretlen	tatárjárás után apácakolostor 14. sz. első feléig	NA	elpusztult	
Turóc	prépostság	Kláštor pod Znievom	SLO	1251	IV. Béla	1541	mai templom körül	temploma ma is áll	
Türje	prépostság	Türje	HUN	1235 előtt	Türje nb. Dénes bán	1550	mai templom körül	temploma ma is áll	
Váradhegyfok	prépostság	Oradea	ROM	1130	II. István	1498-tól pálosoké, mely 1560-ig működött	Váradi hegyen, folyó mentén	elpusztult	Prémontré filiája volt. A rend 1235-re tehető kolostorjegyzéke szerint kilenc prépostság tartozott alá (Meszes, Almás, Majk, Zsámbék, Hatvan, Jászó, Pályi, valamint két azonosítatlan: Cheym és Zich). A későbbiekben is a legtöbb magyarországi prépostságot Váradhegyfok alá rendelték. 1494-ben II. Ulászló a prépostságot a karthauziaknak adta. 1498-ban az épületet a pálosok kapták meg, akik 1498. április 26-án vették birtokba hét szerzetessel. Az ő kolostorukként működött 1560-ig.
Zsámbék	prépostság	Zsámbék	HUN	1205-1222	Ainard fiak	1543, de 1475-1477 között pálosok lakják	jelenlegi helyén	rom	A nagyobb prépostságok közé tartozott, volt idő, amikor 20 szerzetes is lakta. A kolostort 1475–1477 között a pálosok kapták meg Mátyás királytól. Ebben formában működött a török megszállásig.
Zsidó	prépostság	Vácegres	HUN	1284 előtt	Zsidó nemzetség	1541	mai templom helyén feltehetőleg	elpusztult	

M3. melléklet: A vizsgált monostorok letelepedés-kori környezeti adatainak ismertetése

M3.1. melléklet: A vizsgált bencés monostorok letelepedés-kori környezeti adatainak ismertetése

Név	Település mai neve	Alapítás éve	Alapító	Elhelyezkedés	EOV X	EOV Y	Tengerszint feletti magasság (m B.f.)	Lejtőszög (%)	Kitettség	Vízfolyástól mért távolság (km)	Középkori településtől mért távolság (km)	Úttól mért távolság (km)	Út neve	Alapítás kori területhasználat
Almád	Monostorapáti	1117	Atyusz nb, Bánd és családja	Monostorapáti K-i határában az Eger patak völgye fölötti erdős hegyoldal teraszán	176823,70	537991,40	239	23,2	É	0,8	1,7	2	külföldre menő kereskedelmi út	erdő
Báta	Báta	1093	Szt. László király	Báta belterületén, a Duna jobb partján, Sárvíz torkolatában, a Klastrom hegyen, a mai templom helyén	86710,57	628488,79	91	10	ÉNY	0,5	2	10	volt római hadiút és kereskedelmi útvonal Duna	lakatlan, erdő
Bél	Bakonybél	1016-1020	Szent István király	a mai apátság épületei helyén, korábbi udvarház helyén	212801,71	550131,26	272	1,6	NY	0,2	10	28	kereskedelmi út	erdő, lakatlan
Csoltmonostora	Vésztő	12. sz. első harmada	Csolt nemzetség	Vésztő melletti Mágori dombon (6 m kiemelkedés), a Holt-Sebes-Körös bal partján	179493,27	814561,61	74	5	NY	0,4	4	10	kereskedelmi út	lakatlan,
Ellésmonostora	Ellés	12. sz. első fele	Borkalán nemzetség	Ellés puszta, Körös torkolata mellett, Csongrádtól északra, 4 km-re, Tisza bal partján, egy észak-déli irányú, kb. 300 m hosszan elnyúló, környezetéből 6 m magasan kiemelkedő természetes domb északi részén	155687,70	732991,96	87	5,2	É	0,6	3	22	kereskedelmi út	lakatlan, ártéri erdő
Ják	Ják	1220 körül	Ják nb. (Nagy) Márton	mai templom körül	202410,02	463029,74	198	8,3	ÉNY	0,2	1	7	római út, kereskedelmi út	fűves terület
Keresztúr 1, (Vértesszentkereszt)	Bokod	1146 előtt	Csák nemzetség	Bokod határában, Vértesben, Oroszlánytól délkeletre	233579,19	591456,98	246	10,3	NY	0,1	7	7,2	kereskedelmi út	erdő
Lébény	Lébény	1199-1203	Győr nemzetség	jelenlegi helyén, homokdombon	267273,33	525522,55	125	1,6	É	0,8	1	10	római út, kereskedelmi út	udvarház állt a helyén, mocsaras, homokos terület
Pécsvárad	Pécsvárad	1015	Szt. István	Vasas hegy alatt, a mai várromon belül	90785,00	600951,76	255	20,6	DK	0,2	1	0,6	Kereskedelmi út, a Budáról Eszékig vezető országos főút szekszárdi, pécsi leágazása	udvarház helyén épült
Somogyvár	Somogyvár	1091	Szt. László király	a falu északi végében, Kapuvárhegy, korábban itt volt a Balaton határa	139921,78	542002,53	133	0	ÉNY	0,5	2	13	hadiút	erdő

Név	Település mai neve	Alapítás éve	Alapító	Elhelyezkedés	EOV X	EOV Y	Tengerszint feletti magasság (m B.f.)	Lejtőszög (%)	Kitettség	Vízfolyástól mért távolság (km)	Középkori településtől mért távolság (km)	Úttól mért távolság (km)	Út neve	Alapítás kori területhasználat
Szentmárton	Pannonhalma	996	Géza, I Szt. István	jelenlegi helyén, Szent Márton hegyen	246240,70	553127,10	285	22,8	NY	2	2	2,5	kereskedelmi út	mocsaras, lápos terület
Tihany	Tihany	1055	I András	mai helyén	175068,44	561787,18	202	21,5	K	0,5	5	15	külföldre menő kereskedelmi út	erdő, lakatlan terület
Zalavár	Zalavár	1019	Szt. István	egykori Várszigeten, a Kis Balaton mocsárvilágában	148074,50	503839,60	101	0	DK	1	1	10	külföldi kereskedelmi út	erdő

M3.2. melléklet: A vizsgált ciszterci monostorok letelepedés-kori környezeti adatainak ismertetése

Név	Település mai neve	Alapítás éve	Alapító	Elhelyezkedés	EOV X	EOV Y	Tengerszint feletti magasság (m B.f.)	Lejtőszög (%)	Kitettség	Vízfolyástól mért távolság (km)	Középkori településtől mért távolság (km)	Úttól mért távolság (km)	Út neve	Alapítás kori területhasználat
Bél 1,	Bélapátfalva	1232	Bél nb. Kilit egri püspök	Bükk hegység nyugati szélén, Bélkő alján, bővizű forrás mellett	301452,42	748186,71	365	8,3	ÉNY	0,1	1,2	16	kereskedelmi út	erdő
Borsmonostor	Klostermarienber	1194	Domonkos bán	Répe jobb partján, a mai plébániaház helyén	233964,30	462630,11	229	12	É	0,3	0,5	2,8	kereskedelmi út	rét, lápos terület
Cikádor	Bátaszék	1142	II. Géza	mai bátaszéki templomtól északra, Duna jobb parton	93740,59	625141,83	93	3,7	É	0,5	0,5	5	nemzetközi kereskedelmi út	mocsaras, lápos terület
Pásztó	Pásztó	1160-1190	Rátót nem	Mátra hegység nyugati lábánál, a Zagyva folyó közelében, völgyben, bal parton	286202,53	698361,67	152	1,6	ÉNY	0,1	0	22	kereskedelmi út	beépített terület, mezőgazdasági terület, királyi udvarház
Pilis	Pilisszentkereszt	1184	III. Béla	Pilis hegység lábánál, egy forrás mellett, völgysíkból kiemelkedő magas teraszlépcsőn	261074,95	638239,76	376	10	k	0,4	1,5	0,5	királyi út	erdő, rét, legelő
Pornó	Pornóapáti	12. sz.	Ják nemzetség	Pinka patak jobb partja közelében egy mocsárral övezett szigeten	204462,57	453413,51	217	0	K	0,5	1,5	15	római út, kereskedelmi út	mocsár
Szentgotthárd	Szentgotthárd	1184	III. Béla	Rába jobb partján a Lapincs torkolatával szemben, a mai templom helyén	182637,33	438948,39	221	10	É	0,4	0	0,3	kereskedelmi út	lakott terület
Zirc	Zirc	1182	III. Béla	Bakony szívében, a Cuha, a Gaja és a Gerence patakok forrásvidékén, a ma is álló kolostor és templom helyén	213986,23	561343,88	357	3,2	ÉK	0,1	5	17	kereskedelmi út	erdő, mocsaras, lápos terület

M3.3. melléklet: A vizsgált premontrei monostorok letelepedés-kori környezeti adatainak ismertetése

Név	Település mai neve	Alapítás éve	Alapító	Elhelyezkedés	EOV X	EOV Y	Tengerszint feletti magasság (m B.f.)	Lejtőszög (%)	Kitettség	Vízfolyástól mért távolság (km)	Középkori településtől mért távolság (km)	Úttól mért távolság (km)	Út neve	Alapítás kori területhasználat
Csorna	Csorna	1180-as évek	Osl nemzetség	Rába partján, mai helyén	253606,37	514963,98	112	3,3	DK	15	16	27	kereskedelmi út	mocsaras terület
Jánoshida	Jánoshida	1186	III. Béla	mai templom helyén	226702,14	726838,72	84	2,5	ÉK	0,3	6	15	kereskedelmi út	mocsaras, lápos terület
Jászó	Jasov	12. sz.	Könyves Kálmán	jelenlegi helyén, Bódva patak völgyében, hegyektől övezve	372748,66	791407,75	263	1,6	DNY	0,2	5	19	kereskedelmi út	lakatlan terület
Ócsa	Ócsa	1210-1235	II. András	mai templom mellett	216187,92	663544,93	95	1,6	DNY	0,1	0,5	0,2	kereskedelmi út	lakott terület, monostor építés miatt a lakosságot odébb telepítették
Rátót	Gyulafirátót	1241 előtt	Rátót nb. Mátyás esztergomi érsek	Zirc-veszprémi út jobb oldalán, völgyben	200341,39	566727,04	193	2,1	DNY	0,6	0.5	4	kereskedelmi út	erdő, közel lakott területhez
Türje	Türje	1235 előtt	Türje nb. Dénes bán	mai templom körül	184179,55	502243,71	133	15,5	É	0,2	0,8	22	kereskedelmi út	lakatlan, erdő, mocsaras, lápos
Váradhegyfok	Oradea	1130	II. István	Váradelőhegy, Sebes Körös jobb partján	194292,65	872497,97	245	9,1	D	0,5	2	1,4	kereskedelmi út	lakatlan, erdő
Zsámbék	Zsámbék	1205-1222	Ainard fiak	jelenlegi helyén	245100,11	624952,90	208	6,6	DK	2,5	0,5	6	kereskedelmi út	templom állt a helyén,
Hatvan	Hatvan	1150-1180	ismeretlen	Az egykori járásbíróság épülete helyén	258419,71	697881,56	123	1,6	ÉK	0,4	0	0,4	kereskedelmi út	lakott terület, városon kívül mocsár
Lelesz	Leles	1188-1196	Boleszló váci püspök	a mai település szélén, meredek lejtő peremén	350996,78	869989,18	103	2,6	ÉNY	0,2	5	13	kereskedelmi út	füves terület
Majk	Oroszlány Majk psz.	1235 előtt	Csák nemzetség	Oroszlány, Majkpuszta	239367,45	596718,75	181	7,4	K	0,2	7	1,5	kereskedelmi út	füves terület

M4. melléklet: A mintaterületek körüli 500 m-es puffer terület környezeti adatainak ismertetése**M4.1. melléklet: A bencés mintaterületek körüli 500 m-es puffer terület környezeti adatainak ismertetése**

Név	Település mai neve	Legmagasab b tengerszint feletti magasság (m B.f.)	Legalacsonyab b tengerszint feletti magasság (m B.f.)	Szintkülönbség (m)	Uralkodó lejtőkategória (%)	Uralkodó kitérttség	Alapítás kori területhasznált	Középkori területhasználat	Település alakult ki körülötte vagy közel hozzá
Almád	Monostorapá ti	325	179	146	12-17 25<	ÉNY	erdő		Igen
Báta	Báta	130	85	45	5-12	É ÉNY	erdő, rét, legelő	erdő, szőlő, szántó,	Igen
Bél	Bakonybél	305	253	52	5-12	NY DNY	erdő	erdő, szántó	Igen
Csoltmonostora	Vésztő	80	71	9	0-5	Nincs	rét, lápos terület	szántó, rét	Igen
Ellésmonostora	Ellés	87	81	6	0-5	É ÉK	ártéri erdő	szántó, rét	Igen
Ják	Ják	226	196	30	0-5	ÉNY	fűves terület	szántó, rét	Igen
Keresztúr 1, (Vértesszentkereszt)	Bokod	250	207	43	5-12	NY DNY	erdő	erdő	Igen
Lébény	Lébény	125	108	17	0-5	Nincs	mocsaras, homokos terület		Igen
Pécsvárad	Pécsvárad	285	220	65	5-12	K DK	erdő, rét, legelő	szántó, szőlő	Igen

Név	Település mai neve	Legmagasab b tengerszint feletti magasság (m B.f.)	Legalacsonyab b tengerszint feletti magasság (m B.f.)	Szintkülönbség (m)	Uralkodó lejtőkategória (%)	Uralkodó kitettség	Alapítás kori területhasznált	Középkori területhasználat	Település alakult ki körülötte vagy közel hozzá
Somogyvár	Somogyvár	160	106	54	5-12	NY	mocsaras, lápos terület	szántó, rét	Igen
Szentmárton	Pannonhalma	285	168	117	5-12 25<	NY	erdő, rét, legelő	szőlő, szántó	Igen
Tihany	Tihany	202	130	72	5-12 25<	K DNY	erdő, rét, legelő	szőlő, szántó	Igen
Zalavár	Zalavár	105	97	8	0-5	NY DNY	erdő, gye	szántó, rét	Igen

M4.2. melléklet: A ciszterci mintaterületek körüli 500 m-es puffer terület környezeti adatainak ismertetése

Név	Település mai neve	Legmagasabb tengerszint feletti magasság (m B.f.)	Legalacsonyabb tengerszint feletti magasság (m B.f.)	Szintkülönbség (m)	Uralkodó lejtőkategória (%)	Uralkodó kitettség	Alapítás kori területhasznált	Középkori területhasználat	Település alakult ki körülötte vagy közel hozzá
Bél 1,	Bélapátfalva	502	337	165	5-12 25<	NY ÉNY	erdő	erdő, rét, szántó	Igen
Borsmonostor	Klostermarienberg	270	209	61	5-12	É	rét, lápos terület		Igen
Cikádor	Bátaszék	93	83	10	0-5	K	mocsaras, lápos terület		Igen
Pásztó	Pásztó	152	142	10	0-5	NY DNY	beépített terület, rét, szántóföld	szántó, rét	Igen
Pilis	Pilisszentkereszt	421	340	81	5-12	K D	erdő, rét, legelő		Igen
Pornó	Pornóapáti	220	196	24	0-5	D DNY	mocsár, rét	szántó, rét	Igen
Szentgotthárd	Szentgotthárd	236	206	30	0-5	É ÉK	lakott terület, szántóföld	lakott terület, konyhakert	Igen
Zirc	Zirc	385	356	29	5-12	Nincs	erdő, mocsaras, lápos terület	szántó	Igen

M4.3. melléklet: A premontrei mintaterületek körüli 500 m-es puffer terület környezeti adatainak ismertetése

Név	Település mai neve	Legmagasabb tengerszint feletti magasság (m B.f.)	Legalacsonyabb tengerszint feletti magasság (m B.f.)	Szintkülönbség (m)	Uralkodó lejtőkategória (%)	Uralkodó kitettség	Alapítás kori területhasznált	Középkori területhasználat	Település alakult ki körülötte vagy közel hozzá
Csorna	Csorna	112	108	4	0-5	D DNY	mocsaras terület	szántó, rét	Igen
Jánoshida	Jánoshida	84	77	7	0-5	Nincs	mocsaras, lápos terület	szántó, rét	Igen
Jászó	Jasov	300	256	44	5-12	É K	erdő, rét	erdő, szántó, rét	Igen
Ócsa	Ócsa	111	92	19	0-5	Nincs	lakott terület, mocsaras terület, rét	lakott terület, szántó, rét	Igen
Rátót	Gyulafrátót	210	173	37	0-5	D DNY	erdő, rét	erdő, szántó	Igen
Türje	Türje	152	133	19	5-12	Nincs	erdő, mocsaras, lápos	szántó, rét	Igen
Váradhegyfok	Oradea	251	129	122	5-12 25<	D	erdő	erdő, minimális szántó	Igen
Zsámbék	Zsámbék	263	167	96	5-12	DK	rét, füves terület	szőlő, szántó	Igen
Hatvan	Hatvan	123	110	13	0-5	DNY	lakott terület, városon kívül mocsár	lakott terület, szántó, konyhakert	Igen
Lelesz	Leles	109	101	8	0-5	Nincs	rét, mocsaras terület	szántó, rét	Igen
Majk	Oroszlány Majk psz.	193	167	26	5-12	K ÉK	rét	erdő, szántó	Igen

M5. melléklet: A mintaterületek jelenkorra kiható adatainak ismertetése

Rend	Név	Település mai neve	Halastó db szám	Halastó távolság (km)	Jelen kori db szám	Eltűnt halastó jelenlegi területhasználata	Monostor jelenlegi állapota	Jelenlegi területhasználat a kolostor körüli vizsgált területen
154 Bencés	Almád	Monostorapáti	NA	NA	NA	NA	rom	erdő
	Báta	Báta	NA	NA	NA	NA	elpusztult	lakott, mezőgazdasági terület, erdőterület
	Bél	Bakonybél	NA	NA	NA	NA	eredeti elpusztult, helyén az 1749-1754 között épült apátság épületei állnak	arborétum
	Csoltmonostora	Vésztő	NA	NA	NA	NA	rom	mezőgazdasági terület
	Ellésmonostora	Ellés	NA	NA	NA	NA	rom	ártéri erdő, gye
	Ják	Ják	NA	NA	NA	NA	a kolostor elpusztult, temploma ma is áll	beépített terület
	Keresztúr 1, (Vértesszentkereszt)	Bokod	NA	NA	NA	NA	rom	erdő
	Lébény	Lébény	NA	NA	NA	NA	temploma áll, középkori kolostorból csak töredékek maradtak fenn	beépített terület
	Pécsvárad	Pécsvárad	NA	NA	NA	NA	alttemploma ismert, monostor többi része elpusztult	műemléki terület, művelésből kivont

Rend	Név	Település mai neve	Halastó db szám	Halastó távolság (km)	Jelen kori db szám	Eltűnt halastó jelenlegi területhasználata	Monostor jelenlegi állapota	Jelenlegi területhasználat a kolostor körüli vizsgált területen
Bencés	Somogyvár	Somogyvár	1	1,5	1	-	rom	művelésből kivett, erdő
	Szentmárton	Pannonhalma	5	3	3	szántóföld, rét	újjaépült, középkori kolostorból csak töredékek maradtak fenn	arborétum, mezőgazdasági terület, erdő
	Tihany	Tihany	NA	NA	NA	NA	újjaépült, középkori kolostorból csak töredékek maradtak fenn	beépített terület
	Zalavár	Zalavár	NA	NA	NA	NA	rom	mezőgazdasági terület, nádas, erdő, rom körül műemlékvédelem
Ciszterci	Bél 1,	Bélapátfalva	3	0,5	0	erdő	a középkori kolostor elpusztult, de temploma ma is áll	erdő
	Borsmonostor	Klostermarienbergr	1	0,5	0	szántó	rom	szántó, beépített terület
	Cikádor	Bátaszék	NA	NA	NA	NA	rom	beépített terület
	Pásztó	Pásztó	NA	NA	NA	NA	kolostor épülete ma már csak rom, temploma ma is áll	beépített terület
	Pilis	Pilisszentkereszt	1	0,1	0	erdő	rom	szántó, erdő, rét
	Pornó	Pornóapáti	NA	NA	NA	NA	elpusztult	mezőgazdasági terület
	Szentgotthárd	Szentgotthárd	1	0,1	0	beépített terület	a templom átalakítva ma is áll, körülötte kolostor rom	lakott terület
	Zirc	Zirc	8	0,5	2	szántó, beépített terület, rét	átalakítva ma is áll	lakott terület, mezőgazdasági terület

Rend	Név	Település mai neve	Halastó db szám	Halastó távolság (km)	Jelen kori db szám	Eltűnt halastó jelenlegi területhasználata	Monostor jelenlegi állapota	Jelenlegi területhasználat a kolostor körüli vizsgált területen
Premontrei	Csorna	Csorna	1	0,5	0	beépített terület	a felújított kolostor épület és templom áll	beépített terület
	Jánoshida	Jánoshida	NA	NA	NA	NA	elpusztult	beépített terület
	Jászó	Jasov	2	0,5	1	erdő	a felújított kolostor épület és templom áll	beépített terület, kolostor területe részben megmaradt
	Ócsa	Ócsa	1	0,1	0	gyep	temploma áll, kolostorépület elpusztult	beépített terület
	Rátót	Gyulafrátót	NA	NA	NA	NA	rom	beépített terület
	Türje	Türje	1	0,2	1	-	temploma ma is áll, kolostorépület elpusztult	beépített terület, erdő, mezőgazdasági terület
	Váradhegyfok	Oradea	NA	NA	NA	NA	elpusztult	erdő, romterület
	Zsámbék	Zsámbék	2	3	0	szántó, rét	rom	beépített terület
	Hatvan	Hatvan	NA	NA	NA	NA	elpusztult	beépített, lakott terület
	Lelesz	Leles	NA	NA	NA	NA	temploma áll, kolostorépület elpusztult	beépített, lakott terület
	Majk	Oroszlány Majk psz.	3	0,6	3	-	elpusztult	erdő, mezőgazdasági terület

M6. melléklet: A vizsgált monostorok birtokjegyzéke**BENCÉS REND****1. Almád (Monostorapáti)****Birtok**

- Válus gazdaság: 6 szolgacsalláddal, egy ekével, két szőlővel, két szőlőművessel
- Almád
 - Kaszálók, legelők, szántóföldek
 - 8 szolgacsallád
 - 12 szabados család
 - 6 szőlő
 - 6 szőlőműves
 - 3 család szűcs
 - 3 család pék
 - 2 család szakács
 - 2 család harangozó
 - 4 nehézeke
 - 2 malom az Eger patakon
- Szigliget
 - Legelő, berek
 - 6 háznép szolga
 - 3 eke szántóföld
 - 70 kanca
 - 100 marha
 - 1 malom
 - 4 család építőmunkás
- Kövesd
 - 4 szolgacsallád
 - 2 szabados család
 - 2 eke föld
 - 100 marha
- Magyaréfalú
 - 4 szolgacsallád
 - 4 szabados család
 - 5 szőlő
 - 5 szőlőművelő
 - 2 eke szántóföld
 - Balatoni halászó hely
- Vöröstó
 - 6 szolgacsallád
 - 5 szabados család
 - 2 kápolnavivő család
 - 4 szőlő
 - 4 szőlőműves
 - 3 eke szántóföld

- Süly
 - 8 szolgacs család
 - 4 eke szántó föld
 - 100 kanca
 - 200 marha
 - 200 juh
- Bér
 - 5 szántóvető család
 - 1 szőlő
 - 1 szőlőműves
 - 3 eke szántó föld
- Mihály
 - 8 szolgacs család
 - 5 szabados család
 - 4 eke szántó föld
- Terecsény
 - 4 szolgacs család
 - 5 szabados család
 - 2 eke szántó föld
- Pécsely
 - 4 szolgacs család
 - 2 szőlő
 - 2 szőlőműves
 - 4 eke szántó föld
- Szöllős
 - 2 szőlő
 - 2 szőlőműves
- Kövesd
 - 6 szolgacs család
 - 3 szőlő
 - 3 szőlőműves
 - 3 eke szántó föld
 - 1 erdő
- Györök
 - 4 szolgacs család
 - 6 szőlő
 - 6 szőlőműves
 - 2 eke szántó föld
 - 100 juh
- Berény
 - 6 szőlőműves család
 - 6 szőlő
- Boronka
 - 12 halász család
 - Fonyód határában halászó hely szigettel

- Bothoy
 - 9 szolgacsalád
 - 3 szakács-család
 - 1 szőlő
 - 1 szőlőműves
 - 1 csősz család
 - 200 disznóól
- László
 - 2 szolgacsalád
 - 1 eke szántóföld
 - erdők
- Nádasd
 - 3 szolgacsalád
 - 2 eke szántóföld
 - cserjések
 - 2 halászó hely
- Páka
 - 9 szolgacsalád
 - 6 szőlő
 - 6 szőlőműves
 - 3 eke szántóföld
 - 1 malom
- Kispáka
 - 3 szolgacsalád
 - 2 eke szántóföld

Falvak

- Almád
- Szigliget
- Kövesd (ma Csopak vagy Aszófő)
- Magyarérfalu
- Vöröstó
- Süly
- Bér (Zalabér)
- Mihály (Mihályfa vagy Miháld)
- Terecsény
- Pécsely
- Szöllős (Balatonszöllős)
- Kövesd
- Györök (Balatongyörök)
- Berény (Balatonberény)
- Boronka (Fonyód)
- Bothoy (Fonyód)
- László
- Nádasd

- Páka
- Kispáka

(MKL, RUPP 1870 I. pp. 269-270, HANGODI 2012, SZENTPÉTERY 1927, CSELENKÓ 2006, MRT 1.)

2. Báta

Birtok

- Nyárád
- Szeremlyén, ma Szeremle
- Báta, volt királyi udvarház
- Koromszó mellett

Falvak

- Bátató
- Kisebb Apáti (ma Apatin)
- Nagyobb Apáti (ma Bátaapáti)
- Kopács, halászhely a Dráva deltájában
- Nyárád (ma Nagynyárád) mezőváros és hat falu
- Ajkithi
- Haj
- Agyarad

(KÓNYI et al. 1940, RUPP 1870 I. pp. 378-381, SÜMEGI 2005)

3. Bél (Bakonybél)

Birtok

- Halászhely a Dráván és a Tiszán
- 8 szőlő a Makra hegyen
- Malom a veszprémi sziklák alatt
- Környező területek erdejei
- Utori tó Zalamándi földekről
- Noszlopi, Thes, Zelck, Viendura, Kajar puszták
- Balaton mellett 8 jobbágytanya
- 3 Csepel szigeti szőlő
- Geun pustán egy eke föld
- Thoyon (Tagyon) földje

Falvak

- Koppány
- Panarad
- Magos (Margócs)

- Nyíl
- Okol
- Poloznuk (Palaznak)
- Árpás
- Kajár
- Ponyvád
- Ganna
- Polány
- Borság
- Ketellaka
- Két falu Erdélyben

Egyéb

- Királyné piacza, Zill, Árpás, Kamarin pici vámok
- Modosa kikötőjében szabad halászat
- Teneren egész halászat joga
- szabad makkoltatás a Bakony erdeiben
- szabad faizás a Bakonyban
- kitűzött helyeken ejtett vadak fele
- Kajár, Pápa, Móriczhida malmok
- Pázmándi szőlőhegyen szőlő

(RUPP 1870 I. pp. 273-279, SÖRÖS 1904, ERDÉLYI 1903, SZELY 1914)

4. Csoltmonostora

Falvak

- Tola apát faluja (Mágori domb környékén, Csolt faluval azonos)

Egyéb

- malom a Körösön

(KOLLÁR 2000, MKL)

5. Ellésmonostora

Birtok

- Kis létszámú szolgálónép, településük a monostor falán kívül

Falvak

- Alpár
- Sáp
- Ellés

(KOLLÁR 2000)

6. JákBirtok

- Ják

Falvak

- Magyar-Keresztes
- Tótfalva

Egyéb

- Pinka folyón malom
- keresztesi Vashegyen szőlő

(RUPP 1870 I. pp. 553-555, MKL)

7. Keresztúr 1. (Vértesszentkereszt)Falvak

- Keresztúr

Egyéb

- Tatai vám fele

(MEZŐS 2004, MKL, RUPP 1870 I. pp. 248-249)

8. LébényBirtok

- 1320 hold szántó (900 királyi hold)
- dunai, rábcai, lajtai halászó helyek
- Szőlő Nosztrajban
- Szőlő Bémélben
- Malom Sár településen
- 1 ekényi szántó Lőrente mellett
- 10 ekényi szántó Andocson
- Baldárzormai rév
- Gran sziget
- 410 lélekre tehető 82 háznép
- 10 állandóan ott lakó halász

Falvak

- Lébény
- Szentmiklós
- Baldárzorma
- Bilié

- Komlósarm (Barátföld)
- Bán (Horvátjárfalu)
- Sásony (Zurány)
- Sár malommal
- Nosztraj szőlőkkel
- Bémél szőlőkkel
- Andocs 10 ekényi föld
- Lörente 1 ekényi föld
- Hosszúfalu (Mécsér)
- Hány
- Juhal
- Bernei
- Nosztojcz

(RUPP 1870 I/2 p. 491., MKL, THULLNER 2001, BARCZA 1929, GYÖRFFY 1998)

9. Pécsvárad

Birtok

- Baranya, Mecsek déli lábánál
- 41 falu, 1136 házanéppel
- Mesteremberek
- 200 vitéz
- Hatalmas állatállomány
- szőlőterületek

Falvak

- Hetény
- Nádas
- Kátoly
- Fehéregyház
- Szentjános
- Babarc
- Perked
- Nivegy
- Komlód
- Hird

(MKL, RUPP 1870 I. pp. 403-407, GYÖRFFY 1987, Ppl. 2001)

10. Somogyvár

Birtok

- Falvak területükkel, szolgálkával
- Harminc szőlő egészen
- Hatvan félig
- 300 ház szolga
- 100 ház katona

Falvak

- Somogy
- Patria
- Szentgyörgy
- besenyők, szekeresek, szőlősök faluja
- Fajsz
- Eng
- Terpecs
- Csokonya
- Csanádfalva
- Nádfő
- Szepezd
- Vasad
- Gyugy
- Zalaapáti
- Nyest
- Szamárkút
- Kötvélyes
- Balatonkeresztúr
- Zadar
- Dobpuszta
- Öreglak
- Lengyeltóti

(MKL, BŐSZE 2001)

11. Szentmárton (Pannonhalma)

Birtok

- Pannonia puszta (monostor helye)
- Ruohi birtok, erdővel együtt
- Ereku tó
- Miruth tó
- Szeles erdőben puszta 30 kanász-szállással és 300 sertéssel

- 20 cselédszállás
- 7 malom
- 131 szolgaszállás
- Gyümölcsös kert
- Két tó
- Erdő
- 140 cselédcsalád
- 30 halásztanya
- 80 vinczellérszállás
- 138 szakás, sütő, esztergályos és más kézműves lakás
- Hét sószállító vámmentes hajó
- Fok (Pozsony vármegye) adója tizenharmad része
- Hoda föld
- Nulos (Nyulas) föld
- Szeleus (Szőlős) föld
- Ravazd és Torján közötti föld
- Geurin (Győr) -ben fogott vizák harmadrésze
- Apáthi puszta
- That majorság (udvarhely, 3 szőlő. rét, szántó)
- Ehudi nevű család
- Seka nevű család
- 8 ökör
- 10 tehén
- 100 birka
- Podgrad puszta
- Csegge puszta
- Giormoth puszta
- Philcs puszta
- Druk puszta
- Svesla puszta
- Heulichin puszta
- Sztara föld
- Udvoros föld
- Sown helység szántható és berkes része
- Fen helységben telkek
- Günev (Gönyő) földje szántókkal és a szolgagyőri várjobbágyok 6 szállásával
- 3 dunai sziget halászatjoggal
- 80 hold föld
- Szolgagyőri Billa föld malmokkal, kaszálókkal és várszolgákkal együtt
- Ság falu 16 szállása
- Chuntey helység majorsága

- Chuntey helység halászati joga
- Dénesd föld 2 szolgával, 1 szabadossal
- Eörs föld
- Szegliget nevű balatoni sziget
- Újhely rév és piacvámja
- Lubou (Nyitra v.m) majorság
- Szerdahely (Nyirta v.m) majorság
- Patvarics (Nyitra v.m) majorság
- Csütörtökhelyi vám
- Alsók szőlőhegyen szőlők hegyi joga
- Pozsonyi vávárs és dunavám
- Szent-Mártonföldje puszta
- Kismegyer puszta részbirtok

Falvak

- Hasság
- Himudi (Nyalka)
- Lazy
- Vuosia (Varsány)
- Weihna (Vénye)
- Karci
- Weinic
- Ereku
- Fizeg
- Almás Tumurdi (Tömörd)
- Dinna (Dinnye)
- Kenesa
- Dyenes (Dénesd, Csallóköz)
- Nagy-Écs
- Nagy-Baráthi
- Kulcsod
- Kismegyer
- Jak
- Bok
- Debrethe
- Alma
- Tamási
- Péterd
- Újhely (Vág partján)
- Gugh
- Tabb (Somogy v.m)

- Szetnmiklós (Somogy v.m)
- Hosszútelek
- Kistravasz
- Szent-Lőrincz
- Ravasz
- Semenska
- Chichol (Csicsó)
- Füss
- Sikátor
- Fizegtőre
- Hegymagos
- Lesencze
- Apáthi
- István
- Tápi
- Gönyő
- Ság
- Kulcsod
- Gellér
- Taracs

(RUPP 1870 I. pp. 441-458., SOLYMOSI 1996, LÉVÁRDY-SZABÓ 1989)

12. Tihany

Birtok

- Monostor helye
- Művelt és parlag földek
- Szőlők
- Ugarok
- Szolgák 40 szállással
- szolgák
- lovak
- bivalyok
- juhok
- sertések
- szőlőművesek
- csikósok
- halászok
- juhászok
- malmok
- molnárak

- különféle mesteremberek
- Loszka sziget
- Mortunus tó
- Sümegi piacvám királyt illető része fazekakban és élelmiszerben
- Tolnai piacvám királyt illető része fazekakban és élelmiszerben
- 3 Eke szántó (Aranyoson)
- 5 halásztanya a Dunán)
- 1000 darab só t akárhol eladhattak

Falvak

- Apáthi
- Kövesd
- Udvari
- Dörgicse
- Váson
- Philepp
- Urskal
- Köveskál
- Tusok
- Berénd
- Szöllős
- Szöllős (Apácza Somló mellett)
- Szöllős (Veszprém közelében)
- Szántód
- Szupok (Csopak)
- Lapa
- Dőz
- Ságh
- Chiball
- Kap
- Baránd
- Fod
- Bezenyő
- Homok
- Kolon
- Aszófő
- Örvényes
- Papfőka
- Ujlak
- Kék (Füred fölött)
- Artics

- Szántód
- Száraztó/Szárszó
- Giznao (Firegh mellett)
- Teleki
- Gamás
- Martos
- Úrkuta
- Aranyos helység 5 szállással
- Patka
- Füred
- Kodork (Kadárka)

(RUPP 1870, I. pp. 333-340, GYÖRFFY 1997, MRT 2., KOVÁCS 2015, I. András király tihanyi alapítólevele, HARIS 2007, DARNAY-DORNYAY 1936)

13. Zalavár

Birtok

- 10 puszta
- 3 halászati hely
- 45 dézsmafizető hely
- 2 helyen vásárjog
- Minden faluban 12 eke szántóföld
- Minden falu tizede
- Szala folyó melletti Chan mezőváros piacvámja
- Szala folyó melletti Chorgó mezőváros piacvámja
- Koloni falu jövedelme, vámja
- Chepel szigeti víz és hídvám
- Királyi ménes csikai tizedei
- 200 rőf finom posztó a király kincstárból a szerzetesek ruháira
- Halastó Pogródban (Fejértó)
- Halastó Madacsán
- Dráva mentébeni város halastavait, Pókán és a szigeten
- Dráván 12 font viasz
- Dráván 12 rókabőr
- Dráván 200 nyest bőr
- Szabad piac hétfőn Barandon
- Szabad piac Szalaváron pénteken
- Balaton (balatini) szigetein halastavak
- Balavár és Murul erdők
- 12 halászat

- Bliskei halastó
- Puszták, földek, erdők
- Mentesség az adók alól
- Eulicz, Komár, Karos, Galambok, Rodna, Zabar, Rakolyn, Pacha, Ygricz, Rajk bor- és gabonatizede

Falvak

- Apáti
- Besenyő
- Csács
- Esztergár
- Orosztony
- Rada
- Zalavár
- Buberek
- Ferkend
- Berzence
- Sziget
- Tiscia (Tissina) – Szt. Adorján templomával együtt
- Rada
- Sniger
- Chaz
- Borul
- Cendy (Csente)
- Nimigh
- Bessynec (Besenyő)
- Fizek

(MKL, CSELENKÓ 2006, RUPP 1870, I. pp. 329-332., MRT 1.)

CISZTERCI REND

1. Bélapátfalva

Birtok

- Csokva
- Kis-mező
- Lénárd-Darócz
- Ómány
- Csokva
- Daróczy és Ómányi családok
- Eger melletti szőlő területek

Falvak

- Bél
- Királd
- Dochond
- Ostoros
- Pazmán (pázmánd puszta)
- Medsa
- Magy
- Kis-Dukány
- Ormolth
- Velin mellett a Tiszánál 3 halastavat
- Megy

Egyéb

- poroszlói sóvám

(RUPP 1870 II. pp. 42-53, MKL)

2. BorsmonostorBirtok

- Kerek-rét
- Kozár puszta
- Rotundum
- Zakanretje
- Enud (Enyed)
- Götsch
- Reich
- Frankenau
- Csó
- Pamhagen
- Fertőhomok
- Hidegség
- Spanfurt/Ombus
- Leibing/Lebnuk
- Söpte
- Szentivánfa
- Újfalu
- Nagy / Kis – Udvard (Pervány)
- Kőszeg
- Csáfordjánosfa
- Gálosháza
- Kőszegdoroszló

- Bajka
- Gróf-Rét
- Gyirót
- Fluszenndorf puszta
- Chuzár puszta
- Cruzna/Bruzna puszta
- Mruna puszta
- Szécsény puszta
- Harnócz Puszta
- Ivánka puszta
- Karácsonyfalva puszta
- Pély puszta
- Vadna puszta
- Grasenthal
- Mulchberch
- Satelbach

Falvak

- Locsmánd
- Alsólászló
- Szomód
- Usztancs
- Dunaszegh/Duna-Szél
- FelsőLászló
- Ágfalva
- Kethely
- Peresznye
- Micske
- Szaka
- Malomháza
- Kisbarom
- Nagybarom
- Borsmonostor
- Klempa
- Kirchschlag/Lembach
- Zsidány
- Strebs/Strebersdorf
- Hetesér
- Hirrich
- Lak-Kat
- Zubothath/Szabad-Kát

- Tousloth
(MKL, FERENCZI 2010, RUPP 1870 I. pp. 466-474. FRÁNEK 1910, KOVÁCS 1904, BELITZKY 1938)

3. Cikádor

Birtok

- monostor körül
- Elszórtan Baranya és Bodrog vármegyében
- Szőlő
- Halastó – Lak (Olasun halastó)
- Halastó – Pörböly
- Malomszeg halastó
- Eszéki vám
- Kengyeles halastó
- Eszéki vásári és rév-vám
- Kurumzov
- Saágh
- Székmál szőlőhegy

Falvak

- Mórággy
- Kesztlölc
- Ság
- Szék
- Pörböly
- Nyék
- Farkasd
- Uros
- Előmál
- Székmál
- Újfalu
- Feked
- Alkéked
- Moha
- Nána
- Kesztlölc
- Lángfő
- Ebes
- Pörböl
- Pog
- Mórággy

- Lota
- Lajvér
- Kuni
- Gerenyás (puszta)
- Gerebuch
- Bokod

(MKL, RUPP 1870 I. pp. 381-384, BÉKEFI 1894, HERVAY 1984)

4. Pásztó

Birtok

- gazdasági birtok
- Monostor malom
- Káposztás malom
- kocsma
- Ur Hegye szőlő Nagy bárkány és Szöllös között
- Redneki szőlő
- Barátrét (Pásztó mellett)
- Baráterdeje (Pásztó mellett)
- Abádi halastó fele

Falvak

- Pásztó
- Sós-Hartyán
- Bárkány
- Hasznos
- Megyer
- Csecse
- Verebély
- Garáb
- Tepke
- Nádasd
- Ecseg
- Szentjakab
- Szudokpüspöki
- Apc
- Almás
- Filimes
- Hatvan
- Tar
- Szöllös
- Egyéb birtokok ezek mellett:

- Ágasvár
- Óvár
- Kisbátony
- Nagybátony
- Lengyend
- Maconka
- Kishartyán
- Gede
- Csontfalva
- Jobbágyi
- Muzsla
- Czirák
- Kökényes
- Szántó
- Palotás
- Hihalom
- Kóka
- Tóth-Almás
- Kecskemét
- Körös
- Cegléd

(VASS 1939, MKL, RUPP 1870 II. pp. 94-97)

5. Pilis (Pilisszentkereszt)

Birtok

- Pozsonyi vám (vízi és száraz) kétharmada, Pannonhalmával osztotva
- Csütörtökhelyi vám
- Óvári vám
- Győri vám kétharmada, Zircceel közösen
- Dévény
- Pozsony
- Buhtirián
- Szent-Péter
- Hét
- Misérd
- Homoród
- Csákán
- Csütörtök
- Óvár
- Alach
- Győr

- Kis-Hanta
- Neszmély
- Szántó
- Apát-Maróth
- Kis-Héreg
- Nyika
- Kirva
- Jászfalu
- Dömös
- Körtvélytó
- Bethil
- Csév
- Pilis
- Pilis-Sznátó
- Visegrád
- Szent-Márton
- Kovácsi
- Szent-Endre
- Pomáz
- Kalász
- Boros-Jenő
- Boron
- Sikátor
- Békafalu
- Buda
- Tótfalu
- Pest
- Csorna
- Tisza-Abád-Szalók

Falvak

- Kovácsi (Ma Pomáz Nagykovácsi része)

(GEREVICH 1987, HERVAY 1987, RUPP 1870 I. pp. 35-38, MRT 7.)

6. Pornó (Pornóapáti)

Birtok

- Sziget a Pinkán
- 4 birtok a környéken
- Töles nevű írtás

Falvak

- Iván
- Pornó
- Pokol
- Németkeresztes
- Alsóbeled
- Pinkamindszent
- Magyarkeresztes

(KÖBÖLKUTI 2000, MKL, RUPP 1870 I. pp. 580-582)

7. SzentgotthárdBirtok

- Pusztá Bothián, más birtokokkal, cselédekkel
- Szentgotthárd körül: 1 eke föld, béresekkkel
- Szentgotthárd körül: 1 szőlő
- Szentgotthárd körül: Fekvő birtokok
- Felmentés a kincstári nyereség fizetése alól
- Almás (Almásháza) malom
- Battyán malom
- Szentkút malom
- Varsány malom
- Vasvár malom
- Szentkúton szőlő
- Adómentesség

Falvak

- 28 Falu vas vármegyében
- Falvak Zala vármegyében
-
- Nagyfalva
- Badafalva
- Jánosfalva
- Pocsfalva
- Dobrafölde
- Ercsenye
- Krisztián
- Gyarmat (Rábagyarmat)
- Gárdonyfalva (Kondorfa)
- Farkasfalva (Farkasfa)
- Istvánfalva (Apátistvánfalva)
- Kisdolinc

- Nagydolinc
- Szentiván
- Győrvár
- Boldogasszonyfalva (Vasboldogasszony)
- Olaszka (Lapincsolaszi)
- Edelics (Pusztederics)
- Intha (Intaháza)
- Szompács
- Zsidófalva (Zsidahegy)
- Kedhely (Rábakethely)
- Szakonyfalva
- Tótfalu
- Cseretnek
- Alsószölnök
- Huszászó
- Kalindicsfalva
- Lak
- Permise
- Rákos
- Berekallja
- Börgölin
- Dolinc
- Gillersdorf
- Háromház
- Horvátfalva
- Kisfalud
- Orfalu
- Telepataka
- Györgyvára
- Szentiván (Zalaszentiván)
- Szentkút (Heiligenbrunn)

(MKL, RUPP I. pp.549-552, KALÁSZ 1932)

8. Zirc

Birtok

- Monostor területe
- Nagy-Tevel (puszta)
- Usal (puszta)
- Ivancháza (puszta)
- Előszállás (puszta)

- Karácsonszállás (puszta)
- Venying (puszta)
- Sándor nevű szőlő
- Menyeke birtok

Falvak

- Solly
- Olaszfalu
- Németh-Tevel
- Polány
- Berénd
- Koppán
- Akli
- Derch
- Ság

(MKL, RUPP 1870 I. pp. 348-351)

PREMONTREI REND

1. Csorna

Birtok

- Elszórtan Sopron vármegyében, Csorna és Kapuvár környékén
- 1802-ben megkapta Tűrje és Jánoshida birtokait is
- Csornán 1 eke föld
- Föld Völcséj faluban
- Malom
- Egy szőlő (tétényi paptól, talán Tétényben)
- Szőlő Sokoróban
- Föld Nágocsban
- 3-3 Szőlő Nágocsban
- 4 malom Beleden
- 1 eke föld Bodonyban (Bodonyhely)
- Erdő Bodonyban
- 1 malom Bodonyban
- Sziget Csornán
- Csornai piacpénz
- 1 szőlő Mórocon (Márcfalva)
- 1 jobbágycsalád Mórocon
- 1 jobbágycsalád Osli nevű településen

- 1 eke föld Patakon (Patakpuszta, Kapuvártól délre)
- Péterfalván (Alsópéterfa Soprontól délre) 1 eke föld és ugyanennyi erdő
- Szentvid falu (Dráván túl) összes jobbágya
- Szentviden 4 szőlő
- Vecsén 1 eke föld
- Beled faluban 3 malom
- Nágócsón két szőlő
- 1 eke föld Pertelen (Magyarkeresztúr)
- Barbán (Barbaháza, Pusztaszil közelében) 1 szőlő
- Évi 5 ezüst márka só
- Beleden 2 malom
- 1 szőlő Móracon
- 1 eke föld Vecsén
- fél szőlő Sokorón
- Vásárolt föld Nágocson
- Erlen birtok
- 2 eke föld Kiscsornán kaszálókka és rétekekkel
- Zeményben szőlő
- Móracon egy telek minden járulékaival
- 1 eke Patak faluban
- 1 eke Vica faluban
- Soproni Edve: 70 hold szántó, 50 hold cserjés a Rába mellett
- Balfon szőlő
- 1 jobbágycsalád Csornán
- 1 jobbágycsalád Erlenben
- 2 jobbágycsalád Pertelen
- 2 jobbágycsalád Beleden
- 2 jobbágycsalád Újfalun
- 2 jobbágycsalád Horpácson
- 2 jobbágycsalád Elmőcsön
- 2 jobbágycsalád Csován
- Vica melletti Lusa éren 2 malom
- Zemenyén 2 malom
- Zemenye mellett 2 telek
- Móroc mellett hegyvám

Falvak

- Horpács egy része

(MKL, VAJK 2010, RUPP 1870 I. pp. 459-464, KOVÁCS - LEGEZA 2002, BELITZKY 1938)

2. Hatvan

Birtok

- Herédből lefolyó patakoni malmot és az ottani legelőt 100 marha számára
- 5 és 2/3 holdnyi szőlő
- Prépostsági tavon halászat és nádvágás
- 294 hold szántó, rét, nádas
- 2 malom
- 1 major
- 2 szántás (260 pozsonyi mérő) szántó
- 35 kapás szőlő
- 30 szekér szénát termő rét

(MKL, RUPP I. pp.701-704 1870, KOVÁCS - LEGEZA 2002)

3. Jánoshida

Falvak

- Jánoshida
- Alattyán
- Tiszajenő
- Tóalmás
- Abony
- Mizse
- Szászberek
- Tótkér puszta

(MKL, KOVÁCS - LEGEZA 2002, RUPP 1870 I. pp. 706-707)

4. Jászó

Birtok

- Jászói vám
- Királyi járandóságok
- Bányák bérbeadásának joga (kivéve arany és ezüst Anjouk alatt ezek is)
- Szomolnok és Gölnic folyók, Ida és Aranyas patakok, Áji hegyek és a Bódva forrása közötti terület
- Szabolcs vármegyében fekvő Kolon halastóra és a hozzátartozó földekre
- Novaji birtok
- Saulföldi birtok
- Vásártartási jog
- Föld
- Szőlő
- Lipicai ménés
- Fürdő

- Hegyeshegy

Falvak

- Jászó
- Olchuan
- Rudnok
- Mélylyuk (Mélyvölgy)
- Debrő
- Nihatateleik
- Mecenzéf

(MKL, RUPP 1870 II. pp. 130-141, KOVÁCS - LEGEZA 2002, SPILKA 1943)

5. Lelesz

Birtok

- Mikusa puszta felét adományozta malmokkal, halastavakkal, a királyi gyűjtéssel és adóval és sóval együtt.
- Birtokrész Batton
- Birtokrész Agárdon
- Évi két vásár Lelesz városnak
- + 1 vásár

Falvak

- Lelesz
- Király-Helmecz
- Nagy-Kapós
- Polyán
- Csernyő
- Kis-Kapós
- Jislócz
- Lakárt
- Trask
- Viszóka
- Szalók
- Vajdacska
- Kanyár

(MKL, RUPP II. p.297, KOVÁCS 2015, SISKÁ 2001)

6. Majk

Birtok

- 3 halastó
- Malmok
- Környező erdő

Falvak

- Szomód
- Gadóc
- Esztergom
- Majk

(RUPP I. pp. 495-498, 1870, CSENGEL 1991, BOROVSZKY 1907)

7. ÓcsaBirtok

- Ócsa

Falvak

- Érd

(RUPP 1870 III. 284-285, LUKÁCS et al. 1991, CSOLTKO 2014)

8. Rátót (Gyulafirátót)Birtok

- Balaton közelében Füred, Lovas és Kék falvakban

(RUPP I. pp. 321 1870, MKL, MRT 2.)

9. TúrjeBirtok

- Túrje környékén
- Szentgróton 2 malom
- Szentgóti vám fele
- Barlabáshidai birtok
- Vitenyédi birtok
- Apatolcz birtok
- Birtok Batykon (3 eke föld, 1 malom)
- Ócsei birtok
- Tekenyei szőlő
- Hettyefő szomszédságában fekvő Bánya nevű vasvári várföld
- Szentgróton 4 telek
- Barlabáshidi jószág
- Vitenyédi jószág
- Petur nevű szolga, h harangozó legyen
- Barrabásfölde határában épült Barrabásmolna nevű malom
- Két zalamenti malom
- Felsőtúrjei szőlő

- Barabáshegyi szőlő
- Barabáshegyi hegyvám

Falvak

- Bessenyő-Szent-György
- Bagota
- Hettye

(RUPP 1870 I. pp. 340-342., MKL, CSELENKÓ 2006, PÁMER 1967, KOVÁCS 1991)

10. Váradhegyfok

Birtok

- Zucha (Szolnok)
- Bihar-, Békés- és Zarándraegyék területén szedett adók
- Aszaló (Borsod)
- Bech (Szatmár)
- Lőrinczi
- Veres-egyház
- Szada
- Bányajog Domnbányán (rézbánya)
- Szőlő Ónódon
- Simonkerék
- Vimer
- Kelesér
- Barna
- Szil
- Pata
- Andacs
- Nagy Rábe (Biharban)

Falvak

- Szöllös falu (Biharban)
- Illyefalva

(RUPP 1870 III. pp. 109-110, MKL)

11. Zsámbék

Birtok

- 2 ház Szentkirályiban (Esztergom mellett)
- 2 eke föld Perbálban
- Föld Seregélyesben, 2 libertinus családokkal
- Föld Maróton, szolgákkal és libertinusokkal

- Földbirtok Ságón
- Földbirtokrészek
- Szőlő
- Malom a Kőrösön
- 2 Malom Pét mellett

Falvak

- Szerdahely (Pilis)
- Pátka (Győr megye)
- Répás (Veszprém megye)

(MKL, KÖRMENDI 2002, OSZVALD 1957, MRT 7.)

Köszönetnyilvánítás

Hálás köszönettel tartozom családomnak, barátaimnak a sok segítségért, akik türelmükkel és állandó biztatásukkal hozzájárultak munkám eredményességéhez. Külön köszönet Sipos Bencének, aki végig támogatott és segített, hogy a disszertációm elkészülhessen.

Köszönet témavezetőimnek, Csemez Attilának és Szilvácsku Zsoltnak, akik a doktori munkámat folyamatos tanácsokkal, ötletekkel, javításokkal és észrevételekkel segítették.

Továbbá köszönöm a Szent István Egyetem Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék minden dolgozójának, illetve a Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskolának, hogy lehetőséget biztosítottak a PhD tanulmányaim elvégzésére.